Kur'ân ve İrfân

Prof. Dr. Mustafa Altunkaya

Sûfî Ekopolitiği

Prof. Dr. Mustafa Altunkaya

Kur'ân ve İrfân

Sûfî Ekopolitiği

İrfân ve Tasavvuf Araştırmaları

Bu kitabın tab'ı, neşri ve satış hakları İnönü Üniversitesi'ne aittir. Tüm hakları mahfûzdur. İzinsiz eserin tümü veya kısımları mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik olarak kayıt veya teksir edilemez, tab' ve neşredilemez.

Copyright © 2022 by İnönü University All rights reserved

The printing, publishing and sales rights of this book belong to İnönü University. All rights reserved. All or parts of the work without permission cannot be recorded or reproduced mechanically, electronically, photocopy, magnetically published.

İnönü Üniversitesi Yayınevi
www.inonu.edu.tr, yayinevi@inonu.edu.tr

Editörler

Dr. Mevhibe Alptekin Altunkaya
Eymen Altunkaya

Kapak Düzeni / *Meryem & Menar*
Dizgi / *Sena*

خراسان

Malatya 2022

ISBN
978-605-….-..-.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ....x
GİRİŞ....12
A. Zühd Tarihinin Önemi, Amacı ve Yöntemi....19
B. Bilim – Zühd....21
C. Zühd ve Tasavvuf....23
D. Zühd Devrimi....27
E. Zühd ve Kur'ân....28

BİRİNCİ BÖLÜM
BİR BAŞKA AÇIDAN ZÜHD HAREKETİ
1.1. Sosyo-Ekonomik ve Tarihsel Arka plan....31
1.2. Zühd ve Tasavvufun Tanımı ve Oluşumu....34
1.3. Zühd ve Tasavvufta "Zâhir-Bâtın"....37
1.4. Zühd ve Tasavvufun Etimolojisi....39
1.5. Zühd, Tasavvuf ve İrfân....41
1.6. Zühd Hareketi: Mâhiyet....42
1.7. Tasavvuf: Zühd İle Kurtuluş....44
1.8. Tasavvufta Model İnsan: Zâhid ve Kâmil İnsan....45
1.9. Zühd: Bir İlke Hareketi....47
1.10. Zühd: Fikir - Hadise - Nedensellik....48
1.10.1. Kerbelâ ve Hz. Hüseyin....49
1.10.2. Hârre Savaşı....51
1.10.3. Kâbe İşgâli ve Abdullah b. Zübeyr....52
1.11. Zühd, Tasavvuf ve Benlik Dönüşümü....54

İKİNCİ BÖLÜM
ZÜHD VE SÛFÎ HAREKETİN KÖKENİ VE HAKİKATİ
2.1. Tasavvufun Tarifleri....57
2.1.1. İdrâk/Bilgi Boyutlu Tasavvuf Tanımları....59
2.1.2. Amelî Tasavvuf Tanımları....60
2.1.3. Ahlâk Boyutlu Tasavvuf Tanımları....60
2.2. Tasavvufun Ortaya Çıkışı....61
2.3. Tasavvufun Kur'ânî Dayanakları....62
2.4. Tasavvuf ve Marifet....64
2.5. Tasavvuf ve Özgürlük....65
2.6. Tasavvuf ve Hicret....67
2.7. Tasavvufta Yerilen Dünya mı, Dünya Hırsı mı?....68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SÛF HAREKETİNDE TARİHSEL SÜREÇ

3.1. Tasavvufun Geçirdiği Evreler 70
3.1.1. Zühd Dönemi (Hicrî 1. Yüzyıl) 71
3.1.2. Tasavvuf Tedvîn Dönemi 79
3.1.3. Tarikat (Kurumsallaşma) Dönemi 79
3.2. Tasavvufta Tesir-Teessür Meselesi 79
3.2.1. Musevîlik-İsevîlik Etkisi İddiası 81
3.2.2. Eski İran-Hint ve Yunan Etkisi İddiası 82

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TASAVVUFUN REFERANSLARI

4.1. İlk Kaynaklar 85
4.2. Sûfî Klasikler 85
4.2.1. er-Riâye (الرعاية لحقوق الله) Muhâsibî (öl. 857) 86
4.2.2. Hatmu'l-Evliyâ (ختم الإولياء) Hakîm-i Tirmizi (öl. 932) 88
4.2.3. el-Lüma' (اللمع) Serrâc-ı Tûsî (öl. 988) 94
4.2.4. Kûtü'l-Kulûb (قوت القلوب) Ebu Tâlib el-Mekkî (öl. 996) 96
4.2.5. et-Taarruf (التعرف) Kelâbâzî (öl. 990) 98
4.2.6. er-Risâle (الرسالة القشيرية) Kuşeyrî (öl. 1072) 101
4.2.7. Keşfü'l-Mahcûb (كشف المحجوب) Hücvîrî (öl. 1072) 104
4.2.8. İhyâ (إحياء علوم الدين) Gazâlî (öl. 1111) 107
4.2.9. Hadikatu'l-Hakika (حديقة الحقيقة) Senâî (öl. 1140) 110
4.2.10. Fütûhât-ı Mekkiyye (الفتوحات المكية) İbnu'l-Arabî (öl. 1240) ... 113
4.2.11. Mesnevî (مثنوي معنوي) Mevlânâ (öl. 1273) 116
4.2.12. Mevâidu'l-İrfân (موائد العرفان) Niyazî Mısrî el-Malatî (öl. 1694) 118

BEŞİNCİ BÖLÜM
SÛF HAREKETİ KAVRAMLARI

5.1. Makâm, Hâl, Usûl-i 'Aşere (مقامات، أحوال، أصول العشرة) 123
5.1.1. Makâmlar (مقامات) 125
5.1.2. Hâller (الأحوال) 131
5.1.3. Usûl-i Aşere Kavramları (أصول عشرة) 135
5.2. Diğer Sûfî Kur'ânî Kavramlar (المصطلحات الصوفية الأخرى) 153
5.3. Uyûb-i Nefs (عيوب النفس) 167

ALTINCI BÖLÜM
SÛF HAREKETİNDE KURUMSALLAŞMA

6.1. Tasavvufta Tüzel Kişilik Oluşumları (Tarikatlar) 174
6.1.1. Kadiriyye / Abdulkadir-i Geylânî (öl. 1166) 175
6.1.2. Yeseviyye / Ahmet Yesevî (öl. 1166) 176

6.1.3. Rifâiyye / Ahmed er-Rifâî (öl. 1182) 177
6.1.4. Suhreverdiyye/Şihâbüddin Suhreverdî (öl. 1234) 178
6.1.5. Şâzeliyye / Ebu'l-Hasan Şâzelî (öl. 1258) 179
6.1.6. Mevleviyye / Mevlânâ (öl. 1273) 179
6.1.7. Bedeviyye / Ahmed el-Bedevî (1276) 180
6.1.8. Nakşbendiyye / Bahâeddin Nakşbendî (öl. 1389) 181
6.1.9. Bektâşiyye / Muhammed b. İbrahim Atâ (öl. 1271) 183
6.1.10. Halvetiyye / Ömer el-Halvetî (öl. 1349) 185
6.1.11. Bayramiyye / Hacı Nu'man Bayram-ı Velî (öl. 1429) . 185
6.1.12. Cerrâhiyye / Nûreddin-i Cerrâhî (öl. 1719) 186
6.1.13. Uşşakiyye / Hüsameddin-i Uşşâkî (öl. 1592) 187
6.1.14. Senûsiyye / Muhammed b. Ali Senûsî (öl. 1859) 188

YEDİNCİ BÖLÜM
SÛF HAREKETİ KURUMSAL KAVRAMLARI

7.1. İnsanî Kavramlar 191
7.2. Uygulama Kavramları 195
7.3. Maddî-Fizikî Kavramlar 203
7.3.1. Kurumlar 203
7.3.2. Sûfî Kıyafetler 205

SEKİZİNCİ BÖLÜM
SÛF HAREKETİNDE SİVİL İNŞÂ

8.1. Fütüvvet-Ahi Teşkilatlanması 209
8.1.1. Yiğitlik ve Fedâkârlık (Fütüvvet) 209
8.1.2. Fütüvvet ve Tasavvuf 211
8.1.3. Fetâ Teşkilatı 211
8.1.4. Fütüvvetnâmeler 212
8.1.5. Ahîlik Hareketi ve Ahî Teşkilatı 212

DOKUZUNCU BÖLÜM
SÛF HAREKETİ ESTETİĞİ: TASAVVUF VE SANAT

9.1. Tasavvuf ve Sanat: Sûfî Şiirin Mesajı 215
9.2. Sanat: Tasavvuf Estetiği 216
9.2.1. Tezekkür Aracı Olarak Sanat 219
9.2.2. Sanatın Manevî Mesajı 220
9.2.3. Sûf Hareketinin Sanat Mimarları 221

ONUNCU BÖLÜM
SÛF HAREKETİNDE SPEKÜLATİF KAVRAMLAR

10.1. İbn Teymiyye ve Tasavvuf 228
10.2. Kerâmet 230
10.3. Râbıta 232
10.4. Tevessül 234

ONBİRİNCİ BÖLÜM
GENEL DEĞERLENDİRME

11.1. İslâmî Gençlik (Fütüvvet-Sûfiyye) Hareketi 237
11.2. Sûfîlere Yönelik Sürgün, İşkence ve İdamlar 240
11.3. Zühd Döneminden Bugüne Tasavvuf 243
11.4. Ana Akım İslâmî Eğilimler (3T) ve Sûf Hareketi 247
11.5. Tefrîkten Tevhîde Vahdet-i Vücûd 251
11.6. Postmodern Buhran: Riyâ Ekonomisi 254
11.7. Ruh Krizinden Kurtuluş: Zühd Ekonomisi 255

SONUÇ 262
KAYNAKÇA 270

Kısaltmalar

a.mlf.	: Aynı müellif.
agm.	: Adı geçen makale.
agp.	: Adı geçen program.
agt.	: Adı geçen tez.
agw.	: Adı geçen web sitesi.
agy.	: Adı geçen yazma.
as.	: Aleyhisselam.
b.	: bin.
Bdt.	: Basılmamış doktora tezi.
Bk.	: Bakınız.
C.	: Cilt.
(c.c.)	: Celle Celaluh.
çev.	: Çeviren.
Enst.	: Enstitü.
Fak.	: Fakülte.
Hz.	: Hazreti.
İst.	: İstanbul.
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı.
md.	: Maddesi.
mn.	: Müellif Nüshası.
öl.	: Ölüm tarihi.
(r)	: Radiyallahu anhu.
S.	: Sayı.
ş.	: Şehâdet tarihi.
ss.	: Sayfalar arası, sayfa sayısı.
(s)	: Sallallahu aleyhi ve sellem.
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü.
tah.	: Tahkik eden.
tsz.	: Tarihsiz.
Üniv.	: Üniversite.
v.	: Varak.
vd.	: Ve diğer.
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı.
Yay.	: Yayınları.

TAKDİM

Yükseköğretim kurumlarının eğitim, araştırma ve topluma hizmet gibi üç temel işlevi vardır. Toplumsal sorumluluk, milletimizin bilim, kültür ve sanatına katkı sunmayı gerekli kılmaktadır.

ÖNSÖZ

İnsan ve toplum hayatını düzenleyerek onu özüne döndüren İslâm'ın zühd hareketini, bugün yeniden anlamaya ihtiyaç vardır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra bu hareketin *Zühd ve Rekâik* kitapları yazıya aktarılmış, sonra kavramları ve çok sayıda klasik eserleri telif edilmiştir. Böylece tevhid hareketinin sosyal pratiği olan zühd hareketi, ilk şer'î disiplini vücuda getirmiştir.

Hz. Peygamber (s) ve Hz. Ali ile öğrencileri Ebû Esved ed-Düelî (öl. 69/688) Hasan-ı Basrî (öl. 21-110/643-728), Abâdile, zühd müellefâtı ve sonra bu birikimle kaleme alınan *er-Riâye/*Muhâsibî, *er-Risâle/*Kuşeyrî, *Kûtu'l-Kulûb/*Ebû Tâlib-i Mekkî gibi sûfî klasikler, bir zühd hareketi tarihi ortaya koymuştur. Ancak güncel disiplin ve kavramlarla bu hareketin sosyo-ekonomik ve teopolitik açıdan da ele alınması gerekir. Çünkü Osmanlı devletinin gerilemesi, ihtilaller sonrası ideolojilerin etkisiyle tasavvufî kavramlar itibar kaybına uğratılarak tedavülden kaldırılmıştır. Tanzimattan başlayarak çeşitli kanunlarla Yeniçeri ordusu, meşihat makamı, evkâf, şer'iyye, tekâyâ ve zevâyâ gibi kurumlar lağvedilip sûfî unvanların kullanımı yasaklanmıştır.

Türk üniversitelerinde tasavvuf tarihi, 1914-15 eğitim-öğretim yılında Mehmet Ali Aynî (öl. 1945) tarafından ders olarak okutulmuştur. Maârif Bakanlığınca Dâru'l-Fünûn'larda tasavvuf derslerinin okutulması lâyihası 1908'de II. Abdülhamit Han'ın (öl. 1918) hal'inden sonra gündeme gelmiş ancak konunun kritik analizi yapılmamıştır.

Günümüz sistematiğiyle bu hareketin tarihi M. Ali Aynî (öl. 1945), Ebu'l-Ulâ Afifî (öl. 1966), Fuad Köprülü (öl. 1966),

Abdulhalim Mahmud (öl. 1978), Ebu'l-Vefâ Taftazânî (öl. 1994), Abdurrahman Bedevî (öl. 2002) gibi yazarlarca kaleme alınmıştı. Oryantalistler de harekete dair çalışmalarına (!) İslâm'ı tahrif, Hristiyanlığı özendirme amacıyla 1600'lerde Almanya, İngiltere ve Fransa'da başlamıştı. Tasavvuf klasikleri, batı dillerine tercüme edilmiş; Adam Olearius (öl. 1671), Johann W. Von Goethe (öl. 1832), Friedrich Rückert (öl. 1866), Ignac Goldziher (öl. 1921), Reynold Nicolson (öl. 1945), Louis Massignon (öl. 1962), Arthur Arbery (öl. 1970), Titus Burckhart (öl. 1984) gibi şarkiyatçılar tarafından incelenmişti.

Hareketin mensupları, son iki yüzyılda kurtuluş savaşlarını başlatmış, emperyalist işgallere karşı direnmişlerdi. Bu nedenle tarikat hareketleri, işgalcilerin teorisyenlerince yakın takibe alınmıştır. Kaynağı, felsefi kökleri, eğitim yöntemleri araştırılarak sûfî teşekküllerin coğrafi ve mülkî haritaları çıkarılmış, hareket pasif hale getirilmiştir. Önderleri şehid edilmiş, tecrit, hapis ve sürgünlerle susturulmuştur. Tekke ve zaviyelerin iktisadi teşekküllerine el konulmuş Mekke, Medine, Kudüs, Kahire gibi beldelerdeki yapıları kapatılmıştır. Ancak ideolojiler çağının tükenişi (1970) ile birlikte bugün, Türk-İslâm devletlerinin resmi düşüncesi olan tasavvufa ilgi, yasaklara rağmen giderek artmaktadır.

Bu çalışmada, Medine İslâm Devleti'nin dayandığı zühd/sûf hareketinin tarihi; kavramları, teşekkülleri (tarikatlar), telifleri ele alınmaktadır. İslâmî değerleri muhafaza eden, toplumsal değişimi gerçekleştiren ve bireye şahsiyet kazandıran zühd hareketi, çeşitli açılardan analiz edilmektedir.

Prof. Dr. Mustafa Altunkaya
Keçiören 2022

GİRİŞ

Zühd'ün özü, "Allah'tan başka ilah yoktur/لا إله إلا الله" gerçeğinin pratiğidir. Tevhid fikri ile eşzamanlı başlayan *zühd ahlâk hareketi*, bütün nebevî öğretilerde vardır. Sözlükte ilgi göstermemek anlamındaki zühd, terim olarak Allah'tan başka bir şeye ilgi duymayıp O'ndan daha değerli bir şey kabul etmemektir.

Medine'de sahabe ile başlayan zühd hareketi; Kûfe, Basra, Horasan ekolleriyle sûf hareketine dönüşmüştür. Hareket, İslâm'ın özünü ve değerlerini "hukukullaha riâyet" söylemiyle muhafaza etmiş, tarikat hareketleriyle kurumsallaşarak İslâm toplumlarının sosyo-ekonomik kalkınmasına kadar önemli roller üstlenmiştir. Bu hareket bireyi vahiyle eğitip Hicret'in 30. yılından itibaren zühde dayalı müstakil bir tutum haline gelmiş bir sünnet-i seniyye, ehlibeyt, sahabe, tabiin ve selef hareketi olmuştur.

Şer'i ilimler içinde yer alan zühd ve tasavvufu doğru anlamak için, önce kavramları bilimsel yöntemle ele almak gerekir. Bunun için Kur'ân, sünnet, *Kitabü'z-Zühd ve* Rekâikler ile tarih ve hadis külliyatına başvurulacaktır. Sûfî hareket (tasavvuf), Allah'ın insandaki ruhunu keşfetmek, özünü bulmak[1] ve kendini gerçekleştirmektir.[2] İslâmî ilkelerin yaşanmasında nefse ağır gelse de azimetleri seçmek, insandaki kalbî/rûhî boyutu tercih etmektir. İnsan, ilâhî nefha bilincinde olmadığı ve nefs-i emmâre[3] taşıdığı için nebevî yöntemlerle (tasaffi, riyâzet,

---

[1] Rûm /30; فِطْرَةَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا/Alah'ın, insanları var ettiği öz, fıtrat.

[2] Secde, 32/9; ثُمَّ سَوَّيهُ وَنَفَخَ فِيهِ مِنْ رُوحِهِ/Sonra yarattı ve ona ruhundan üfledi. Sad 38/72, Hicr 15/29; فَإِذَا سَوَّيْتُهُ وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي/Onu yarattım ve ruhumdan bir nefes verdim.

[3] Yusuf 12/53; وَمَا أُبَرِّئُ نَفْسِيۚ إِنَّ النَّفْسَ لَأَمَّارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمَ رَبِّيۚ إِنَّ رَبِّي غَفُورٌ رَحِيمٌ/Nefsimi temize çıkarmıyorum. Nefis kötülüğü emreder. Ancak Rabbimin merhameti müstesna.

mücâhede gibi) gerçeğin peşinde koşmalı, üst melekelerini (tefekkür, tedebbür, tezekkür, teakkul vb.) çalıştırmalı, gerçeği bulmak için, kendini sınırlayan nefsinden kurtulmalıdır.[4]

Son yüzyılda tasavvufun İslâm'a sonradan girdiğini iddia edenler çıkmıştır. Bunlar Batılı istihbarat servisleriyle iltisaklı Avrupalı bazı sosyolog, arkeolog ve tarihçi akademisyenler ile onların tesirinde kalan bazı Müslüman yazarlardır. Oysa tasavvuf Yunanca değil, Arapça "sûf" (yün) kökünden gelir.[5] Tasavvuf, sahabe döneminde yoktu, deyip tasavvufun İslâm'da olmadığı ileri sürülemez. Hz. Peygamber'in sağlığında bir bilim ve disiplin adı olarak tasavvuf da, kelâm da, fıkıh da yoktu. Ama "el-ilim" genel adı içinde bunların hepsi vardı. Hatta tıp, hendese, matematik, kimya, astronomi, tarih, iktisat, sosyoloji gibi ilimler de "el-ilim" kavramının içindeydi. Tasavvuf sözcüğü İslâm'dan önce de vardı ve kullanılıyordu. Ama Kur'ân yüzyılında ıstılahî anlamda değildi. Onun eş anlamlısı zühd, ihlâs, takvâ, vera' ve ihsân kelimeleri kullanılıyordu. İmam Ebu Hanife (öl. 767) zamanında bile fıkıh terimi, henüz fıkıh ilmine ad olmamıştı. İmam, kelâm eserine "*Fıkh-ı Ekber*" adını vermişti.

Zühd ve tasavvuf hareketinin ilke ve kavramları Kur'ân ve Sünnet'e dayanmaktadır. İslâm peygamberinin Hirâ itikâfları, zühd ahlâkına kaynaklık eden nefis tezkiyesi, kalp tasfiyesi ve rûh terbiyesidir.[6] Tasavvuftaki aşk kavramı, " والذين آمنوا أشد حباً لله/Müminler Allah'a şiddetli bir sevgi (aşk) ile bağlıdırlar…"[7] âyetine dayandırılır. Kalb-i selîm/إلا من أتى الله بقلب سليم", "Kalblerin Allah'ı anması ve hakikate içten bağlanması" [8], "Allah'ın zikrinden uzak katılaşmış kalpler" [9] gibi ifadeler ile Hz.

---

[4] "حیف باشد چو تو مرغی که اسیر قفسی/Yazık senin gibi bir kuşa ki kafeste esirsin" beytinde Şirazlı Hâfız da nefsin esaretine değinmiştir. Hafız, Gazeller, 455.

[5] Mahmud el-Akkad, *İslâm Felsefesi* Çev. A. Demirci, (Ankara: Nur, trz), 137.

[6] "أدبني ربي فأحسن تأديبي/Rabbim beni eğitti, O ne güzel eğitti", Süyûtî, *Câmiu's-Sağîr*, 1/12.

[7] Bakara, 2/165.

[8] Hadid 57/16; اَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ اٰمَنُوا اَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللهِ وَمَا نَزَلَ مِنَ الْحَقِّۙ وَلَا يَكُونُوا كَالَّذِينَ اُوْتُوا الْكِتَابَ مِنْ قَبْلُ فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْاَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْؕ وَكَثِيرٌ مِنْهُمْ فَاسِقُونَ

[9] Sırasıyla Şuara, 26/89; Hadid, 57/16; Zümer, 39/22.

Peygamber'in kalbe işaretle üç defa; "takvâ buradadır", "Vücutta bir et parçası vardır, o düzelirse bütün vücut düzelir" [10] şeklindeki tevcihleri zühd hareketinin, Kur'ân ve Sünnet'teki referanslarına örnektir.

Bu hareketin sahabe arasındaki bazı temsilcileri, sûffeli zâhidlerden Hz. Ebuzer (öl. 653), Muhammed b. Ebûbekir (öl. 658) ve Hucr b. Adiy'dir (öl. 671). Bu sahabiler Şâm, Mısır ve Kûfe valilerinin gayrı İslâmi uygulamalarına itiraz ederken şehid edilmişlerdir. Sa'd b. Ebi Vakkâs (öl. 674), Abdullah b. Mes'ûd (öl. 652) Ammâr b. Yâsir (öl. 656), Ebû Berze el-Eslemî (öl. 684) gibi isimlerin aralarında bulunduğu çok sayıda diğer zâhid sahabe de zühd muhalefeti ile İslâm'dan sapmalara karşı koymuşlardır. İslâmî değerlerden uzaklaşmalara tepki gösteren zühd hareketi, Medine İslâm Devleti'nin ilk halifelerinin çocukları Muhammed b. Ebubekir (öl. 658), Abdullah b. Ömer (öl. 693), Hz. Aişe'nin yeğeni Abdullah b. Zübeyir (öl. 692) ile Hasan (öl. 670) ve Hüseyin b. Ali (öl. 680) tarafından devam ettirilmiştir.

İbn Haldun (öl. 1406), asr-ı saadetteki ruhani hayatı zâhirî-bâtınî ameller şeklinde ikiye ayırmış, bâtını zâhirden üstün görmüş, İslâm tasavvufunun kaynağını ilm-i bâtına dayandırmıştır.[11] İslâm tasavvufuna yer yer harici unsurlar sirayet etmiş olsa da, İslâmî tasavvuf yok demek, mümkün değildir. Akide olarak mutasavvıfların, Kur'ânî ruha aykırı düştükleri ileri sürülemez. İslâm tasavvufunun kaynağı Kur'ân'dır. Örneğin Musa-Hızır (as) kıssasından ve diğer peygamber öykülerinden alınmış sûfi ilkeler vardır.[12]

İslâm ruhaniyetini asketizm (zühd) ve mistisizm (tasavvuf) olarak ikiye ayırıp zühdün İslâmî; mistisizmin gayri İslâmî olduğunu iddia etmek oryantalist bir iddia veya algıdır. Oryantalistlerin çalışmalarında Müslüman toplumlara dair üretilen bilgiler, genellikle objektif değil, siyasi ve sübjektif olmuştur. Bu

[10] Buharî, *Sahih*, İman, 1/52. Hadis, www.attasmeem.com internet yayını.
[11] İbn Haldun, *Mukaddime*, (Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, 1996), 48, 211.
[12] Akkad, *İslâm Felsefesi*, 138-142.

durumun, Müslüman toplumlarla ile ilgili olarak tarihten siyasete, dinden gündelik hayata kadar tüm alanlar için geçerli olduğunu söylemek mümkündür.

Tasavvuf, Medine İslâm düşüncesi ve genç sahabîlerin Hz. Peygamber'in vefatı ile birlikte başlattıkları bir gençlik hareketidir. Çoğunluğunu Hicret'in evlâdı sahâbîlerin oluşturduğu bu hareketin en temel özelliği Kur'ân-ı Kerîm'e ve Hz. Peygamber'in Sünnet-i seniyyesine bağlılığıdır. Dolayısıyla zühd hareketi, İslâm'ın kuruluş değerlerini muhafaza eden bir toplumsal harekettir. Tarihte, müşrik Mekke aristokratlarından müslüman olduğunu duyurup sonra vali, komutan olarak atanan ve İslâm öncesi cahili geleneklerine dönenler,[13] zühd hareketinin itiraz ve ikazıyla karşılaşmışlardır. Cemel (656), Sıffîn (657), Kerbelâ (680), Hârre (683) ve Kâbe baskını[14] bu itirazın sebep olduğu olaylardır.

Tasavvuf, İslâm'ın değerlerini muhâfaza ve müdâfaa ettiği için, İslâm tarihinde tasavvufu yok sayan ve sûfîleri müşrik gören bir tek İslâm âlimi çıkmamıştır. Tarihi süreçte tasavvufun bu üstün imajını görüp sûfî olmadığı halde sûfî geçinenler de olmuştur, ancak başta Kelâbâzî (öl. 990) ve Kuşeyrî (öl. 1072) olmak üzere sûfî klasikler, bunları merdûd addetmişler, gerçek sûfî olmadıklarını delilleriyle ortaya koymuşlardır. Günümüzde İskenderpaşa hareketi,[15] Erenköy hareketi,[16] Menzil hareketi,[17] Mevlevî/Cerrâhî tekke hareketi gibi irili ufaklı

[13] Hakem b. Ebü'l-Âs (öl. 651), Muaviye b. Ebi Süfyân (öl. 681), Yezid b. Muaviye (ö. 683), Mervan b. Hakem (öl. 685), Velid b. Ukbe (öl. 681) gibi.

[14] Yezid ordusu tarafından Abdullah b. Zübeyr (öl. 692) ile birlikte çok sayıda sahabinin Mekke'yi müdafaa sırasında şehid edildiği ve neticede Kâbe'nin yakılıp yıkıldığı olay.

[15] Prof. Dr. M. Esad Coşan'ın (ş. 2001) M. Zâhid Kotku'dan (öl. 1980) onun da Şeyh Ömer Ziyâeddin Dâğıstânî'den (öl. 1920) aldığı tasavvuf hareketi.

[16] Hâlid-i Bağdâdî'nin ahfadı Şehîd Şeyh Esad Erbîlî b. Hidayetullah (ş. 1931)'ın Samî Efendi'ye (öl. 1984), onun da Osman Nûri Efendi'ye ulaştırdığı tasavvuf hareketi.

[17] Muhammed Râşid el-Hüseynî'nin (ş. 1993) Hâlid-i Bağdâdî'ye (öl. 1827) ulaşan Menzil Köyü merkezli tasavvuf hareketi.

hareketler, Anadolu İslâmî hareketlerinin sûfî geleneğini sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Dünya genelinde ise tasavvuf, mezhepler üstü bir İslâmî hareket olarak varlığını sürdürmektedir. Hasan el-Bennâ'nın (ş. 1949, Mısır), *Risaleler*'iyle başlattığı İhvân-ı Müslimin hareketini, tasavvuf yolu[18] olarak tanımlaması, Filistin direniş lideri İzzeddin el-Kassâm'ın (ş. 1935) bir Kâdirî şeyhi olması, Libya direniş lideri Ömer Muhtar'ın (ş. 1931) Senûsî şeyhi olması, İran inkılap hareketi lideri Âyetullah Humeynî'nin (öl. 1988) bir ârif/sûfî şâir olması, Muhammed Abduh'un (öl. 1905) tasavvufu bir arınma ve ruhî eğitim olarak görmesi, Kafkas direniş lideri İmam Şâmil'in (öl. 1931) bir Nakşî şeyhi olması, İmam Suyûtî'nin (öl. 1505) Mısır Baybars Tekke şeyhi olması, İbn Haldun'dan (öl. 1406) geriye Şeyh Necmeddin-i Kübrâ (ş. 1221), Gazâlî (öl. 1111), Kuşeyrî (öl. 1072), Hücvîrî (öl. 1072), Kelâbâzî (öl. 990), Muhasibî (ş. 857), Ebû Haşim es-Sûfî (öl. 767), Hasan-ı Basrî (öl. 728), Ebu Esved ed-Düelî'nin (öl. 688) sûfi müellifler oluşu, tasavvufun kadim köklere sahip bir İslâmî fütüvvet ve gençlik hareketi olduğunu; tasavvuf karşıtlığının ise oryantalist bir arızî/marazî durum teşkil ettiğini göstermektedir. İbn Haldun ve İbn Teymiyye gibi müellifler tasavvufî eserler yazmanın yanında İbnü'l-Arabî (öl. 1240) gibi şathiyye söyleyen bazı mutasavvıfları tenkit etmişlerdir.[19] Yani sûfiler eleştirilmiştir, fakat bir ilim olarak tasavvuf, reddedilmemiştir.

Sûfi düşünce, Horasan ile adını duyurmuştur. Horasan'ı tasavvufun beşiği saymak yerinde olacaktır. Çünkü bu coğrafyanın, tasavvufun gelişmesinde çok önemli etkileri olmuştur. İlk dönem sûfî önderlerinden Habib el-Acemî (öl. 747), İbrahim b. Ethem (öl. 777), Şakik-i Belhî (ö. 810), Câbir b. Hayyân es-Sûfî (öl. 815) bu topraklarda yetişmişlerdir.[20]

Tasavvuf, Resûl-i Ekrem'in (s) uygulamalarıdır. Kıraat gibi bir üstad yanında ancak uygulamalı olarak öğrenilebilir.[21]

---

[18] Hasan el-Bennâ, *Risaleler*, Önsöz.

[19] Süleyman Uludağ, *Mukaddime*, (İstanbul: Dergâh, 1982), 69, 185.

[20] Zerrinkub, *Costicu*, (Tahran: Emir Kebir Yayınları, 1369), 32.

[21] Ramazan Muslu, "Ali Semerkandî'nin *Keşfu'l-Esrâr'ında Zâhir-Bâtın*", *SlF*

Yöntem ve kavramlarıyla diğer ilimler gibi müstakil bir ilimdir. Mistik ve gnostik bir felsefe değildir. Çünkü tasavvufta aslolan gizem değil, kalbi güzel sıfatlarla donatarak[22] hayatı, vahye göre değiştirme iradesidir.[23] Tasavvuf ahlâkı da, iddia edildiği gibi ahlâkın fenâsı, Hermesçilik[24] veya sömürüye eşdeğer[25] bir edilgenlik değil, bilakis toplumsal ahlâkın inşâsıdır. Diğer ilimler (Hadis, Fıkıh, Tefsir, Kelam) gibi İslâm için insan eliyle geliştirilen bu disiplin; bilim, felsefe ve siyasetten de uzak kalmamıştır.[26] Bunu idrak edebilmek için Ebu'l-Hasan en-Nedvî (öl. 1999)'nin dediği gibi tasavvufun özüne inmek gerekir.[27] Çünkü İslâm tarihinde tecdid devri açan Ebûzer-i Gifârî (ş. 653), Muhammed b. Ebubekir (ş. 657), Hasan (ş. 669) ve Hüseyin b. Ali (ş. 680), Hasan-ı Basrî (öl. 728), Muhasibî (ş. 857), Gazali (öl. 1111), Şeyh Necmeddin-i Kübrâ (ş. 1221), İbrahim Gürânî (öl. 1600), Şeyh Şâmil (öl. 1871), Emîr Abdulkadîr (öl. 1883), Şeyh Ahmed-i Sûdânî (öl. 1885), Şeyh Ömer Muhtar (ş. 1931), Şeyh Sünûsî (öl. 1933), Şeyh İzzeddin Kassâm (ş. 1935)[28] hem tarikat şeyhi hem de cihâd önderiydiler. Bu deliller dururken sûfî düşünce; mücadeleden kaçış ve durağanlığın (atâlet) adı olamaz.

Vahdet-i vücûd, kerâmet, râbıta, tevessül, şatahât söyleme konusunda; âyet veya hadis olmayıp kelâm-ı kibardan addedilen "لا موجود إلا هو/Allah'tan başka (hakiki) varlık yoktur", "همه اوست/Herşey O'dur" şeklindeki ifadeler, sözlük[29] ve ıstılah

Dergisi, 2000, Sayı. 2.

22 Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, (İstanbul: Mavi, 1997), 12.

23 Y. Nuri Öztürk, *Tasavvuf*'tan nakil, 4; Akkad, *Kur'ân Felsefesi*, 143.

24 Muhammed Cabirî, *Arap Aklının Oluşumu*, 250.

25 Ali Kureyşî, *Malik b. Nebi'de Toplumsal Değişim*, çev. M. Altunkaya, (İstanbul: Ekin, 2003), 9.

26 M.Erol Kılıç, *Anadolu'nun Ruhu*, (İstanbul: Sûfî Yay, 2011), 11-12.

27 Ebu'l-Hasen Ali en-Nedvî, *Gerçek Tasavvuf*, Çev: İ. Ersöz, (Konya: İslâmî Neşriyât, 1974), 12.

28 Ethem Cebecioğlu, "İfran Gündüz İle Mülâkât", *Tasavvuf Dergisi*, 340-411.

29 Bk. Ferit Kâm, *Vahdet-i Vücûd*, Sad. Ethem Cebecioğlu, (Ankara: DİB Yayınları, 1994).

anlamı birlikte ele alınarak kendi bağlamında değerlendirilmelidir.[30] Tasavvufun teşekkül ve tedvin döneminde şatahât söylemek kabul görmemiştir. Ancak bu tür sözleri söyleyen coşkun kimseler tekfir de edilmemişlerdir. Tekfircilik ise, son üç yüz yılın teopolitik nedenlere dayanan aldatıcı illetlerinden biridir.

Tasavvufun sezgisel bir alana hitap ettiği ve tasavvufî yorumların, ittifak edilen belli bir sistematiğe sahip olmadığı, şeklindeki eleştiriler de ilmî bir temelden yoksundur ve bir geçerliliği yoktur. Çünkü sûfî yorumlar, şer'î bir hüküm olarak sunulmazlar, ancak belli bir sistematikle bir bilinç genişlemesi sağlarlar. Hz. Ebûbekir'in (öl. 634) 1/40'ını değil bütün servetini infak etmesi veya Bestamlı Bayezid (öl. 874)'in; "Zekâtın ölçüsü, sizin için kırkta bir, benim için ihtiyaçtan fazlasıdır" demesi gibi.

Özetle zühd/tasavvuf dört şer'î ilim (hadis, fıkıh, tefsir, kelâm) üzerine kurulmuştur. O nedenle, zühd ve tasavvuf klasiklerinin aynı zamanda birer kelâm, hadis, tefsir ve fıkıh kitabı olduğu söylenebilir. Gazâlî'nin *İhyâ*sı, Senâî'nin *Hadika*sı, Kuşeyrî'nin *Risale*si böyledir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed-i Mustafa (s)'ya kadar bütün peygamberler, sonra sahâbe, tabiin ve tebe-i tabiin bu mesleğe bağlıydılar ve her birinin kendine özgü zühd[31] örnekleri vardı. Bu örnekler,[32] zühd ve rekâik kitaplarında anlatılmaktadır.

Bu kitapta iktisadi siyaset (ekopolitik), şer'î siyaset (teopolitik), sosyoloji, psikoloji ve tarih ilminden yararlanılarak zühd ve tasavvuf hareketinin kaynağı,

---

[30] "من لم يكن له شيخ فشيخه شيطان/Şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır", "أنا الحق/Ben Hak(lı)yım", "دينكم دياركم و معبودكم تحت قدمي /Sizin dininiz dinarınızdır, mabudunuz ise ayaklarımın altındadır".

[31] İbn Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, Çev. M.E. İhsanoğlu, (İstanbul: İz, 2010).

[32] Ebu Züheyb (öl. 648), Ebuzer (öl. 653), Züheyr İbn Abbâd (öl. 653), Üveys el-Karanî (öl. 657), Muhammed b. Ebubekir (ş. 648), Abdurrahman b. Ebubekir (ö. 673), Abdullah b. Zübeyr (ş. 692), Abdullah b. Ömer (öl. 693), Urve b. Zübeyr (öl. 712), Sad b. Cübeyr (öl. 714), Hasan-ı Basrî (öl. 728), İbn Sîrîn (öl. 729), Malik b. Dînâr (öl. 748) Amir İbn Kays (öl. 763), Ahmed b. Hanbel (öl. 855), Muhâsibî (öl. 857), Bayezid (öl. 875), Hamdûn Kassâr (öl. 885) gibi.

kavramları, insan, toplum ve devlet hayatındaki önemi ele alınmaktadır.

A. Tasavvufun Konusu, Önemi, Amacı ve Yöntemi

Tasavvuf ilminin konusu; zühd hareketinin kökeni, kaynakları, gelişimi, kurumsallaşması ve kavramlarıdır. Sûfî düşünce, kamusal yapılarıyla (tekke, zâviye, hângâh, dergâh, âsitâne vakıfları) topluma yön verdiği için ilgili âyet tefsirleri, lügat analizleri, hadisler, sahâbe sözleri ve dönemin şahsiyetleri de konular arasındadır.

Tasavvuf ilminin önemi, ilâhi vahyi anlamak için zühd ahlâkının ilkelerini (düstûr) sistematik hale getirmesinden ileri gelir. Böylece, tevhidin özü ve biçimsel boyutu arasındaki fark anlaşılır. [33] Müslümanların bütün davranışlarında zühd ahlâkına mütemadiyen ihtiyacı vardır. Zühd ilmi, toplumu aşırılıktan korur, tekfirci ve ayrıştırmacı teo-politik söylemlerden uzak tutar. Tasavvuf ilmi; İslâm'dan sapmalara ve zâlim sultanlara karşı direnişi temsil etmesi bakımından önemlidir.

Tasavvuf ilminin amacı, tevhidin ilkelerinden sapma ve dünyevileşmeye karşı; muvahhid ve zâhid bir gençlik hareketinin (füttüvvet) bilimsel ilke ve kavramlarını sistematik olarak tespit etmektir. Şeytan ve dostlarına karşı sabır (direnme), zühd (Hiçbir şeyi Allah kadar sevmemek), fakr (Allah'tan başka kimseye ihtiyaç duymamak), isâr (kardeşini kendine tercih etmek, fedakârlık) [34] ve fütüvvet (geç, yiğit, cömert olmak) ahlâkıyla inşâ ettiği İslâm devlet düzeninin manevî esaslarını düzenlemek ve Müslüman toplumların problemlerini çözecek bir ilmî, entelektüel perspektif geliştirmektir. Çünkü tasavvuf araştırmaları olmadan İslâm kültür ve medeniyetini tanımak

[33] Muhtar Şankıtî, *Sahâbe Arasında Siyasi İhtilaflar*, (İst: Çıra, 2005), 20.
[34] Sühreverdî, *Avarifu'l-Maarif*, Çev. H. Kâmil Yılmaz, İ. Gündüz, M. Uzun, (İstanbul: Vefa, 1990), 64.

mümkün olmayacaktır. Tasavvuf, kim, nerede, neden, nasıl ve niçin sorularını sorduğu için insanı benötesinin çıkmazlarından kurtaracak, "*insanın doğası: imtihan, ihtiras, nefsi zevkler ve geçici heveslerle iç içe*"[35] olduğu için de, ona bu illetlerden kurtuluşun ve özgürlüğün yolunu gösterecektir.

Tasavvuf ilminin yöntemi, yaratılışı gözlem, varlıklarda deney, yaratıcı ile yaratılan arasındaki ilişkiyi analiz etme, akıl yürütme, hipotez, teori geliştirme, kaynak tarama şeklinde özetlenebilir. Tasavvuf, zühd/fakr kavramını gerçek özgürlük manasında ele alarak varlığa bu zaviyeden bağımsız ve bütüncül bir bakış geliştirir. Buna göre dünyalık hiçbir şeye kalben bağlanmayıp benliği eritme mücâhedesi,[36] varlığı anlamak ve anlamlandırmak için elzemdir. Tasavvuf ilmi, fıkh-ı bâtın (derin kavrayış) ve ihsân (en iyi) ilmi ile tanımlanır. Esasen bâtın ve zâhir (iç dış) ikilemi, bir madalyonun ön ve arka yüzü gibi alegorik (simgesel) yöntemden ibarettir. Bâtın ehli olmak zâhirin terkini gerektirmediği gibi zâhir ehli olmak da bâtının terkini gerektirmez.[37]

Tasavvuf, Kur'ân'ı anlamaya ve yaşamaya çalışırken yöntem olarak bâtın kavramını kullanır. Zâhiri herkesin görebildiğini söyler. Örneğin namazın farziyeti fıkhen sabittir ve içdış şartları bellidir. Bunu isteyen rahatlıkla öğrenebilir. Ama satırlarda olmayan, tecrübe ve tezevvuk ile ancak elde edilebilen bir şey vardır ki o da ihsândır. Buraya dikkat çekmek bâtınî bir yöntemdir. Allah'ı namazda görebilme, hissedebilme seviyesidir ve marifet buradadır.

İslâm tarihinde şer'î ölçülere riayet ettikleri sürece sûfî hareketlerin İslâmî ilimlerdeki bâtınî/işârî yorumları kabul görmüş, hareketin geliştirdiği tefsîr birikimi hicretin ikinci yüzyılından itibaren ilim mahfillerindeki yerini almıştır.[38] Zâhir-

---

[35] Ebu Abdurrahman es-Sülemi, *Nefsin Ayıpları*, (İstanbul, İlke, 2008), 13.
[36] Ethem Cebecioğlu, "Fakr", *Tasavvuf Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (Ankara: Rehber Yayınları, 1997).
[37] Annemarie Schimmel, *İslâm'ın Mistik Boyutları*, (İst: Kabalcı, 2001), 20.
[38] Şeyh Ahmed Zerrûk, *Tasavvufun Esasları*, Çev. M. Uysal, (İstanbul: Endülüs Kitap, 2011), 16.

bâtın yöntemi, burhân-müşâhade yöntemi olarak da isimlendirilmiştir.[39]

Tasavvufî bir yöntem olan ilm-i bâtın ile siyasi bir akım olan Bâtınîliği birbirine karıştırmamak gerekir. Binaenaleyh Talimiyye, Ubeydiyye, Nusayriyye, Dürûz, Teyâmine, Behâiyye, Bühre, İsmailiyye, Yâmîyye, Bâbiyye[40] gibi zümrelerin hadislerde geçen bâtınî/işârî yöntem ile bir ilgisi yoktur. Bâtın ulemâsı zâhir ulemâsı gibi bir ayrım da doğru değildir. Çünkü her zâhirin bir bâtını, her bâtının da bir zâhiri vardır.[41] Tasavvuf için bilinç genişlemesi,[42] sonsuz bir aşk bestesi, Allah ile kurulan gönül bağı[43] demenin anlamı da budur.

B. İlim ve İrfân (Tasavvuf)

Tasavvuf ve ilim birbirini gerektiren kavramlardır. Biri olmadan diğeri olmaz. العلم/İlim bir şeyi gerçek yönüyle kavramaktır ve cehâletin zıddıdır. İrfân da sözlükte "bilmek" mânasındadır fakat irfân daha derin bir bilgi ve idrak demektir.[44] Hz. Ali'nin; "العلم نقطة كثرها الجاهلون/İlim bir noktadır, onu cahiller çoğaltmıştır"[45] sözü ilmin ayrılmaz bir bütün olduğunu, dinî-dünyevî ilimler gibi bir ayrımın yanlış olduğunu, " و ما أوتيتم من العلم إلا قليلاً/Size ilimden ancak az bir kısım verilmiştir"[46] âyeti de "el-ilm"in Allah'ın bilgisi olduğunu, bundan ancak az bir kısmın insana verildiğini beyan eder. İlim, irfân ve mârifetle içiçedir. Salt teorik bir olgu değil, kalbî bir nûrdur. Gerçeğe ulaşmak için bu nura ihtiyaç vardır.

---

39 Sadreddin Konevî, İcâzu'l-beyân fî te'vîl-i ümmi'l-Kur'ân,

40 M. Hammâdî, *Bâtınî ve Karmâtîlerin İçyüzü*, Çev. İ.H. Erzen, (Ankara: DİB, 1948), 32.

41 Süleyman Uludağ, *Tasavvuf'ta Usûl Meselesi,* (İst: Ensar, 2005), 2/1045.

42 Michaela M. Özelsel, *Halvette 40 Gün,* Çev: P.Ateş, (İst: Kaknüs, 1991), 7.

43 Eva De Vitray Meyerowich, *İslâm'ın Güler Yüzü*, (İstanbul: Şule, 2002), 9.

44 İlhan Kutluer, "İlim", *İslâm Ansiklopedisi*, 22/109.

45 Aclûnî, *Keşfu'l-Hafa*, 2/87.

46 İsra, 17/85.

Tasavvuf ise bir değer ve üstünlük gösterisine dönüşen ipek sembolizmine karşı eşitliği, sadeliği temsil eden yün sembolizmidir. Tasavvufun tarih, sosyoloji, iktisatla yakın bir irtibatı, tefsir, hadis gibi şer'î ilimlerle de içiçeliği vardır. Tefsîr ve Hadis ile tasavvuf arasındaki münasebet, Kur'ân ve Sünnet'in tasavvufa kaynak olmasıdır. Temel İslâm bilimleriyle tasavvuf arasını ayırmaya çalışanlar, hatta tasavvufu bir Hint-İran âdeti olarak görenler vardır. Oysa tasavvuf, İslâm'ın gençlik hareketi ve ahlâkıdır.[47]

Kur'ân'ı anlamada rivâyet,[48] dirâyet,[49] bilim, teknik, fıkıh ne kadar önemliyse tasavvufta da Kur'ân'ın hakikatine ulaşmak için bunların yanında irfânî derinlik şarttır. Mutasavvıf müellifler, yaşayan Kur'ân'dan mânâ çıkarır,[50] Kur'ân'ı zâhiri ile yetinmeyip ötesine te'vil eder,[51] işârî açılım sağlar ve birçok bilimsel keşiflere de kapı açarlar. Kimya, tıp, astronomi keşiflerinin Câbir b. Hayyân es-Sûfî (öl. 815), İbn Sinâ es-Sûfî (ö. 1037), Tûsî (öl. 1274) gibi sûfi müelliflerce gerçekleştirilmiş olması bunun ispatıdır. Tasavvufun kaynağı Kur'ân ve yaşanan hayattır.[52] أدعوا ربكم تضرعاً و خفيةً/Sessiz ve içten dua edin"[53] gibi âyetler, işâri tefsirin şartlarına riayetle benlik dönüşümünü hedefler, aklı ve davranışları arındırmasını ister.[54] İslâm'ın kalkınmacı ve çoklu disiplinlerde ilerlemeci yönü, tasavvuf hareketiyle daha belirgin hale gelmiştir.

Ahmet Süreyya Emin (öl. 1923) ve Hamîd Hamdî-i Vânî el-Malatî'ye (öl. 1955) kadar birçok sûfî bilginin bilime katkıları

---

47 Muhyiddin Şekûr, *Su Üstüne Yazı Yazmak*, çev. O. Demirci, (İst: İnsan 1995), 218.

48 Halil el-Kübeysî, *İlmu't-Tefsîr*, (Şarika: Mektebe ahâbe, 2007), 7.

49 A. Mahmud Mustafa Ca'fer, *et-Tefsir ve'l-müfessirun*, (Kahire: Dâr Selâm, 2007), 515.

50 Süleyman Ateş, *İşari Tefsir Okulu*, (Ankara: AÜİF Yayınları, 1974), 19.

51 Mehmed Sofuoğlu, *Tefsire Giriş*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 346.

52 Mîr Veliudin, *The Quranic Sûfism*, (Delhi: Motilal Banarsidass, 1977). Revised Hardcover, 15.

53 Bakara, 2/189; Ahzâb, 33/41; Araf, 7/55.

54 Kur'ân-ı Kerîm 42 yerde واتقوا/takvâlı olun, 30 yerde واذكر/zikredin, der.

anlatılmıştır.[55] İbn Hayyân kimya, eczacılık, metalürji, fizik ve müzik alanında 400'ü aşkın eser bırakmış, imbik (الأنبيق)'i geliştirip baz kavramıyla Kimya'da devrimler yaparak, en zehirli madde arsenik tozunu elde etmiş, *Kitabu'l-kimya*'sı bin yıl önce Latince'ye çevrilmiştir.[56] İbn-i Sînâ *Makâmâtu'l-Ârifîn*'de mutluluk için insanın kendini arındırması ve zühd'ü şart görmüş, Râzi (öl. 1209), İbn Sinâ'nın tasavvuf kitabına: " إن هذا الباب أجل ما في هذا الكتاب فإنه رتب فيه علوم الصوفية ترتيباً ما سبقه إليه من قبله./Bu bölüm bu kitabın en önemli kısmıdır. Çünkü İbn Sina burada tasavvuf ilmini ve kavramlarını öyle düzenlemiş ki ondan önce kimse buna ulaşamamıştır.[57] Abdurrahman es-Sûfî (öl. 986) ise kozmografik harita geleneğini başlatmış,[58] Şeyh Muhammed Şemseddin (öl. 1459) ünlü bir tıp bilgini olmuştur. Ahi Evrân (öl. 1261), Hacı Bektâş (öl. 1271), Mevlânâ (ö. 1274), Yunus Emre (öl. 1320), Ali Semerkandî (öl. 1456), Hacı Bayram (öl. 1430), Taceddin Velî (öl. 1443)'nin gayretleriyle oluşan Ankara ekolü sûfîleri Anadolu endüstri ve tarım devriminin mimarlarıdır.

C. Zühd ve Tasavvuf

Zühd, ilgi duymamak, kalpte Allah'tan başka bir şeye o derece yer vermemektir. Dünyayı elde bulundurmamak değil, dünya sevgisini ve hırsını kalbe sokmamaktır. Dünya, insanı Allah'tan alıkoyan, Hakk'a perde olan durumdur. Zâhid, hayattan kopan değil halk içinde fakat Hak ile birlikte olan ve nefsini kontrol edebilendir. Kur'ân'da 295 ayette nefisten söz edilir. Kötülüğü emreden (إن النفس لأمارة بالسوء), mutmain nefis (النفس المطمئنة), razı

[55] Bk. Mehmet Bayrakdar, *Tasavvuf ve Modern Bilim*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), Kapak yazısı; Hamîd Hamdî-i Vânî el-Malatî, *Kimya ve Anatomi'ye Dair Anlatılanların Özü* (Zübdetü'l-Merviyye fi't-teşrîh, Malatya: 1918).

[56] S. Hüseyin Nasr, "Life Sciences, Alchemy and Medicine", (London: Cambridge, Volume 4, 1975), 412.

[57] Kudretullah Hayyatiyan, Uluslararası İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri, 6.

[58] Bakır Emin el-Verd, *Mucemu'l-Ulemâi'l-Arab*, (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1986), 137.

olan ve razı olunmuş nefis (إرجعي إلى ربك راضية مرضية) gibi Kur'ânî ifadeler; emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile şeklinde 7 nefis mertebesini teorize eder.

Zühd, kalbî bir terk fiilidir ve dereceleri vardır. Haramları terk ile başlar, şüphelileri terk (vera'), mâsivâyı terk ile zirveye ulaşır (terk-i dünyâ, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk).[59] Kur'ân-ı Kerîm'de; "و كانوا فيه من الزاهدين/Onlar Yusuf'a değer vermediler"[60] şeklinde kullanılır. Zühd, elin boş olduğu şeyden kalbin de boş olması ve dünya sevgisinin kalpten çıkarılmasıdır.[61] İnsan, sevgi hiyerarşisinde *(hubbu'l-evleviyyât)* hiçbir şeyi Allah ve Resulü kadar sevemez: " قُلْ إِن كَانَ ءَابَآؤُكُمْ وَأَبْنَآؤُكُمْ وَإِخْوَٰنُكُمْ وَأَزْوَٰجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَٰلٌ ٱقْتَرَفْتُمُوهَا وَتِجَٰرَةٌ تَخْشَوْنَ كَسَادَهَا وَمَسَٰكِنُ تَرْضَوْنَهَآ أَحَبَّ إِلَيْكُم مِّنَ ٱللَّهِ وَرَسُولِهِۦ وَجِهَادٍ فِى سَبِيلِهِۦ فَتَرَبَّصُوا۟ حَتَّىٰ يَأْتِىَ ٱللَّهُ بِأَمْرِهِۦ ۗ وَٱللَّهُ لَا يَهْدِى ٱلْقَوْمَ ٱلْفَٰسِقِينَ/De ki: Eğer baba, oğul, kardeş, eş, aşiret, servet, zararından korktuğunuz ticaretiniz ve güzel evleriniz sizin için Allah, Resûlü ve O'nun yolunda cihâddan daha sevimli ise Allah emrini verene kadar bekleyin! Allah fasık toplumu yola iletmez".[62]

Sahabenin ilkleri zühhâd, hadis-i şerifte, ğurebâ olarak da adlandırılmıştır: "جاء الإسلام غريباً و سيعود غريباً. فطوبي للغرباء/İslâm ğarib geldi ve yine ğarib dönecektir ve ğaribleri müjdele"[63] Buradaki ğarib, yoksul/kimsesiz anlamında değil, müşrik Mekke aristokrasisine yöneltilen itiraz ve tutumun yerleşik anlayışlarca garip karşılanması anlamındadır. İslâm'ın küfür ve şirke karşı sergilediği bu ilk sivil/entelektüel muhalefet, hicret sonrası Medine'de sistemli hale gelecek, hulefa-i râşidin döneminin sonlarında zühd hareketi biçiminde teşekkül edecektir. Sınır boylarında fetih cihadını yürütürken İslam Devleti'nin iç bünyesindeki dünyevileşmeye karşı da iç muhalefeti temellendirecektir. Bu muhalefet Nurettin Topçu (öl. 1975)'nun ifadesiyle bir isyan ahlâkıydı.

---

59 Semih Ceyhan, "Zühd", *İA*, (İstanbul: TDV, 2013), 44/531.
60 Yusuf, 12/20.
61 Beşir Caluti, *Hakikatu't-Tasavvuf*, (Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2010), 2/139.
62 Tevbe 9/24.
63 Müslim, *Sahih*, Hadis no. 142; Tirmizî, *Sünen*, Hadis no: 2629.

Zühd/tasavvufun; biri dış tehlikelere; diğeri, iç yozlaşma ve tehlikelere karşı olmak üzere iki farklı mücadelesi vardır. Dış muhalefeti itikadi/fikrî düzlemde olurken iç muhalefeti ise ahlâkîdir. Resûl-i Ekrem (s) ömür boyu bu zâhidâne tutumunu sürdürdü. Dış görünüş olarak ise sûf/yünlü elbiseyi tercih etti, sade yaşadı, sade yiyip içti.[64] Zühd tutumu, Hz. Ali zamanında sûfî tutum olarak da isimlendirildi. Resûl-i Ekrem'e uyarak zühd hayatına yönelen ve Hz. Ali'nin yanında yer alanlar, zühd hareketini Medine'den Kûfe, Basra ve Horasan'a ulaştırdılar. Genç sahabe ve tabiin bu hareketin öncüleri olmuştu.[65]

Dini yaşamaya ileri derecede hassasiyet gösteren seçkin insanlara zühhâd/zâhidler ve ubbâd/âbidler deniyordu. Daha sonra bid'atlar ve gruplaşmalar ortaya çıktı. Her grup zâhidlerin kendilerinden olduğunu iddia etti. İçlerinde her anını Allah ile geçiren, kalplerini gafletten koruyan seçkin bir grup, sûfi adıyla diğerlerinden ayrıldılar[66] ve zâhidler daima var oldu. Zâhidler "Bekkâûn/ağlayanlar, tevvâbûn/çok tevbe edenler, nüssâk/adanmışlar, kussâs/kısa anlatanlar, vu'âz/öğüt verenler" olarak da anıldılar, sonra sûfî ismi hepsinin yerini aldı.

Zâhidler ilk defa İslâm'da görülmüş, Hz. Peygamber zamanında zâhid, mümin ve Müslüman anlamında kullanılmış, sonra zâhid ve âbid şeklini almıştır. Zühde yapışan, çok ibadet eden ve dünyadan elini çeken gruplar ortaya çıkmış, her biri kendine özgü bir yol (tarik) ve yöntem geliştirmiştir.[67]

Zühd tarihi, aynı zamanda tasavvuf hareketi tarihi, gençlik, yiğitlik manasına bir fütüvvet hareketidir. Fütüvvet; üstün bir

---

64 Ahmed b. Hanbel, *Kitabu'z-Zühd*, (İstanbul: İz Yay, 2010), Hadis no. 464.

65 Medine'de sahabeden Muhammed b. Ebubekr-i Sıddik, Hasan ve Hüseyin b. Ali, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Mesud, Abdullah b. Zübeyr, tabiinden Hasan-ı Basrî, Abdülvâhid b. Zeyd, Mâlik b. Dînâr, Habîb el-Acemî; Kûfe'de Ebû Hâşim es-Sûfî, Dâvûd-i Tâî, Süfyân-ı Sevrî, Amr b. Utbe, Câbir b. Hayyân; Horasan'da İbrâhim b. Edhem, Fudayl b. İyâz, Şakîk-ı Belhî ve Ahmed b. Harb bu genç sahabe hareketinin öncü isimlerinden sayılabilir. Bk. Semih Ceyhan, "Zühd", *İA*, 44/531.

66 Kuşeyrî, *er-Risâle*, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), 45.

67 İbn Cevzî, *Telbis-i İblis*, (Kahire: nşr. M. Münîr ed-Dımaşki, 1368), 16.

amaç uğruna isâr ve fedakârlık[68] olduğu için sûfî hareketi, tekkeye kapanmış, sosyal hayattan kopuk, münzevi bir düşünce olarak göremeyiz. Aksine fütüvvet, âdil bir iktisadi bölüşüm ve kalkınma, hak ve özgürlük temelli bir toplumsal değişimi öngörür. Dolayısıyla tasavvufa yönelik nârevâ töhmetler, ilmen geçersizdir.

Sûfî düşünce bilinç, hakikat, ruhî açılım, fütüvvet ve îsârdır. Ona yalnız hikmet veya sanat da diyemeyiz. Tasavvuf, ahlâkî arınmanın yolu, yaşarken sonlu bir varlığın sonsuza sıçrayışı,[69] kozmik ritme ayak uydurmasıdır.[70] Tasavvufta birçok bahis, eğer toplumsal bir karşılığı yok ise metafiziğin dedikodusundan ibaret kalır.[71]

Zühd, insanı sosyal hayattan uzaklaştırmaz, kötü huylardan uzaklaştırır. Şer'i esasların hoş görmediği davranışlar ise, velâyet değil sahtekârlıktır. Tasavvuf hareketinde zamanla gevşeme olduğu, gerçek sûfîlerin azaldığı, hurafelerin yayıldığı eleştirisi[72] yapılabilir ancak bu, tasavvufu inkâra gerekçe yapılamaz.

Peygamberlerden gelen hakikat, onların vârisi[73] âlimler eliyle ve cihad/fetâ ruhuyla nebevî mirası intikal ettirmiştir. Cihad bir iyilik hareketidir,[74] salt savaş değildir. Kur'an-ı Kerîm ancak saldırı halinde savaşa izin verir[75] ve İslam'da toprak ve ganimet için savaşılmaz. Cihadın özü fütüvvet ve isârdır. Kentlerin imarı, yetim ve yoksulların gözetilmesi, sağlık hizmetleri birer cihad olduğu gibi nefis tezkiyesi uygulamaları da cihaddır. İslâm, savaşlarla değil sûfî rıhletlerle yayılmıştır. Savaş, tasavvuf ahlâkında cihadın küçüğü (cihad-ı asğar), nefsin

---

68 Türkçe Sözlük, "Yiğitlik, Adanma", (Ankara: TDK 1988).

69 Tahir'ül-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî*, (Konya: Selam, 1963), N. Topçu'nun takdimi 5.

70 Michaela M.Özelsel, *Halvette 40 Gün*, Çev: P. B. Ateş, (İstanbul: Kaknüs 1991), 142.

71 Ethem Cebecioğlu, *Mevlânâ Üzerine Bazı Notlar*, (Ankara: SE Vakfı Yay, 2010), 62.

72 Kuşeyri, *er-Risâle*, 21

73 "العلماء ورثة الانبياء/Âlimler nebilerin varisidir" Tirmizî, *Cami*, Hadis 2682, 995.

74 Bkz. Arapça Sözlükler*; el-Vasit*, *Mucem'ul-Lüga*, cehede md.

75 Bakara, 2/190; Mümtehine, 60/8; Bakara, 2/194.

arzularına karşı direnmek ise cihadın büyüğüdür (cihad-ı ekber). Hâsılı sûfî şeyhler, işgaller karşısında direnmiş, Müslümanlara tarih yaptıran ekol, zühd/sûf/fetâ ekolü olmuştur.

D. Tasavvuf: Zühd İnkılâbı

İnsanlık bugün bir yok oluşa sürükleniyor. Dünya sistemi, insan topluluklarını tüketen tutsaklara dönüştürüyor. Enerji savaşları, bölgesel ve ulusal husumetler, ekin ve neslin yok edilmesi (ليفسد فيها و يهلك الحرث و النسل و الله لا يحب الفساد)[76] bu felaketin boyutlarını gözler önüne seriyor. Dünyayı tehdit eden iki büyük tehlike (ABD-Rusya) karşısında 3. dünya bir çıkış yolu arıyor. Çıkış yolu ise, sevgiden beslenen bir devrimdir.[77] Bugün sevgi devri geçti, yalnız makineye ve paraya değer veriliyor.[78] İdeoloji çağı insani duygu, sevgi, ruh ve maneviyâtı yok ediyor. Fakat bu yıkım, kendi içinde bir karşı devrimi, aşktan beslenen bir isyanı meydana getiriyor.[79]

Tasavvuf bir sevgi devrimiydi. İslâm'ın ilk yüzyılından beri zühd ve merhameti taşıyan İbrâhîmî geleneğin devamıydı. Hem içsel-bireysel hem dışsal-toplumsal hem de siyasal bir sivil yöntem olarak İslâmın zühd hareketinin ekopolitik açıdan da ele alınması gerekir. Mekke halkı, İbrahimî değerlerini yitir-

---

76 Bakara 2/205.

77 Hilmî Ziyâ Ülken, *Aşk Ahlâkı*, (İstanbul: Ülken Yayınları, 1981), 6.

78 Nermin Uygur, *Denemeler*'den altıntı, H.Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*, 6.

79 Ülken, *Aşk Ahlâkı*, 6-8, Herbert Marcuse, Eros et Civilisation Editions de Minuit, 1955'ten naklen; Kilisenin katliama tabi tuttuğu Musevilerin bir kısmı dinlerini değiştirdi, bir kısmı Osmanlı'ya sığındı, bir kısmı da İspanya, Portekiz, İngiltere kıyılarında gündelik işlerle uğraştılar. Külçe altın ticareti Musevilerin eline geçti. Avrupa'da merkantilin açmadığı kapı kalmamıştı. "Altına hâkim ol, dünyaya hâkim olursun" anlayışıyla değerli külçeler bir ideolojiye, Merkantilizm'e dönüştü. Büyük güç haline gelen spekulatörler, 18. yüzyılda yönetimden pay istiyordu. Nihayet Fransa'da ihtilal yapıp kilisenin hâkimiyetine son verdiler. Avrupa'da ideolojiler çağını başlatan bu akım; profan (Allahsız) endüstri devrimleri ile halkı kiliseden kurtarıp bu kez sermayenin köleliğine teslim etti.

miş; servet, şöhret ve şehvet sarmalında iken sünnetullah gereği insanlık evi Kâbe'nin yanında bu hâl, kendi isyanını, kendi içinde doğurdu ve yeni bir Peygamber tevhid ve zühd inkılâbıyla zuhur etti.

Horasan inkılabı da böyledir, bir sevgi ve merhamet isyanıdır. Bu devrimin çıplak dervişleri (dünyayı kalbinden çıkarmış) sahte hayata, savaşlara ve sömürüye karşı isyan etmişlerdir. Dünyayı dolaşan dervişler için bu yol, insanlığın ezeli yoludur. İdeal değerler bayrağını bu inanç kahramanları taşıyor. Onların bir ordu olması, aşk ahlâkının zaferi olacaktır.[80] İnsanın özgürlüğü, kişi olması bu aşk sayesindedir. Birey, ilahi aşk sayesinde üstün gayelere yönelir, kişilik kazanır, içsel hürriyete ulaşır. Bütün idealist hareketlerin kaynağı bu aşktır. Din, ahlâk, bilim, keşif ve icatlar aşkın eseridir.

Aşk ruhun bir konuya yoğunlaşmasıdır. Aşk ile hırs birbirinden farklıdır. İlahi aşkta özgürlük var kölelik yoktur. Hırsta ise kölelik vardır. Yani ilahi aşktan kaynaklanmayan ihtiraslar insanı alçaltır.[81] O nedenle zamanın ruhu arınma (taharri), durulma (tasaffî) ve özgürleşme (taharrur) ile sevgi inkılâbını inşa edecek fetâ hareketlerini gerekli kılmaktadır.

E. Zühd ve Kur'ân

Zâhidler Kur'ân'a hem zâhir hem de bâtın zaviyesinden bakarlar. Örneğin; "إن الله يأمركم أن تذبحوا بقرة/Allah bir buzağı kesmenizi emrediyor"[82] âyetinde buzağı kesmek, hayvanî nefsi engellemektir. "وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ/Hasta olduğumda beni iyileştirir, yani yanlış bir iş yaptığımda beni korur. " وَالَّذِي يُمِيتُنِي ثُمَّ يُحْيِينِ/O'dur beni öldüren sonra dirilten"[83] âyetinde; dünyaya meylettiğimde beni engeller, "وجعل الظلمات و النور/karanlıkları ve aydınlığı var etti"[84] ifadesinde zulumât ve nûr'u, cehâlet ve

[80] Hilmi Ziya Ülken, *Aşk Ahlâkı*, 8.
[81] Ülken, *Aşk Ahlâkı*, 12.
[82] Bakara, 2/67.
[83] Şuara, 26/80-83.
[84] Enam, 6/1.

ilim olarak yorumlarlar. "والذين كفروا و يتمتعون و يأكلون كما تأكل الأنعام/Onlar hayvanların yediği gibi yerler" âyetini "hayvanlar gibi hırsla, akibetini düşünmeden yerler" şeklinde açıklarlar. "اولئك الذين لعنهم الله فأصمهم و أعمى أبصارهم/İşte onlar Allah'ın kendilerini lanetlediği, sağır kıldığı ve gözlerini körelttiği kimselerdir" ayetinde de sağırlık ve körlük, fizik anlamda değil, mecaz anlamda hakikate karşı sağırlık ve körlük şeklinde yorumlanır.

Sûfî düşünce, bilginin ötesinde zühd, mücâhede ve riyâzât ile lutfedilen "و علّمناه من لدنا علماً/Ve ona katımızdan bir ilim öğrettik"[85] ayetine dikkat çeker. Ledünnî ilimde hukukullaha riayet, zühd, hak, adalet ve özgürlük vardır.[86] Adâletin erdemlerin başı olduğu, yer ve göğün adâletle ayakta durduğu, mihrâbın harp yeri, dünyâ sevgisini terketmenin özgürlük, düşünmenin en üstün ibadet olduğu, Allah'ın, kişi ile maiyetinde çalışanları eşit rızıklandırdığı dolayısıyla çalışanlara kârdan pay verilmesi gerektiği, başarının iman ve salih amel ile geleceği, Allah'ın kalp vadisine tecellisiyle yabancıların oradan çıkıp gideceği, ârifin dünyâ, makâm ve mal sevgisi içinde olanlardan uzak durması gerektiği, zira ümmetin dünyaya tazim ettiğinde İslâm onurunu kaybedecekleri ve vahyin bereketinin kesileceği gibi sûfî hikmet ve öğütler[87] başkaca örneklerdir.

Yine zühd/sûf düşüncesinde mihrab, hem bir halvet ve inzivâ, hem de bir mücâhede, mücadele ve harp yeridir. "كلما دخل عليها زكريا المحراب وجد عندها رزقاً/Zekeriyya her seferinde mihraba girdiğinde onun yanında yiyecek gördü" ayetinde, harb kökünden gelen mihrab sözcüğü; "سمى المحراب محراباً لأنه محل محاربة الشيطان/mihrab, savaş yeri olarak isimlendirilmiştir çünkü mihrab, şeytanla savaşılan bir liderlik makamıdır".

---

85 Kehf, 18/65.

86 Ali Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, (İstanbul: Süleymaniye KAP, Yazma), 106-109, 2/230a, 3/71a, 2/203b, Tevbe 119.

87 Semerkandî, *Bahr*, 2/122b; 230a; 122a; 1/239b; 2/256b; 3/15b; 4/2b.

"ويضع عنهم إصرهم و الأغلال التى كانت عليهم.../Onları ağırlıklarından ve zincirlerinden kurtarır"[88] âyetinde insanlara vurulan zincirler, zahiri prangalar olabileceği gibi insanların algı yönetimiyle şartlandırılmaları, kitle davranışlarının reklam endüstrisiyle manipüle edilerek insanların tüketen kölelere dönüştürülmesi gibi batınî zincirler de olabilir.

[88] A'raf, 7/157.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİR BAŞKA AÇIDAN ZÜHD VE SÛF HAREKETİ

1.1. Sosyo-Ekonomik ve Tarihsel Arka Plan

Cahiliye Arabistan'ında, bir nevi liberal ekonomi [89] vardı. Tarım ve hayvancılığın çok az olduğu bu bölgede, geçim kaynağı uluslararası ticaretti. Mekke'nin İslâm öncesi bu özgün yapısı, Sasani-Bizans eko-politiğinin ürünüydü. Kureyş ilâf düzeni böyle şekillenmişti. Mekke tüccar aristokrasisi[90] pozitivist (maddeci) idi. Bu tarihi arka planıyla Mekke, önce İslâm'ın dış dünyaya meydan okuyan, sonra Medine'de iç bünyeyi muhafaza eden zühd hareketi ile tanıştı. Tevhid ve zühd ile Mekke'den başlayan bu hareket, Medine'yi ve dünyayı değiştirdi. Hareketi tanımak için Peygamber (s) sonrası 30 yılı kritik etmek gerekir.

Hz. Ebubekir döneminde, sahabe ve tabiin cihad ile meşgul iken[91] iç kentlerde refahın etkisiyle israf, gösteriş gibi cahili adetler belirmeye başladı. Hududullah ve hukukullaha riayetsizlik başgösterdi. Devletin iç bünyesinde adaletsiz, yolsuz, nepotik bir zümre zuhur etti. Gidişatı farkeden Bilal-i Habeşî (öl.

---

[89] Abdulhalık Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler* 1, (Ankara: 2008), 458.

[90] Abdülaziz Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. S. Orman, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991), 18.

[91] Büreyde b. Husayb (öl. 684), Ebû Berze el-Eslemî (öl. 684), Hakem b. Amr el-Gıfârî (öl. 669), Abdurrahman b. Semüre el-Abşemî (öl. 670), Kusem b. Abbas el-Hâşimî (öl. 676), Abdurrahman b. Ya'mer ed-Dîlî (öl. 708) gibi Horasan'a gelip yerleşen sahâbîler. Bk. Osman Çetin, "Horasân", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2009), 18/239.

641), Ebu Zerr (öl. 652), Ammar b. Yasir (öl. 656), Hz. Ali (öl. 656) gibi sahabi ve Hasan-ı Basrî (öl. 728) gibi tabiin; Müslümanları uyarmak için zühd hadislerini gündeme aldılar. Hz. Ömer Sasanî ve Bizans'ın önemli kentlerini fethedip valiler atadığında, valilerin servetini kaydettirirdi. Valilerle ilgili şikâyetleri soruşturup, haksız kazanç elde edenlerin servetini hazineye aktarırdı.[92]

Refah ekonomisi bu dönemde on kat daha artmıştı. Hayat standardındaki bu artışına paralel olarak bazı kesimlerde yozlaşma ve gevşeme baş gösterdi. Hz. Osman döneminin sonuna kadar (644-656) bu durum artarak devam etti. Hepsi akrabası olan valilere yönelik tepkiler sırasında Hz. Osman şehid edildi (656). Bu sırada Muâviye, Suriye valisiydi. Amcasının oğlu Velîd b. Ukbe ve sonra Saîd b. Âs Kûfe'ye, süt kardeşi Abdullah b. Sa'd Mısır'a, dayısının oğlu Abdullah b. Âmir Basra'ya vali tayin edilmişti. Amcaoğlu Mervân b. Hakem ise daha kritik bir göreve, devlet kâtipliğine atanmıştı. Devlet idaresi tamamen liyakati tartışılan Beni Ümeyye'nin eline geçti. Sahâbeyi kızdıran bu duruma ilk ciddi tepki Kûfe'den geldi. İçkili namaza gelen valiye had cezası uygulandı ve görevden alındı.[93]

Medine'de başlayıp zühd çağrısına dönüşen bu hareket, Kûfe'den sonra Mısır ve Basra'da da yankı buldu. Suriye'de hilâfetin saltanata dönüşmesinden endişe duyan Hz. Ebû Zer, Şam valisi Muâviye b. Ebu Süfyan'ın israf harcamalarını şiddetle eleştirdi. Ebû Zer önce Şam'dan Medine'ye çağrıldı. Burada tenkitlerini daha da artırınca Şam valisi Muaviye ve hilafet kâtibi Mervân'ın ısrarı ile Rebeze'ye sürüldü. Mısır'da ise zühd muhalefetinin lideri, Hz. Ebu Bekir'in oğlu Muhammed idi. Ammar b. Yâsir (öl. 656), vali ve üst düzey bürokratların haksız olduğunu rapor edince valilerin bir kısmı görevden alındı fakat zühd hareketinin tepkisi devam etti ve Hz. Osman bu kargaşa sırasında şehid edilince yerine Hz. Ali geçti.

---

92 Mustafa Fayda, "Ömer b. Hattab", *İA*, (İstanbul: TDV, 2010), 34/47.

93 İsmail Yiğit, "Osman b. Affân", *İA*, (İstanbul: TDV, 2007), 33/438.

Hz. Ali'nin 5 yıllık hilafeti sırasında Şam valisi başkaldırınca Cemel ve Sıffîn vak'aları yaşandı (656-657). Üç yıl sonra Hz. Ali de Hâricî İbn Mülcem tarafından namaz kılarken (661) şehid edildi.[94] O zühd hareketi için ilim, takvâ, zühd ve fütüvvet bakımından müstesna bir mevkideydi. Hz. Ali'nin şehadetinden sonra Muaviye (öl. 681), Hasan b. Ali ile savaşmak için yola çıktıysa da Hz. Hasan kan dökülmesini istemedi. Aralarında anlaşma imzalandı. Buna göre Muaviye'den sonra hilafet Hasan'a, o hayatta değilse Hüseyin'e geçecekti. Fakat Muaviye 17 yıl hilafetten sonra buna da riayet etmedi ve hastalandığında oğlu Yezid için zorla biat topladı. Ancak ümmetin ileri gelen zâhid sahabileri ve öncü tabiileri Yezid'e biatı reddetti. Çünkü Yezid dünya Müslümanlarının liderliğine ehil değildi, içki, eğlence düşkünüydü ve halife ilan edildikten sonra da kötü alışkanlıklarını sürdürüyordu.[95] Medine'de Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr gibi sahâbîler Yezid'in zorla biat almasına şiddetle karşı çıktı. Hz. Hüseyin, Mekke'ye geçti. Orada da biata zorlanması üzerine Kufe'ye yöneldi. Kerbelâ'da Emevî ordusu tarafından kuşatıldı. Yezid'e biatı kabul etmeyince (10 Muharrem 680) çoğu akraba ve arkadaşlarından oluşan yetmiş iki kişiyle birlikte şehid edildi.

Kerbelâ'dan sonra zühd ehli artık tepkilerini sivil yöntemlerle dile getirmeye başladı. Zühd ahlâkına ve hukukullaha vurgu yapan hareket mensupları, yün elbise giymek suretiyle sûfî adını aldılar. Bunların ilki Hasan-ı Basrî'nin öğrencilerinden Ebu Hâşim el-Kûfî es-Sûfî'dir (öl. 767).

Kerbelâ ve Harre vakaları, Mekke'nin yağmalanması Yezîd'e duyulan öfkeyi daha bir artırdı. Kerbelâ hadisesinden sonra fetihler durdu, Bizans seferlerine ara verildi. Kıbrıs ve Rodos'dan geri çekilme oldu. Kuzey Afrika'da Ukbe b. Nâfi'in başarıları bir felakete dönüştü ve 300 askeriyle birlikte öldürüldü (683). Humûr (sarhoş) lakabıyla anılan Yezîd, Kerbelâ

[94] E. Ruhi Fığlalı, "Ali b. Ebi Talip", *İA*, (İstanbul: TDV, 1989), 2/371-374.
[95] Ünal Kılıç, "Yezid b. Muaviye", *İA*, (İstanbul: TDV, 2013), 43/513.

yüzünden, İslâm tarihinin en kötü isimlerinden biri olarak anıldı ve lanetlendi hatta tekfir edildi.[96]

Bu yaşananlar, Hz. Peygamber (s)'in vefatından sonra İslâm'ın elli yıllık eko-politiğini ortaya koymakta ve tasavvuf hareketinin dünyevileşmeye tepki olarak ortaya çıktığını göstermektedir. Sonuç olarak tasavvuf, İslam'ın iktisadi ve siyasi şartlarının ürünü bir toplumsal hareket olarak doğmuştur. Hürriyeti esas alarak, İslâm'ın özüne sahip çıkan bir değer hareketi olmuş, sonraları ilmi çerçevesi ve kavramları teşekkül ederek "yün"ün mesajıyla öze dönüşü, "عاد نفسك/Nefse muhalefet" diyerek nefsin saptırıcı etkisine karşı bir iç muhalefeti simgelemiştir.

1.2. Tasavvufun Tanımı ve Oluşumu

Tasavvuf; "اللهم حسنتَ خَلْقِي فحسن خُلُقِي/Allahım, yaratılışımı güzel yaptığın gibi ahlâkımı da güzel yap[97] hadisindeki ahlâk güzelliği[98] olarak tarif edilmiştir. Başkaca öne çıkan tarifleri de şöyle sıralayabiliriz: Cüneyd (öl. 910), "Nefsinde ölmen, Allah'ta dirilmen", Ruveym-i Bağdadî (öl. 915), "Kendini Allah'ın iradesine bırakıp, O'na teslim olman", Şiblî (öl. 945), "Karşılıklı dostluk ve sevgi", Ebu'l-Hayr (öl. 1048), "Elinde olanı vermen ve başına gelenden sızlanmaman", Kuşeyrî (öl. 1072), "Allah dışındaki her şeyden elini çekmen", Gazalî (öl. 1111), "Kalbi Allah'a bağlayıp masivadan ilgiyi kesmen",[99] Marûf-i Kerhî (öl. 815), "الأخذ بالحقائق و اليأس من أيد الخلائق/Hakikati alıp insanların elindekilerden ümitsiz olmak", Bişr-i Hâfî (öl. 841), " صوفی آنست که دل صافي دارد/Duru bir kalbe sahip olmak", Seriy es-Sakatî (öl. 870), " التصوف إسم لثلاث معان، و هو الذى لا تُطفئ معرفتَه نورُ ورعِه و لا يتكلم بباطن فى علم ينقضه عليه ظاهر الكتاب و السنة، ولا تحمله الكرامات هتك أستار محارم الله/Sûfî şu üç mânânın adıdır: O, vera' nûru marifetini söndürmeyen, Kitap ve Sünnet'in zâhiriyle çelişmeyen, kerâmetlerin kendisini

[96] İbn Kuteybe, *el-İmame ve's-siyase*, (Kahire: 1990), 60.
[97] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/403.
[98] M. Kuzâî, *Müsned-i Şihâb*, çev. A. Akar, (Konya: Armağan Kitap, 2011), 10.
[99] Bkz. Cebecioğlu, "Nicholson'ın Kronolojik Tasavvuf Tarifleri", *AÜİF Dergisi*, Cilt. 29, Ank. 1999.

Allah'ın haramlarını çiğnemeye sevketmediği kişidir",[100] Ebû Hafs Haddâd (öl. 787), "تصوف همه ادب است/Tasavvufun, tamamı adabtır",[101] Ebû Said el-Harrâz (öl. 881), " الصوفي مَن صفى ربُه قلبَه فامتلأ قلبُه نوراً، و مَن حَلَّ في عين اللذة بذكر الله/Sûfî, kalbini Allah'ın saflaştırdığı, kalbi nûrla dolan, zikrullah ile lezzet pınarına giren kimsedir", Semnûn el-Mihib (öl. 909), " ألا تملك شيئاً و لا يملكك شيئ/Mülk edinmemen, mülk olmaman" demiştir.[102] Muhasibî (öl. 857)'nin hukukullaha riayet dediği tasavvuf, ihsana karşılık gelir.[103] Şatıbî (öl. 1388)'nin ilimde önderi Ahmed Zerruk (öl. 1496); "Tasavvuf ruh, fıkıh onun bedenidir ve tasavvuf ancak fıkıhla var olur" der.[104] İbn Kayyim (öl. 1350)'e göre ârif, keşf ışığına sahiptir. Ârifin âlim ile kıyası âlimin cahil ile kıyası gibidir. M. Abduh (öl. 1905)'a göre ise tasavvufun amacı kalbi düzeltmek, derunu arıtmak, ruhu Allah'ın veçhine mülaki kılmaktır.[105]

Binaenaleyh tasavvuf ilmi salt teorik bir ilim değil, kıraat ilmi gibi bir önder nezdinde öğrenilen fiili mücâhede, cehd ve cihad ilmidir. Goldziher'in iddia ettiği[106] mistisizm de değildir. Zira tasavvufta aslolan gizem değil, gerçek hayatı değiştirme iradesidir. İşte, hayatı vahye göre tanzim edip zühd ile arınmak, değer ve anlamı Allah'a halis kılmak, benliği minimize edip ruhu yücelterek Kur'ân'ın gölgesinde (değerler dünyasında) yaşamak, ilk Kur'ân nesli arasında zühd olarak adlandırılırken tabiîn nesli ve selef ulemâsı nezdinde tasavvuf olarak adlandırılmıştır.

---

100 Kuşeyrî, er-*Risaletu'l-Kuşeyriyye*, tah. A. Mahmud, (Kahire: 1989), 52.
101 Attar, 1/331.
102 Kuşeyrî, 148.
103 Gazali, *el-Münkizu mine'd-Dalal*, Çev. H. Güngör, (İst: Maarif Vekâleti, 1948), 44.
104 Ahmed el-Alavî, *Tasavvufun Hakikati*, (İstanbul: İnsan Yay, 2005), 8.
105 Alavî, Tasavvufun Hakikati, 42.
106 İbn Haldun, *Şifau's-Sail*, çev. S. Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998), Giriş; Massignon, Louise, *Essai*, 55; Akkad, *Kur'ân Felsefesi*, 143, (trc: Eraydın, Selçuk, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 22.

Bu nedenle tasavvufun, Hz. Peygamber'den sonra icad edilmiş bir akım olduğu söylenemez. Aksine zühd ile tevhid birlikte yaşayan bir hassasiyet, biri diğerini gerektiren bir düal hakikattir. Ebu Zerr-i Ğifari'nin içine sığdıramadığı imanı, Hz. Ebu Bekir'in müşrik işkencecilere gülmesi, Ali'nin ölüm yatağına uzanması, Hamza'nın Mekke aristokrasisine meydan okuması, Umeyr b. Hümam'ın elindeki hurmaları atıp düşman saflarına dalmasıdır. Umeyr, düşman saflarını yararken şiir terennüm ediyordu: "Sabır ve metanetle Allah'a gidiyorum. Takvâdan başka azığım yoktur. Takvâsız azıklar tükenmeye mahkûmdur".[107] Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra özlenen bu iman, ihlâs ve ihsân hareketi, gelişerek sistemleşti ve tasavvuf adlı bir ilme dönüştü. Hz. Ali'nin öğrencisi Hasan-ı Basri (öl. 728)'nin ilim meclisleri bu hareketin düşünce okuluydu. Sahabenin âbid/zâhidleri, Basra okulu ile birlikte sûfî-mutasavvıf diye anıldılar. Çünkü ilimde branşlaşma henüz başlamış, zühd hareketinin branş adı tasavvuf olmuştu. Dolayısıyla sahabe, tasavvuf adını kullanmadı diye 1400 yıllık bir hareket yok sayılamaz. Ayrıca sahabe İslâmî ilimlerin hiçbirinin adını kullanmadı. Kelâm, hadis, fıkıh, tefsir ilmi gibi tasavvuf ilmi de sahabenin kullanmadığı ama fiilen yaşadığı ilimlerdi.

Hasan-ı Basrî (öl. 728), Ebû Hâşim el-Kûfî es-Sûfî (öl. 733), Cabir b. Hayyân es-Sûfî (öl. 815)'nin vefat tarihleri bu ismin tabiin döneminde bir hareket ve ilim dalı olarak kullanıldığını göstermektedir. 14 asırlık bu tarihi ve sosyolojik olguyu kabul etmemenin veya ismini beğenmemenin bir geçerliliği yoktur. Bu bakımdan günümüzde tasavvufun reddi meselesi, ilmî değil siyasi ve teo-politik bir meseledir.

Resûl-i Ekrem ve sahabenin yaşadığı İslâm, ilk olarak *Zühd ve Rekâik* kitaplarında yer aldı. Ahmed b. Hanbel (öl. 755)'in, Ebu Hamza Sabit b. Dinâr (öl. 768)'ın ve Abdullah İbn Mübârek (öl. 797)'in *Kitabu'z-Zühd*'leri, hadis kitaplarının zühd bölümleri, adab, zühd ve rekaik başlıklı fasıllar, ilk dönemin ürünleridir. İslâm'dan önceki vahiy geleneklerinde de benzer zühd hareketleri vardı. Ancak bu benzerlikten yola çıkarak

[107] Tabakât, 3/565.

İslâm tasavvufunun muharref dinlerden me'sur olduğu söylenemez.

İnhiraf (yozlaşma), her dinin ve hareketin başına gelebilir. Tasavvuf hareketi de bundan beri değildir. Kuşeyrî (öl. 1072) sûfî toplulukta zamanla bir çözülme olduğunu, hatta bu yolun silinmeye yüz tuttuğunu, dindarlığın dünyevî amaçlara alet edildiğini söylemiştir: "Onlar helal-haramı terk ettiler, büyüklere saygız oldular. İbadetleri, namazı ve orucu hafife aldılar. Nefsi arzularına tabi olup halktan, kadılardan ve iktidarlardan menfaat devşirmekle meşgul oldular. Bir de onlar konuştukları zaman kendilerinin değil Allah'ın onları konuşturduğunu iddia ettiler. Bunlar yalan ve boş iddialardır. Ben onları bu derece tenkit etmek istemiyordum, düzelirler diye bekledim. Ancak daha da ileri gittiler. İnsanların, önceki büyüklerin de böyle olduklarını düşünmelerinden korktum ve risaleyi yazdım".[108]

Hz. Ali'nin hilafet yılları, Müslümanların Roma ve İran kentlerindeki teolojik tartışmalarla yüzleştikleri yıllardır. Nehcü'l-belâğa'da yer alan hutbelerinde itikad, nübüvvet, mead bahisleri, sonra zühd, ahlâk ve âdâb bahisleri yer almaktadır. Sûfî klasikler de aynı şekilde tertip edilmiştir.[109] Dolayısıyla bu hareketin öncülerine göre Tevhid akidesine uygun olmayan her türlü söz ve davranış merdûddur. Suhreverdî'ye göre (öl. 1234); "Kitap ve Sünnet'e uymayan şey fazilet değil rezilettir.[110]

1.3. Tasavvufta "Zâhir-Bâtın"

Zahr dış, batn iç manasındadır. Tasavvufun sıkça kullandığı bu ikil kavram, birbirinin zıddı değil, tamamlayıcısıdır. Gece-gündüz, siyah-beyaz, fizik-metafizik, beden-ruh gibi varoluşun biçimleri de düalite üzerine kuruludur ama tek hakikati

---

[108] Kuşeyri, *Risale*, çev: D. Selvi, (İstanbul: Semerkand Yay, 2009), 26.
[109] Senâî, *Hadikatu'l-Hakika ve Şeriatu't-Tarika*, Çev. M. Altunkaya, (İstanbul: Çıra Yay, 2016), 1/49.
[110] Suhreverdi, *Avarifu'l-Maarif*, (İstanbul: Vefa Yayıncılık, 1990), 33.

anlatır.[111] "هو الظاهر والباطن/O hem zâhir hem bâtındır".[112] Sûfîler hareketi bilgi edinme yollarına ek (sağlam duyu, doğru haber ve akıl)[113] "marifet"i de ekler ve batnı idrake çalışır. Suyûtî konuyla ilgili, "Allah'ın indirdiği her ayetin bir zâhiri, bir de bâtını vardır"[114] hadisini nakleder. Ayrıca sûf şâirleri bu düalizme değinirler:

ای رون پرور برون آرای | وی خردبخش بي خرد بخشای
Ey içi eğiten, dışı donatan / Şaşırmışlara akıl bağışlayan.[115]

حرف قرآن را مدان که ظاهر است / زیر ظاهر باطنی هم قاهر است
تو ز قرآن ای پسر ظاهر مبین / دیو آدم را نبیند غیر طین
Kurân'ın sözünü zahir sanma / Zahirin altında baskın bir bâtın
Çocuk! Sen Kurân'da zâhire bakma / Şeytan insanı çamur sanır[116]

"فما لهولاء القوم لا يكادون يفقهون حديثاً/Bu kavme ne oluyor da hiç sözü anlamıyorlar"[117] âyetinin zâhiri "Kur'ân'ı anlamıyorlar" ama bâtını "fıkhetmiyorlar" olmalıdır. Çünkü muhatap Arap kavmiydi ve Kur'ân'ı anlıyorlardı. Fakat sözün zahirini anlıyor, bâtınını anlamıyorlardı yani Kur'ân'ı fıkhetmiyorlardı. Dolayısıyla zâhir ile kelime ve cümle, bâtın ile cümledeki murâd-ı ilahî anlaşılmalıdır. "اليوم أكملت لكم دينكم و أتممت نعمتي عليكم/Bugün dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım"[118] âyetinde de Hz. Ömer'in (öl. 644) ağlaması benzer bâtınî anlama işarettir. Çünkü "her kemâlin, arkası zevâldir"[119] diyerek ayetin bâtınından Hz. Peygamber'in vefat edeceğini çıkarmıştır. Oysa ne ayetin bizzat kendinde ne de siyâk ve sibâkında Hz. Peygamber'in vefat edeceğine dair tek bir kelime yoktur.

Tasavvufta Kur'ân kalp yoluyla anlaşılır. Kur'ân'ın ruhuna vakıf olmak için kalp aynasının parlatılması gerekir. Kalp

111 Abdulkadir es-Sûfî, *Âyetlerden İşâretler*, (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1981), 78.
112 Hadid 57/3.
113 Bkz. Sabûnî, *el-Bidâye fi Usuli'd-Din*, 17.
114 Suyûtî, *İtkân*, 2/236.
115 Senâî, *Hadika,* 49.
116 Mevlânâ, *Mesnevi*, 3. Defter
117 Nisa, 4/78.
118 Maide, 5/3.
119 Kasımî, 53.

tasfiye edilmeden hakikat bilgisine ulaşılamaz. “ إنّه لقرآن كريم في كتاب مكنون لا يمسّه إلاّ المطهرون/O değerli bir Kur’ân’dır, korunaklı kitabın içindedir, ancak temizler ona dokunabilir”.[120] Âyetin zâhirine göre (fıkıhta), abdesti olmayan Kur’ân’a dokunamaz. Âyetin bâtın anlamı göre ise, kalbi temiz olmayan Kur’ân’ın hakikatini anlayamaz.[121] Şair “aklını vahyin önünde kurban et” derken Kur’ân’ı anlamada, aklın, vahiyden sonra geldiğini vurgular:[122]

عقل كي شرح و بسط او دانـد | ذوق سرّ سرّ او نـكو داند
بكـن از بهـر حرمت قـرآن | عقل را پيش نطق او قربان

Akıl onun şerhini, tevilini ne bilsin / Ancak, zevk onun sırrını bilir
Kur’ân’dan biraz hürmet nasibi al! / Aklı, onun önünde kurban et!

Sonuç olarak zâhir-bâtın, akıl-vahiy, zarf-mazrûf birbirinin tamamlayıcısıdır. Birinci kısımda yer alanlar (akıl) daima ikinciyi (vahyi) takip eder, ona tabi olurlar.

1.4. Tasavvufun Etimolojisi

Sûf sözcüğü, yün, koyun ve benzeri için kullanılır.[123] Sûf, sûfa, İslâm öncesinde Kâbe hizmetçisi bir topluluk için de kullanılmıştır.[124] Tasavvuf (yüne bürünmek)[125] yanında duruluk (صَفْوةٌ/sâf), sıfat (صِفَةٌ), sıra (صف/saff), Suffeli (Suffeli), Kâbe vakfı[126] (الصوفة/Sûfe) kelimelerine de nispet edilir. Ancak doğru olanı; İbn Haldûn ve İbn Teymiyye’ni[127] de tercih ettiği sûf (yün) kelimesinden türetilmiştir.

---

120 Vakıa, 56/77-79.
121 Gazâlî, *İhya*, 1/332.
122 Senaî, *Hadika*, 175-176.
123 Ferâhidî, *Kitabu’l-Ayn*, Tah, M. Mahzumi - İ. Samarraî, (Bağdat: Daru’r-Reşid, KB Yay, 1984), 7/161.
124 Fîrûzâbâdî, *el-Kamusu’l-Muhît*, Mustafa el-Babi, Beyrut, 1952, 3/169.
125 Firuzabadî, *el-Kamus*, 513.
126 Isfehânî, *el-Müfredât*, (Mekke: Nezar Mustafa el-Baz Yayınevi, tsz), 380.
127 Bkz. Salih Rabb, Mahmud Şübkî; D*irasat fi’t-Tasavvuf ve’l-Felsefeti’l-İslâmiyye,* (Gazze: 1427/2006), 5; Leyla bint-i Abdullah, *Sûfîyye-Akide ve Ehdâf*, (Riyad, Daru’l-Vatan, 1410/1990), 10-11.

Klasiklerin tasavvuf kelimesini yün manasında almalarında, peygamberlerin yün giymeleri etkili olmuştur. Yün giymenin zühd ve tevazu çağrıştırdığı aşikârdır. Bu anlama biçimi, ilk Kur'ân nesli genç sahabe arasında anti-seküler bir tutuma dönüşmüş, *tasavvafe-yetesavvefu* fiiliyle ifade edilmiştir. Tasavvufun dış kaynaklı Budist bir yöntem, Hristiyan bir kehânet veya bir Hind fakrı olduğu iddiaları oryantalistlere ait siyasi bir iddiadır. Hiçbir selef âlimi böyle bir iddiada bulunmamıştır.

Tasavvuf ilmi, nefis tezkiyesi, kalp tasfiyesi ve ruh terbiyesi gibi anahtar kavramlarını Kurân-ı Kerîm'den alır:[128] " قد أفلح من زكاها وقد خاب من دساها/Nefsini arındıran kurtulmuş, ona uyan kaybetmiştir". "تتجافى جنوبهم عن المضاجع يدعون ربهم خوفاً وطمعاً/Yataklarından uzakta korku ve ümitle Rabblerine yakarırlar".[129] " رهباناً بالليل و فرساناً بالنهار/Gece âbid, gündüz mücahid" olurlar. Peygamber ve sahabesinin bu zühd mirası tabiine sonra etba-ı tabiine geçer. Zamanla maddi refah artışıyla insanlar gevşemeye başlar. Yolsuzluk, zulüm, nepötizm artar. Hz. Peygamber'in vefatından 48 yıl sonra torunu Hüseyin b. Ali zalim kılıçlar ile katledilir ve bu hadise dünyevileşmenin en belirgin göstergesi olur.

Bu olaydan sonra sahabe ve tabiin kendilerini sorgulamaya başlar. Vaizler; "Rabbânî değerler"e sahip çıkmayı öğütler. Böylece İslâmın ruh boyutu bu zemin üzerinde sistemleşir ve tasavvuf, müstakil bir ilim olarak teşekkül eder.[130] Bütün yazarlar, zühd hareketinin; hilafetin saltanata dönüşmesine tepki olduğunda hemfikirdirler. İbn Haldun: "Tasavvuf şer'î ilimdir. Ümmetin selefi; sahabe, tabiin ve sonraki nesil içinde büyüklerin yoludur, hak ve hidayet yoludur. Bu ilmin kökü yalnız Allah ile hemhâl olmak, dünyanın süs ve eğlencesine ilgi göstermemektir. Hicri 2. yüzyılda dünyaya meyil artınca kendini zühde hasredenler "sûfiyye/mutasavvife" adıyla temayüz ettiler" der.[131]

---

128 A'la, 87/14; Şems, 91/9; Bakara, 2/130; Haşr, 59/9.

129 Secde, 32/16.

130 Muhammed Celal Şeref, *Dirasatun fi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, (Lübnan: Daru'n-Nahda, 1984), 28.

131 İbn Haldun, *Mukaddime*, tah. A.A. Vafi, (Mısır: Mektebe Nahda, 1988), 3/1063.

İlk müslümanlar kendi aralarında en üstün olanları sahabe dışında bir isimle vasıflandırmadılar. Sonra kendi aralarında üstünlük konusunda anlaşamayınca bir kısmı zâhid ve âbidleri insanların diğer kısmına üstün kabul edip, her fırka zâhidlerin kendileri olduğunu iddia ettiler. Sonra tasavvuf adıyla kalplerini gafletten koruyan ve daima Allah ile birlikte olmaya çalışan bir topluluk zuhur etti".[132]

Klasik tasavvuf yazarlarından bu tarafa bu gelenek içerisinde şer'î kuralları zorlayan hatta aşan bazı görüşler, şathiyeler söylendi.[133] Bu örnekler hareketin müelliflerince merdûd addedildi, *er-Risale* gibi klasikler bu tarz sapmalara cevap olarak yazıldı.[134] Sonuç olarak sûfi düşünce; insanların kıyasıya yarıştıkları dünyevî/itibarî değerleri kalpten çıkarıp hakiki değerleri yerleştirerek sevgi hiyerarşisinde bir düzenleme yapmak (zühd), ruhu arındırmak olarak tanımlanabilir. Kısa ve özlü olarak sûfî düşünceyi (3T) ile tanımlamak da mümkündür:

Tahallî (التخلی): *Tahliye (kötü sıfatları tahliye)*

Tahallî (التحلی): *Hâl Edinme (güzel sıfatları kuşanma)*

Tecellî (التجلی): *Aydınlanma (elde edilen bilinç)*

İlki kalbin uygunsuz şeylerden tahliyesini ikincisi, kalbin erdemlerle donanmasını üçüncüsü, kalbin aydınlanmasını ifade eder. Son aşamada birey, her neye baksa Allah'ın hoşnutluğunu hatırlar.

1.5. Tasavvuf ve İrfân

İrfan kelimesi kavramak, künhüne varmak[135] tasavvuf ise bunun için gerekli işlemleri yapmaktır. İrfan ve tasavvuf

---

132 Haci Halife, Keşfu'z-Zünûn An Esmai'l-Kütübi ve'l-Fünûn, 1/414.
133 Muhammed Gazalî, Turasuna'l-Fikrî fi Mizani'l-Akli ve'ş-Şer', 60-65.
134 Kuşeyrî, *er-Risale*, (Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 2004), Giriş.
135 Firuzâbâdî, *Kamusu'l-Muhit*, 593.

aynı anlamdadır. Sonraları Osmanlı-Safevî çekişmesinde resmileştirilerek siyasal bir içerik yüklenmiştir.[136] İbn Sinâ âbid, zâhid ve ârif kavramlarını karşılaştırıp, çoğu kez aynı anlamda kullanıldığını belirtir. Ona göre; zâhid, dünya lezzetlerinden yüz çevirendir. Âbid, namaz ve oruç gibi ibadetleri çokça yapandır. Ârif ise, düşüncesini Allah'ın ceberûtuna yönelten ve O'nun nurunda aydınlanan kimsedir.[137]

Allah'a doğru seyr halinde, ârif daha hızlı yol almakla[138] birlikte bu iki kavram eş anlamdadır.[139] Dolayısıyla İran'da tasavvufun reddedilip yerine irfânın ikâmesi, ilmî değil politiktir. Şah İsmail'in resmi şiîliği ilan etmesi (teşeyyü'), buna mukabil Osmanlı'nın sünnîliği (tesennün) benimsemesi, kavramların farklı algılanmasına neden olmuştur. Sûfî, ârif kavramları yanında fukarâ, ğurabâ, urefâ, nûriyye, ubbâd, zühhâd, seyyahûn, cû'iyye, şigeftiyye gibi isimler de aynı anlamda kullanılmıştır.

1.6. Sûfî Hareketi: Mâhiyet

Tasavvuf, dünya cazibesi karşısında zühd ile[140] insanı, nefsin arzularından ve maddenin boyunduruğundan kurtaran bir harekettir. Bu, önceki peygamberlerin, Hz. Musa ve İsa'nın öğütlerinde de vardır.

Şartların etkisiyle öz değerlerinden ödün vermeye başlayan Müslümanlar arasında zühd ehli olanlar, muhasebe ve muhalefetini giderek artırdı.

Hilafetin saltanata dönüşmesinden sonra, yöneticilerin haram, zulüm politikaları karşısında muttaki bir topluluk İslâmî şiarları savunuyordu. Muhammed b. Ebubekr, İbn Ömer

---

136 Seyyid Ziyauddin Seccadî, *Mebadi-i İrfan ve Tasavvuf*, (Tehran: Semt, 1389), 8.
137 İbn-i Sina, *İşarat ve Tenbihat*, 3/452.
138 Ebu Nasr Serrac, *el-Lüma'*, 465.
139 Celaleddin Hümaî, *Mevlevinâme*, (Tehran: Hüma, 2006), 1/429.
140 Belil Abdulkerim, *Neşetu't-Tasavvufi ve Tatavvuruhu*, Şubat 2012, www.alukah.net/sharia /0/ 38146 /

ve Haseneyn gibi genç sahabiler bunlardandı. Bu zâhid sahabiler, Medine ihya hareketinin öncülüğünü yaptılar. Böylece sahabe neslinin İslâm inkılabı yeni bir toplumsal hareketin temellerini atmış oldu.

Sûfi hareket, şerî ilimlerde mütekellim, fakih, muhaddis ve müfessirlerle aynı görüştedir. Bidatlerden uzak durur, sünnetlere sarılırlar. Ümmetin icmâ ettiğinde icmâ eder, ihtilâf ettiğinde ise ihtiyat ve azimeti tercih eder, vera' sahibi olurlar.[141] Aslında bütün İslâmî hareketler ve eğilimler kaynağa doğru gittikçe birleşirler.[142] Sûfî hareket de böyledir. Farklılık sadece yoğunluklardadır. "لمن كان له قلبٌ/Kalbi olanlara" âyeti kalbin derinliklerine işaret eder. Kur'ân'da kalb ve hallerine dair fuad, cevf, batn, sadr kavramları ile kalbin taşlaşması, yumuşaması, itminanı, gafleti, hastalığı, mühürlenmesi gibi tabirler [143] hareketin konuya haklı ilgisini göstermektedir. Kur'ân'da düşünme ve idrâk faaliyetinin merkezi kalptir. İnsan kalbiyle düşünür, anlar, idrak eder.[144]

Sûfîler yaptıkları çalışmalara musarrife'l-kulub[145], mukallibe'l-kulûb[146], *Kutu'l-kulûb*, *Keşfu'l-kulûb, Miftahu'l-cenân vb.* isimler verirler. Tasavvuf, kuram ve mahiyet olarak Kur'ân ve Sünnete dayanır. İlk müellifler; Zaide b. Kudâme es-Sekafî (öl. 776), Abdullah b. Mübarek (öl. 779), Muhasibî (öl. 857) vb. buna riayet etmişlerdir.

---

141 Ethem Cebecioğlu vd, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem Yay. 2013), 8.
142 Seyyid Kutup, *Yoldaki İşaretler*, (İstanbul: Hilal Yayınları, 1990), 12; *Fizilali'l-Kur'ân*, (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1988), Bakara 252'nin tefsiri.
143 Enam, 6/43; Bakara, 2/74; Aynı ayet; Nahl, 16/106, 112, Fecr, 89/27; Kehf, 18/28; Şuara, 26/89, Saffat, 37/84; Şuara, 26/193; Kasas, 28/10; Ahzab, 33/4; Ahzab, 33/32; Gafir, 40/35; Şura, 42/24, Casiye, 45/23; Kaf, 50/33; Teğabun, 64/11.
144 Araf, 7/179; Hacc, 22/46.
145 Müslim, Kader, 17.
146 Tirmizî, Kader, 7.

1.7. Tasavvuf: Zühd İle Kurtuluş

Peygamber (sav), tevhid ve zühdün dönüştüren kültürünün insanlığa sunduğu mütekâmil örnektir (üsve-i hasene). İnsanlık, İbrahim, Musa vb. seçkin önderlerini tevhid ve zühde borçludur. Bu zühd ruhu Arap yarımadasında, Roma ve Sasani'nin önemsiz gördüğü bir coğrafyada bazı köle ve bedevilerden 13 yılda uygar bir toplum inşa etti. Soy ve kuvvet üstünlüğünü; zühd, tevhîd ve adâlet üstünlüğüne tebdîl etti. Zühd ve tevhîd ile insanlığı Kayser, Kisrâ ve kehânetin elinden kurtardı.

Tasavvuf, Hz. Muhammed'in bu kurtarıcı örnekliğini insan-ı kâmil ve velâyet terminolojisiyle devam ettirdi. [147] İslâm'ın zühd hareketi (tasavvuf), özgürleştiren ve kurtaran müfredatıyla insanı, arzularının zincirinden kurtarmaktadır.[148] Zühd hareketi, köleleri bilinçlendiren evrensel ilkeleri açıklıyor, ayrımcılığı reddediyordu. O, "Allah'tan başka ilah yoktur" dedikçe Mekke aristokratik düzeni sarsılıyordu. Resul-i Ekrem, Musa (as) gibi direnen ve özgürleştiren, İsa gibi ruh üfleyen bir aşk peygamberidir. Medine, Roma'nın gücü, Atina'nın felsefesidir. Cami hem ibadetin mescidi, hem niyazın mabedi hem de bilim akademisidir.[149] Din ise ne ifratî fıkıhçılığın zannettiği gibi katı kurallardan; ne de ifratî bâtıniyyenin zannettiği gibi fenâ dehlizindeki kuralsızlıktan ibarettir. Allah, salt aşkın bir varlık olmadığı gibi, salt içkin bir varlık da değildir. Fakat insanlar; " و ما قدروا الله حق قدره/Allah'ı gereği gibi takdir edemediler".[150]

Tasavvuf bir inziva hareketi değil, Müslüman dünyasını kurtaracak yetenekte bir değişim hareketidir. Müntesiplerini ruhun yüce katmanlarında bırakıp toplumsal hadiselerden uzak tutmaz. Sûfî, Senâî (öl. 1140) gibi tevhidin sanatsal şiirini söyler, Mevlânâ (öl. 1273) gibi aşkla kıvranır, İbn-i Sinâ (öl. 1037) ve Gazali (öl. 1111) gibi düşünür, Emir Abdulkadir (öl.

147 H. İbrahim Şimşek, agm.
148 Bakara, 2/257.
149 Ali Şeriatî, *Biz ve İkbal*, çev: M. Altunkaya, (Ankara: Fecr Yay, 2007), 14.
150 En'am, 6/91.

1883), Şeyh Şâmil (öl. 1871), Şeyh Kassâm (öl. 1935) gibi özgürlük için savaşır.

Sûfî, Tagor'un hesapçı akıl faciasına itirazı, Carrel'ın ruhsuz modernizme ruh vermesi, Luther ve Calvin'in yeniden inşası gibi işlevselidir. Miskeveyh'in (öl. 1030) yaptığı gibi sûfînin amacı, eğitim ve sanat ile davranışların iyi olmasını sağlamak ve bunun için kişiye nefsini keşfettirmektir.[151] Zira nefsi arındıran kurtuluşa ermiştir.[152] Fakat insan, dünyayı ahirete tercih etmektedir.[153] Müslümanların sorunu İslâmî ahlâk/âdâb/fütüvvet ilkelerini ihmal etmesidir. Mamafih din ve ahlâk bir bütündür. Bir insanın ahlâkı, dindarlığının da ölçüsüdür. Bu nedenle bir insan hem dindar hem de ahlâksız olamaz.[154]

1.8. Tasavvufta Model İnsan: İnsân-ı Kâmil

Bilim, insanın hakikatini, davranışlarını ve varlık hiyerarşisindeki yerini tespite çalışırken bir modelleme yapar. İnsan-ı kâmil, bu modellemenin adıdır. Varlık sorunuyla ilgili, dinî ve ahlâki boyutları olan fikrî çaba ve ruhî tecrübenin ürünüdür.[155]

Tasavvufun model insanı, Allah'ın sıfat ve isimlerinin mazharı Hz. Muhammed'dir. Onun kadar kemaliyle taayyün eden başka bir kimse yoktur. Onun kemâlâttaki ifradına; ahlâkı, ahvâli, efâli ve akvâli şahittir.[156]

---

151 Miskeveyh, *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Ç.A.Şener, (Ankara: KB Yay, 1983), 12.
152 Şems, 91/7-10
153 A'la, 87/14-15.
154 Hüseyin Atay, *İslâm'da İşçi ve İşveren İlişkileri*, (Ankara: Kısmet, 1979), 23.
155 Mehmet S. Aydın, *İA*, (İstanbul: TDV, 2000), 22/331-332.
156 Abdülkerim el-Cîlî, *İnsan-ı Kâmil*, Çev. A. Mecdi Tolun, Haz. S. Eraydın, E. Demirli, A. Kartal, (İstanbul: İz Yay, 2015), 372.

Bazıları kul olarak insanın Allah karşısında önemsizliğini ileri sürmüş onu yok saymış, kimi de mutlak özne yapıp insanı şişirmiştir.[157] Oysa insan-ı kâmil; "لَقَد كانَ لكُم في رَسولِ اللهِ أسوةٌ حَسَنَةٌ/Resulullah'ta sizin için en güzel örnek vardır"[158] âyetince belirlenmiş bir dengedir.

Mezopotamya, Mısır ve Maniheizm'de insân-ı kadîm, Mazdeizm'de gayomart, yahudi Kabala'sında adam kadmôn, Hintte purusa, Çinde chenjen kavramları bu düşüncenin kadim kökleri olduğunu gösterir. İnsân-ı kâmil ise, tasavvufun geliştirdiği bir kavramdır. Hz. Âdem'in halife, mükerrem, ahsen-i takvim oluşu buna delildir. Fârâbî, İbn Meymûn gibi İhvân-ı Safâ'nın insân-ı fâzılı da insan-ı kâmile benzer.[159]

İnsân-ı kâmil kavramı, ilk dönem yazarlarında bulunmaz. Hâllâc (öl. 921): "Allah, Âdem'i kendi sûretinde yarattı" hadis'inden hareketle Allah'ın kendi nefsinde, kendisi için tecellî ettiğini söyler. Sonra İbnü'l-Arabî (öl. 1240) bu kavrama zemin hazırlar. Abdülkerîm el-Cîlî (öl. 1428) ise bunu sistemleştirir.[160]

Allah Resulü (s)'nün rahmeten li'l-âlemin[161] olması, bu kâmiliyetin merhamet ekseninde hitâmıdır.[162] Bu rahmet varlıklara anlam katar, insanı, hayatı ve evreni yeniden kurar. Rabb-ı Gafur, nebiyy-i mağfur[163] ve din-i mükemmel ile insan-ı kâmil, şehr-i fâdıl ve ümmet-i vasat gerçekleşir.

"إن الله خلق آدم على صورته/Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı"ğına[164] göre insan, ilahi nefha ve cilveye haiz tek varlıktır. Dolayısıyla insan-ı kâmili anlamak, varlık meselesini anlamaya

---

157 A. Schimmel, *İnsanın Mistik Boyutları*, Çev. E. Kocabıyık, (İstanbul: Kabalcı Yay, 2001), 188.
158 Ahzab, 33/21.
159 Mehmet S. Aydın, "İnsan-ı Kâmil", *İA*, (İstanbul: TDV, 2000), 22/331.
160 Ethem Cebecioğlu, M.Aşkar, V. Göktaş, H. Yaman, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem Yay, 2012), 298.
161 Enbiya, 21/107.
162 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, "rahime" md.
163 Ahzab, 33/43; Enbiya, 21/107.
164 Sahihu'l-Buhârî *Şerhu Fethu'l-Bâri*, Kitabu'l-İsti'zan, 5/11, No. 6227.

bağlıdır. Mamafih alametten müştak âlem, insana, o da Vacibu'l-vücûda işaret eder. Bunun için her insan bir âlemdir, denir.

İnsân-ı kâmil Allah'ın ahlâkıyla ahlâklanır. Sûfî insanın hedefi bu kemâle ulaşmaktır. Bu da Allah'da fani olup benliğini minimize etmesiyle gerçekleşir. İnsanın fenâsı, yok olması değil, kendini, fiilini, takva ve ihlâsını görmemesidir. Netice olarak insanın hakikati Allah'ın ruhudur. Bu ruh varlık düzleminde biri nüzûlî diğeri suûdî olmak üzere iki türlü bir seyir izler. Bu hakikat, kendini görebileceği mertebeye kadar inip maddi âlemde zuhur edince kendi farkına varır: Mesnevî'de; "Özünden uzaklaşan herkes / Kendi ile buluşma anını tekrar arasın/هر کسیکه دور ماند از اصل خیش | باز جوید روزگار وصل خیش" der.

"إن الله لا يغير ما بقوم حتى يغيروا ما بأنفسهم/Bir toplum kendini değiştirmezse Allah o toplumu değiştirmez".[165] Demek ahlâki olgunluğun iradeye bakan bir yönü vardır. Bu nedenle insan-ı kâmil, hem vehb hem kesb yoluyla sâlikin ulaştığı üstün ahlâkî seviyedir. Kemâl yanında ona yakın bir de tamam kelimesi vardır: "اليوم أكملتُ لكم دينَكم و أتممتُ عليكم نِعمتي/Bugün size dininizi kemale erdirdim ve üzerinize nimetimi tamamladım". Tamam, bir şeyin noksanlığını gideren şeydir. Kemâl ise noksanlığı kalmamış bir şeyin daha ilerisi, en mükemmelidir. Yani; " نَرفَعُ درجات مَن نشاءُ و فوقَ كُلِّ ذي عِلْمٍ عليم/Dilediğimizin derecesini yükseltiriz. Her bilenin üstünde bir bilen vardır".[166] Dolayısıyla insan-ı kâmil, derecelerin de ötesidir. Kur'ân'ın programı üstün insanı inşa etmek olduğundan burada yapılması gereken şey insanın kendini tanıması, üstünlük ve zaaflarını bilip kendini gerçekleştirmesidir.

1.9. Tasavvuf: Bir İlke Hareketi

Medine zühd ekolü, Hicrî 50'lerde yozlaşma karşısında daha etkin bir tutum almaya başlamıştı. İktidar hırsıyla işlenen,

[165] Ra'd 13/11.
[166] Yusuf 12/76.

hud'a ve yozlaşma göstergesi Kerbelâ-Harre-Kâbe katliamları, zühd hareketine yeni bir boyut ekledi. Hz. Ali (öl. 661)'nin şehadetinin akabinde işlenen bu cürümler sonucunda zühd hareketi, formel fıkhın perdesini kaldırıp zulme muhalefetin öncülüğünü yapmıştır. Tevrat yorumcusu Ferisiler ile ahbari Sadukîler; Musevî Şeriatını korumak yerine, onu Romalı Herot (öl. 44)'un kitabına uydurdular. Zühd hareketinin kökleri kadim geleneklerde aranacaksa Yahya (as) ve İsa (as)'ın, yozlaşmalara karşı başlattığı ilke hareketi menşe alınabilir.

Hz. İsa, mabedi tüccara peşkeş çeken din tüccarlarını kınadı. Din sınıfı ile Herot'un çıkarları paraleldi. İkisi de Mesih'i ortadan kaldırmak için harekete geçti. İslâm tarihindeki yozlaşma ve hak ihlallerine ise zühd hareketi karşı çıktı. Müslüman insanı yeniden özüne ve ilkelerine döndürmeye çalıştı. Önce kalbe arız olan kirlenmeyi gidermekle işe başladı.

1.10. Tasavvuf: Fikir - Hadise - Nedensellik

Tasavvufu ortaya çıkaran olaylar silsilesi, fikir-hadise irtibatı ile çözülür. Kolektif bir hafıza olan tarih ilmi,[167] olayları analitik-kritik düzlemde anlatırken İslâm tarih okumaları iki farklı fikir örgüsünden söz eder. Biri Muaviye'nin (öl. 680) içtihadından söz edip, bâği hareketine şer'i bir zemin bulmaya çalışır. Diğeri, "يا أيها الرسولُ بلغْ ما أُنزلَ إليكَ/Ey Peygamber! Sana indirileni tebliğ et"[168] âyetinde Hz. Ali'nin, ilahi bir nasb ile tayin edildiği savıyla muhalefetin mezhebini inşa eder.

Burada araştırmacı, hadiseleri kritik edip, bilimsel bir zühd tarihi çıkarır. Ğadir-i Hum mevkiinde " مَن كنتُ مَولاهُ فهَذا عليٌ مَولاه/Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır"[169] hadisinde

---

167 Mustafa Fayda, "Tarih", *İA*, (İstanbul: TDV, 2011), 40/30-36.

168 Maide, 5/67.

169 Gadîr-i Hum, Ahmed b. Hanbel, Müslim, İbn Mâce ve Hâkim Nîsâbûrî gibi muhaddislerin naklettiği hadislerde geçer. Hz. Peygamber bir sefer dönüşü Gadîr-i Hum mevkiinde konaklar, öğle namazını müteakip Hz. Ali'nin elinden tutup, "Ben kimin mevlâsı isem Ali de onun mevlâsıdır. Allahım, ona dost olana sen de dost ol, ona düşman olana sen de düşman ol!" der. Sonra

mevlâ kelimesinin biri "dostluk" diğeri "velâyet" şeklindeki iki anlamı, fikir-hadise irtibatının belirleyiciliğini gösterir.

Öyleyse tasavvuf tarihi, ândan geriye doğru kurulurken, bağımsız bir bilim olarak tasavvufun teo-politik hadiselerle birlikte ele alınması gerekir. Böylece tasavvuf tarihi analizleri hadiselerin reberliğinde daha sağlıklı sonuçlara ulaştıracaktır. Şimdi tasavvufun ortaya çıkışını hazırlayan olaylar zincirinden üçünü kronolojik sıra ile ele alalım:

1.10.1. Kerbelâ ve Hz. Hüseyin

Kerbelâ, seyyidüşşühedâ Hüseyin b. Ali'nin (ş. 680) meşhedinden dolayı önemli bir İslâm kentidir. Bağdat'a 100 km. mesafede bulunan şehir Hz. Ali'nin şehid edildiği Necef'ten sonra ikinci önemli atebedir. Kerbelâ adı Akkadca Karballatu'dan (sivri külâh) İbrânî ve Ârâmî dillerinde aldığı **Karbalâ'**dan (v. Soden, I, 449), Arapça **Küver Bâbil**'den (Babil civarı, Hibetüddin eş-Şehristânî, 6) veya Arapça "ayakların zemine batması" anlamında **kerbele** kökünden (Yâkūt, IV, 445) geldiği nakledilmektedir (bk. Anistâs el-Kermelî, 187; *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World*, II, 399). 12 Hz. Ali Enbâr veya Sıffîn'den Kûfe'ye dönerken buraya uğramış, bir kuyu bulup su içmişlerdir (Hatîb, 12, 305-306).

Kerbelâ şehitlerinin cesetleri, Gâdiriye köylüleri tarafından defnedildi. Hz. Hüseyin'in başı ise meçhul bir yere defnedildi (bk. *A'yânü'ş-Şî'a*, IV, 390-394). Süleyman b. Surad el-Huzâî onu Emevîler'in karşısında yardımsız bırakmanın utancı içinde bir gün kabrin başında kalmıştır (Taberî, V, 588-589). Hz. Hüseyin'in türbesine olan düşkünlük zamanla aşırı boyutlara ulaşmış ve burayı ziyaret hac ile kıyaslanmıştır.[170]

Hz. Ömer Hz. Ali ile karşılaşmış "Ali! Sen her müminin mevlâsı oldun" diyerek onu tebrik eder (Müsned, IV, 281).

[170] Meclisî, 48/28-44; Husted, 83/3-4 [1993], 275 vd.

Hz. Hüseyin'in türbesinin giderleri için Mehdî-Billâh'ın annesi Ümmü Mûsâ bint Mansûr tarafından bir vakıf kurulmuş ancak Mütevekkil-Alellah, 236 (850-51) yılında türbeyi yıktırmış; ziyareti yasaklamıştır (Taberî, IX, 185-186). Mütevekkil'in yasağı etkili olmamış, türbe tekrar yapılıp ziyarete açılmıştır. (İbn Havkal'in 366 (977) kaydı için bk. S*ûretü'l-arz*, 243). Büveyhî Sultanı Adudüddevle de türbeyi tamir ettirmiş (İbnü'l-Esîr, VIII, 705); Büveyhîler'den Sultânüddevle'nin veziri Hasan b. Fazl er-Râmhürmüzî 413'te (1022) türbenin etrafını bir duvarla çevirtmiştir (İbnü'l-Cevzî, VIII, 13). Selçuklu Sultanı Melikşah Kerbelâ ve Necef'i ziyaret etmiş (479/1086), İlhanlı Hükümdarı Gâzân Han, Kerbelâ ziyareti sırasında türbeye çok miktarda hediye bırakmış (703/1303) Fırat nehrinden açılan Hüseyniye kanalını inşa ettirmiştir. 727 (1327)'deki seyyah notlarına göre şehir hurmalıklar içinde, türbe de şehrin ortasındadır. Yanında büyük bir medrese, ziyaretçilerin ibate ve iaşesi için de bir zâviye vardır (*er-Rihle*, 221). Müstevfî de şehrin çevresinin 2400 adım olduğunu belirtmiştir (*Nüzhetü'l-kulûb*, 32).

795 (1393)'da Bağdat'a gelen Timur, meşhede saygı göstermiş, Kerbelâ'ya dokunmamıştır. Şah İsmâil 914'te (1508) Bağdat'ı ele geçirip Kerbelâ'ya gitmiş, türbenin tezyini emrini verip on iki adet altın kandil bağışlamıştır. Kanûnî Sultan Süleyman da Bağdat'ı alıp Kerbelâ'yı ziyaret etmiş (941/1534) ve Hüseyniye kanalını tamir ettirmiştir. 3. Murad da türbeyi 991'de (1583) yeniden yaptırmıştır. 1156 (1743) yılında ise Nâdir Şah bölgeye hâkim olmuş, Kerbelâ'yı ziyaret edip Şah Hüseyin'in kızı Radıyye Sultan Begüm türbenin giderleri için bir vakıf kurmuş, Âgâ Muhammed Han da kubbe ile minare külâhlarını altınla kaplatmıştır. 1801 yılına gelindiğinde silahlı Vehhâbî birlikleri Kerbelâ'yı yağmalayıp 3000'in üzerinde Müslüman'ı öldürmüş; Hz. Hüseyin'in sandukasını tahrip ederek türbedeki kıymetli eşya ve hediyeleri yağma etmişlerdir. 19. yüzyılın ortalarına doğru ise Kerbelâ'ya sığınan bazı isyancılar 1843'te Bağdat Valisi Necib Paşa tarafından bastırılmıştır. Ker-

belâ, ziyaretçi gelirleri, türbe vakıfları, Necef ve Mekke güzergâhında olması nedeniyle bölgenin en zengin ve mâmur şehri olmuştur.[171]

1.10.2. Hârre Savaşı

Medineliler Yezid'e biat etmeyen sahâbe ve tabiîini örnek alarak Emevî hilâfetine karşı harekete geçti. Vali Osman b. Muhammed (62/681) genç ve yeteneksizdi. Yezîd şikâyet için gelen Medinelileri bol miktarda bahşiş ve hediye ile geri gönderdi. Ancak hediyelere rağmen heyetin Yezîd hakkında getirdiği haberler Medineli sahabe ve tabiini rahatsız etti. Hz. Hüseyin'in şehâdetinden sonra Abdullah b. Zübeyr Mekke'de muhalefetin liderliğini üstlendi. Medine zühd muhalefeti teo-politik ve ekonomik gerekçelere dayanıyordu.

Medineliler, "Muâviye atıyyelere bir dirhem bile artış yapmadı" diyerek tepki gösterdiler. Muâviye ve iktidar ailesinin Medine'deki mal varlığı Medineliler'i rahatsız edecek meblağlara ulaştı. Yolsuzluklar neticesinde üretim azaldı, fiyatlar arttı. İktidar mensupları savâfî arazilere çöküyor, devlet hazinesini şahsi servetleri gibi görüyorlardı. Bu durumu gören kabileler (Belhâris b. Hazrec gibi) vergi vermeyi reddettiler. Yezîd ise, şehir halkını açıktan tehdit etti. Tehdit mektubu Mescid-i Nebevî'de okununca halkın öfkesi daha da arttı. Medineliler Abdullah b. Hanzala'ya biat etti. Peygamber ailesinden hayatta kalan tek isim Ali b. Hüseyin Zeynelâbidîn ve Muhammed b. Hanefiyye geri durdular. Bu karardan sonra Medineliler Emevî hanedan mensuplarını muhasara etti. 1000 kişilik bir grup Mervân b. Hakem'in evinde sıkıştırıldı. Mekke'de muhalefetin lideri Abdullah b. Zübeyr Medine hareketini destekledi. Yezîd Hicaz'a bir ordu gönderdi. Hedef Abdullah b. Zübeyr ve Medine halkına boyun eğdirmekti. Toplanan 5 bin askere peşin 100 dinar meûnet ödendi. Orduda azizlerin bayraklarını taşıyan 500

171 Mustafa Öz, "Kerbelâ", *İA*, (Ankara: TDV, 2022), 25/271.

Rum askeri olduğu kesin olmamakla birlikte gelen haberler arasındadır.[172]

Medineliler, Hendek Gazvesi'nde açılan hendekleri derinleştirip çeşitli önlemler aldılar. Müslim b. Ukbe, savaşı başlattı. Emevî kuvvetleri şehri dört bir taraftan kuşatma altına almalarına rağmen içeri giremediler. Ancak Mervân b. Hakem'in ihanet eden bir mahalle ile anlaşması sonucu savaşın seyri tersine döndü ve buradan şehre giren Müslim'in askerleri şehri ele geçirdi (683). Abdullah b. Hanzale ve sekiz oğlu şehid edildi. Şehir üç gün mübah kılındı. Medineliler kılıçtan geçirildi (80'i sahabi 700'ü Kur'ân hafızı yaklaşık 10.000 kişi).[173] Sahabe ve tabiin ailelerine, kızlarına şenaatler yapıldı. O yıl doğan çocuklara "evlâdü'l-Harre" denildi. Evlerin tamamı yağmalandı. İbn Kesîr, Yezîd'in Medine'yi mubah kılmasını onun büyük günahı, bu savaşı da en çirkin olay olarak tarihe kaydetti.[174]

Müslim b. Ukbe, savaşın ertesi günü Medineliler'den "Yezîd'in kulu ve kölesi olarak" biat aldı. Bu biat şekline karşı çıkan diyen bazı kişiler öldürüldü. Harre Olayı, Emevî tarihinin en kirli ve en büyük siyasi hatası olarak tarihe geçti.[175]

1.10.3. Kâbe İşgâli ve Abdullah b. Zübeyr

Yezid'e biâtı reddedince Mekke baskınında şehid edilen sahabi Abdullâh b. Zübeyr (öl. 73/692)'in annesi, Hz. Ebû Bekir'in kızı Esmâ'dır. Abdullah b. Zübeyir (öl. 692) Medine'de doğmuştur (Mayıs 624). Muhâcirlerin Medine'de dünyaya gelen ilk çocuğu olması dolayısıyla ona hicretin evladı denebilir. Doğumu sevinç uyandırmış, adı Hz. Peygamber tarafından konulmuştur.[176]

Halife Osman'ın Mushaf heyetinde o da vardı. Abdullah, Hz. Osman'ın evinin Mısırlılar tarafından kuşatılması sırasında onu savunanlar arasında bulunduysa da şehid edilmesine engel

---

172 Taberî, *Tarih,* 3/355; Belyaev, 166; Cemîl Abdullah el-Mısrî, 495-497.
173 Tabakât, 5/210.
174 İbn Kesir, *el-Bidâye*, 6/240; Semhûdî, 1/87
175 M.Sabri Küçükaşçı, *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/245-247.
176 H. Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr", *İA*, (İstanbul: TDV, 1998), 1/145.

olamadı. Hz. Ali'ye karşı oluşan muhalefetin ateşli üyelerinden biri oldu. Cemel Vak'ası'nda piyadelerin kumandanlığını yaptı ve teyzesi Hz. Âişe'nin devesinin önünde kahramanca savaştı. Hz. Ali'nin galip gelmesi üzerine Âişe ile birlikte Medine'ye döndü. Abdullah, Muâviye'nin oğlu Yezîd'i veliaht tayin etmek istemesi üzerine Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer ve Abdurrahman b. Ebû Bekir ile birlikte ona şiddetle karşı çıktı.

Yezîd, Medine Valisi Velîd b. Utbe'nin Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Zübeyr'den zorla biat almasını istedi. Ancak vali onları elinden kaçırdı. Bu öncü isimler Mekke'ye gittiler. Hz. Hüseyin Kûfe'ye davet edildiğinde, daveti kabul etmesini isteyenlerden biri Abdullah b. Zübeyr idi. İbn Zübeyr, Kerbelâ'dan sonra muhalefetin liderliğini üstlendi. Yezîd onun üzerine bir ordu gönderdi. Fakat ilk seferde Yezid'in komutanı Mekke'de hapsedildi. Bir yıl sonra Yezîd Mekke'ye yeni bir kuvvet gönderdi. Mekkeyi kuşatan ordu (24 Eylül 683) Suriyeli askerlerden oluşuyordu. Kâbe'de yangın çıkardılar. Kuşatma 64 gün devam etti. Yezîd'in ölümü ile Abdullah b. Zübeyr, "emirü'l-mü'minîn" unvanıyla halifeliğini ilân etti (64/683). Suriyeliler önce II. Muâviye'ye, iki ay sonra da Mervân b. Hakem'e biat ettiler. Hicaz ile doğu eyaletlerinde Abdullah b. Zübeyr, Suriye, Filistin ve Mısır'da Abdülmelik b. Mervân hüküm sürüyordu.[177]

Muhtâr es-Sekafî Ekim 685'te Abdülmelik'e isyan edip gönderdiği kuvvetleri mağlûp etti ve Basra dışındaki doğu eyaletlerini ele geçirdi. Abdülmelik Haccâc'ı 2 bin kişilik bir kuvvetle Mekke üzerine gönderdi (Ocak 692). Üç ay sonra da Haccâc'ın istediği Mekke'ye taarruz izniyle birlikte 5000 kişilik bir takviye kuvveti sevketti. Haccâc Mekke'yi kuşattı. Abdullah b. Ömer'in ricası üzerine hac menâsikinin bitmesine kadar şehre hücum emrini tehir etti. Abdullah teslim olmak yerine ölmeyi tercih etti; bir hurûc hareketi yaparak kahramanca dövüştü ve öldü (1 Ekim 692). Haccâc başını keserek Suriye'ye

[177] Halife b. Hayyât, *Tarih*, (Necef: nşr. Ekrem Ziya el-Ömerî, 1967), 1/24, 134-140.

gönderdi; bir süre darağacında asılı kalan cesedinin defnine, ancak annesinin ricası üzerine izin verildi.[178]

On yıl kadar Hicaz'da halife olarak hüküm süren Abdullah b. Zübeyr genç sahâbîlerin önde gelenlerinden biridir. Cesur bir asker, iyi bir kumandan, haris bir siyaset adamı idi. Mekke'nin ileri gelen ailelerinden birine mensup olup iyi bir eğitim almıştır. *Sahîh-i Buhârî*'de, *Sahîh-i Müslim*'de, rivayet ettiği hadisler vardır. Abdullah tefsirde söz sahibi bir genç sahabidir. İbadete olan meyli sebebiyle "mescid güvercini" (hamâmetü'l-mescid) diye anılırdı. Saatlerce kıyamda, rükû ve secdede kaldığı olurdu.

1.11. Tasavvuf ve Benlik Dönüşümü

Allah'ın elçisi (s) sadece 2 bin kişinin ölümü neticesinde, tarihin en büyük toplumsal değişimini gerçekleştirmişti. İlkel bir toplum, zühd bilinci ve ahlâkı sayesinde gelişmiş bir topluma dönüşmüştü. Benlikleri dönüştüren zühd, medeniyet doğuran Hacer'in alayişsiz-içli tutumunun, insanlık evini bayındır yapan zâhidâne tutumuydu. Bu zühd ahlâkı, yalnız ahiret yurdunu inşâ etmez, Medine sürecindeki badiye ve toplumları da inşa eder, tek tek benlikleri dönüştürüp refah toplumu kurar.

Zühd hareketi, takva ve aşkın yönünü tayin edip var olan beni, olması gereken bene dönüştürür. Zühd, sahtelikleri, hile-i şeriyye, te'vil, ibahî ve hüd'a yapılarını deşifre eder. Hz. Peygamber'in zühdü, mabede kapanıp hayattan kopan bir zühd değildi. O, bu eğilimde olup sürekli oruç tutmaya niyetlenen sahabileri bizzat uyarıyordu.[179]

Max Weber (öl. 1920)'in protestan ahlâkı da, zühd ahlâkından esinlenmekle birlikte onu tanımlamaya yetmez. Çünkü Weberyen kalkınmada ekonominin tanımladığı bir din vardır. Oysa İslâm'ın zühd nesli ashab-ı suffe birlikleri, dönemin en önemli kadrolarıydı. Fütüvvet, cihad ve mücâhede ehli olmak üzere özel yetiştirilmişlerdi. Zühd önderleri nefis tezki-

[178] Yıldız, *İA*, 1/145.
[179] İmam Buhârî, *Sahih*, Kitabu's-Savm, 57; İmam Müslim, *Sahih*, Sıyam: 35

yesi yanında en çok çalışan, öğrenen, savaşan ve üreten kimselerdi. Demek ki nefis tezkiyesi, insanları sosyal ve cihâdî sahalardan alıkoymamalıdır.

Zühd hareketi tebliğ, hicret ve cihadla müşriklere karşı mücadele ederken, daha sonra Müslüman toplumun iç bünyesindeki dünyevileşmeye karşı mücadele vermiştir. İkinci safhadaki mücadele, birincisine oranla daha çetindir. " رجعنا من الجهاد الأصغر إلى الجهاد الأكبر، قالوا و ما الجهاد الأكبر. قال: جهاد القلب، مجاهدة العبد هواه/Küçük cihaddan büyük cihada döndük. Cihad-ı Ekber nedir? Kalbin cihadıdır, kişinin nefisne karşı cihadıdır".[180]

[180] Hadisin zayıf, münker olduğu veya sözün tabiinden İbrahim b. Ebi Able'ye ait olduğu söylenmişse de hadis kaynaklarında mevcuttur. Beyhaki, *Kitabu'z-Zühd*, Hadis no. 384; Aclûnî, *Keşfu'l-Hafa*; Ali el-Kârî', *el-Esraru'l-Merfuati fi'l-Ahbari'l-Mevzua*, (Beyrut: Daru'l-Emane, 2010).

İKİNCİ BÖLÜM

TASAVVUFUN KÖKENİ (MENŞE') VE HAKİKATİ

Tasavvufun kökeni, Medine zühd hareketidir. İslâm, tamamlanmış ve kemâle ulaşmış dinin adı, zühd hareketi ise İslâm'ın toplum vakıasıyla buluşup meydana getirdiği değişimin adıdır. Zühd ile gerçekleşen benlik dönüşümünü ve toplumsal değişimi İbn Haldun (öl. 1449) asabiyet ile açıklar.[181] Tasavvufun menşeinde yer alan zühd, ilk nesil sahabenin davranışlarında vardı. Hz. Peygamber başta olmak üzere Hz. Hatice (öl. 619), Hz. Ebubekir (öl. 634), Hz. Ali (öl. 661) ve Hz. Ebu Zer'in (öl. 652) zâhidâne tutumları, hareketin karakterini yansıtmaktadır. Zühd; onlar için dünya hayatını ve dünyevi faaliyetleri ahiret ideal değerlerine göre düzenleyerek yürütmekti. Bu ise liyakat ve üstünlüğü, takvâ esasına dayandırmaktı.

İslâm peygamberinin vefatından sonra genç sahabiler, fütüvvetle koruduklarını İslâm'ın ahkâm ve ahlâkına muğayir davranışları gördükçe rahatsızlıklarını dile getirdiler. Çünkü siyaseten Müslüman olmuş bazı kimseler servet, şöhret ve şehveti Allah ve Resulünden ileri tutuyor, peygamber emanetini (sünnet-i seniyye) dikkate almıyorlardı. Buna karşı Ebuzer-i Gifari (öl. 652)'nin başlattığı muhalefet, Ammar (öl. 657), İbn Ebubekir (öl. 658), İbn Ömer (öl. 693)'in ilkeli tutumları ile devam etti ve tasavvufa menşe' oldu.

---

[181] Bkz. Kuşeyri, *Risale*, (İstanbul: Semerkand, 2012), 45; İbn Haldun, *Mukaddime*, (Ankara: MEB Yayını, 1994), 246.

Zühd hareketi, Medine'de artık bir ekole dönüşmüştü. Medine valisinin Yezid'e biat için zor kullanacağını açıklaması üzerine biâtı reddeden bu ekolün genç sahabileri Medine'den ayrılıp Mekke'de toplandılar. Burada da aynı zorlama ile karşılaşınca etrafa dağıldılar. Kimileri Hz. Hüseyin ile birlikte Kûfe'ye doğru yola çıktı, kimi ortalıkta görünmemeyi tercih etti. Kimi de İbn Zübeyir gibi Yezid'e karşı alenen bayrak açtı.

Kerbelâ katliamı bir dönüm noktası oldu. Zühd hareketinin öncüleri, bu sivil muhalefeti, farklı biçimlerde hep devam edegeldi. Medine ekolü Kûfe ekolüne intikal ederken Kerbelâ'nın şokunu uzun süre atlatamadı. Bekkâûn ve Tevvâbûn (tevbeci ve ağlayıcılar) bu şaşkınlığın bir göstergesiydi. Genç sahabiler 'sûf'a (yün) bürünüp pasif direniş dönemini başlattılar.

Hz. Ali'nin öğrencisi Hasan-ı Basrî (öl. 828) Kerbelâ'dan sonra Basra'ya yerleşti ve ömrünün sonuna kadar zulme boyun eğmedi. Biat etmediği için Haccac-ı Zâlim (öl. 714)'in ölüm listesindeydi ve 14 yıl boyunca gizlenmek zorunda kaldı. Hasan-ı Basrî'nin bu muhalif tutumu, Basra Ekolüne temel oldu ve buradan Horasan'a intikal etti. Böylece serhatlardaki tekyelerde (sınır karakolları) cihad ile meşgul olan zâhidler ehlibeyt gençleriyle buluşarak Horasan'da yaşamaya, Ethem (öl. 777), Maruf (öl. 815), Bestâmî (öl. 874) gibi hareketin öncülerini yetiştirmeye başladılar.

2.1. Tasavvufun Tarifleri

Tasavvuf denilince, akıl ve kalbi birlikte alıp bu imtizaçtan benlik dönüşümünü gerçekleştiren bir sistem akla gelir. Sûfi hareketler, Medine zühd ekolünden bu yana İslâm'ın ilke ve değerlerini koruma ve kollama görevini üstlendiler. Bu durum Kafkas, Mora, Filistin, Cezayir, Libya kurtuluş savaşlarına kadar devam etti. Bu özelliğinden ötürü, oryantalistler ve onların tesirinde kalan bazı Müslüman yazarlar tasavvufu, türedi

(bid'at) bir cereyân olarak etiketlediler. Osmanlı sonrası dünyaya hâkim olan emperyalizm, nârevâ töhmetlerle tasavvufi kurumları yasaklayıp tarikat hareketlerinin genleriyle oynadılar. Bûşencî (öl. 960) meseleyi güzel özetler: "Tasavvuf bir hakikat idi fakat ismi yoktu, şimdiyse ismi var, fakat hakikati yoktur".[182]

Bir şey için, aklımızda o şeyin varlığına delil olabilecek bir düşünce doğuyorsa mevcut addedilir.[183] Kültür ile ilgili bu tespit, tasavvuf için de geçerlidir. Kültür kavramı henüz yok iken de kültür vardı. Tasavvuf Hz. Peygamber döneminde kavram olarak yok iken de hakikat olarak vardı ve fiilen yaşanıyordu. İbn Haldun (öl. 1406): Tasavvuf, kökleri ümmetin selefleri içinde sahabe ve tabiine dayanan bir hak ve hidayet yoludur, diyordu.[184]

İbn Haldun'un ibadet ve zühde dayandırdığı tasavvufu müsteşrikler, Yunanca theosophies'e dayandırıp kadim İran'a ve Hint'e bağlamak[185] ve onu İslâm'ın ürünü olmaktan çıkarmak istemişlerdir. Oysa kelime Arabi kökenlidir ve İslâm'dan önce bile bu anlamıyla kullanılmıştır. Serrâc (öl. 988); bu ismi Bağdatlılar çıkarmıştır, diyenleri reddetmiş, Hasan-ı Basrî (öl. 728)'nin bu ismi kullandığını "Tavaf esnasında bir sûfî gördüm ve ona bir şey verdim benden almadı" şeklindeki sözlerine dayandırmıştır.[186] Muhammed b. İshâk el-Yesâr (öl. 768)'ın naklettiği bir rivayette; İslâm'dan önce Mekke'nin boşaldığı bir dönemde uzak bir beldeden sûfî adında bir adam gelip tavaf ediyor ve dönüyordu.[187]

Oryantalistlerin belli başlılarının Ordre Des Lumieures ve Rose de Croix, Arnold Toynbee gibi masonik kuruluşlara ve

---

182 Câlûtî, Hakikatu't-Tasavvuf, 7.

183 Malik b. Nebi, *Müşkiletü's-Sekafe*, çev. A.Şahin, (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 2000), 4. Baskı, 21.

184 İbn Haldûn, *Mukaddime*, Tah. Abdullah M. ed-Derviş, (Dimaşk: Daru Ya'rub, 2004), 225.

185 M. Theodoor Houtsma, R. Hartman, T. W. Arnold, "Tasavvuf", *Dairatu'l-Maârifi'l-İslâmiyye*, (Dubai: Merkezu'ş-Şarika li'l-İbda'i'l-Fikrî, 1998), 7/309.

186 Ebu Nasr es-Serrâc, *el-Lüma'*, 43.

187 Dairatu'l-Ma'arif, 272.

istihbarat merkezlerine bağlı oluşları da dikkate alınmalıdır. Yine Malik b. Nebi (öl. 1973)'den bir tespit: "Müslüman genç aydınlar kendilerini, müsteşriklerin kaynaklarına müracaat etmek zorunda hissediyorlar. Oysa Avrupalı uzmanların İslâm araştırmalarında, gizledikleri teo-politik amaçları vardır.[188]

Batı, tasavvuf hakkında "İslâm'da mü'minin Allah ile ittihadını sağlayan ruhi tecrübe" diyerek hulûl ve ittihadı (panteizm) adres gösteriyor.[189] Oysa İslâm bilim tarihinde tasavvufu hulûl ve ittihâdla tarif eden bir tek âlim yoktur. Beşir Câlûtî'ye göre de tasavvufun, geçmişle irtibatı kesilip ona farklı anlamlar yüklenilmek istenmiştir. Amaç ise tasavvuf hareketine işgal kuvvetlerince yeni bir rota tayin edip kontrol altına almaktır. Aldous Huxley (öl. 1963)'in en geniş boyutlu çabası gerçekleşiyor. Dünyanın bütün alanlarda senkretizmi öngörülüyor. Tasavvuf ise bu çalışmada alanlardan biridir.[190] Tasavvuf tanımlarını çokluğundan dolayı tasnif etmek ve bu tasnifi bilgi, eylem, ahlâk şeklinde yapmak yerinde olacaktır:

2.1.1. İdrâk/Bilgi Boyutlu Tasavvuf Tanımları

Bu tür tanımlar, tasavvufun Allah fikrinde belirginleşen idrak ve bilgi boyutunu ifade eder:

"التصوف حقيقة لا رسماً/Tasavvuf hakikattir, şekil değildir",[191] "التصوف إسقاط الرؤية للحق ظاهراً و باطناً/Tasavvuf, zâhir ve bâtın olarak Hakk'a bakışı düşürmek (sıfırlamak)'tır.[192] Ebu Amr ed-Dimaşkî (öl. 932); " التصوف رؤية الكون بعين النقص بل غض الطرف عن كل ناقص/Tasavvuf, evreni eksik gözle görmek, bakışı her nakısdan çevirmektir", Abdulvahhab Şa'rânî (öl. 973); " التصوف زبدته عمل العبد بأحكام الشريعة و علم التصوف تفرع من عين الشريعة و من هنا كان كل صوفي فقيها و ليس

188 Malik b. Nebî, *ez-Zahiratu'l-Kur'âniyye*, (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1982), 168.
189 *Encyclopedia Universallis*, S.A, (France: 1968), 15/187.
190 Malik b. Nebî, *Fi Mehbi'l-Ma'rake*, (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1968), 168.
191 Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Beyrut: Daru'n-Nahda, 1980), 233.
192 Sülemî, *Tabakatu's-Sûfiyye*, Tah. N. Şibriyye, (Kahire: Mektebe Hancı, 1982), 278.

كل فقيه صوفياً/Tasavvufun özü kulun şer'î ilkelere göre yaşamasıdır. Tasavvuf ilmi ise İslâm şeriatının bir şubesidir. Buna göre her sûfî fakihtir fakat her fakih sûfî değildir."[193]

İbn Acibe (öl. 1809): " التصوف علم يعرف به كيف السلوك إلى حضرة ملك الملوك و تصفية البواطن من الرذائل و تحليتها بأنواع من الفضائل، و أوله علمٌ و وسطه عمل و آخره موهبةٌ/Tasavvuf, melikler Melik'i Allah'ın huzuruna nasıl varılacağını öğreten ilimdir. İç dünyaların hoş karşılanmayan şeylerden arındırılması, sonra bu alanların faziletlerle donatılmasıdır. Dolayısıyla başı bilgi, ortası eylem, sonu mevhibe (bağış)'dir.[194]

2.1.2. Amelî Tasavvuf Tanımları

Şâzelî (öl. 1258), "التصوفُ تدريبُ النفسِ على العبودية/Tasavvuf, nefsin kulluğa alıştırılması, Cüneyd (öl. 911); " التصوفُ إستعمالُ كُلِّ خُلُقٍ سنيٍ و تركُ كلِّ خُلقٍ دَنِيٍ/Her senî ahlâkın yaşanıp her denî ahlâkın terkidir, Amr el-Mekkî (öl. 910); " التصوفُ هو أن يكون العبدُ في كل وقتٍ مشغولاً بما هو أولى به في وقته/Tasavvuf, kulun her anında, o anın en öncelikli alanı ile meşgul olmasıdır, Emir Abdulkadir (öl. 1883), "التصوفُ هو جهاد النفس في سبيل الله/Tasavvuf, Allah yolunca nefisle cihaddır"[195] der.[196] Bu tanımlarda tasavvufun ameli yönüne dikkat çekilmektedir.

2.1.3. Ahlâk Boyutlu Tasavvuf Tanımları

Muhammed Bâkır (öl. 743) tasavvufun bir ahlâk olduğunu belirterek; "التصوف خلقٌ، فمن زاد عليك في الخلق زاد عليك في التصوف/Tasavvuf ahlâktır, ahlâkta senden ileride olan tasavvufta da senden ileridedir" der. Haddâd-ı Nisâbûrî (öl. 883), " التصوف كله آداب و لكل وقت أدبٌ و لكل مقام أدبٌ/Tasavvuf baştan sonra adaptır. Her ân ve

---

193 İbn Asâkir, *Tarihu Medineti Dimaşk*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1998), 67/101; Abdurrezzak Kâşânî, *Mu'cemu'l-Mustalahati's-Sûfiyye*, Tah. A. Şahin, (Kahire: Daru'l-Menar, 1992), 207.

194 Abdulkadir İsa, Hakaikun Ani't-Tasavvufi'l-İslâmî, agw, 17-18.

195 Fuâd Salih, *el-Emir Abdulkadir Mutasavvifen ve Şâiran*, (Cezair: Vataniyye Yay, 1985), 115.

196 İsa, *Hakaik*, 18.

makam için bir edep vardır" der. Hz. İbrahim sehavet, İshak rıza, Eyyûb sabır, Zekeriya sır ve işaret, Yahyâ gariplik, İsa hicret ve seyahat, Musa sûfiyet (yüne bürünme), Muhammed (s) fakr/kanaat gibi ahlâkî vasıflarla anılmışlardır.[197]

Ebu'l-Hüseyin Nûrî (öl. 1033), tasavvuf bilgi ve şekil değil ahlâk,[198] bir özgürlük ve gençlik hareketidir " التصوف هو الحرية و الفتوة"[199] der. Şâfiî (öl. 820), ما قنع الحر عبدٌ ما طمع و العبد حر/Hür tama' ettikçe köle, köle ise kanaat ettikçe hürdür" der.[200]

Bu üç boyutlu tanımları birleştirirsek tasavvuf: Allah'ı hakkıyla bilip, zikriyle kalbi tahliye etmek (التخلي), sonra donatmak (التحلي) sonra bilinç genişlemesi (التجلي)'dir.

2.2. Tasavvufun Ortaya Çıkışı

Henüz şer'î ilimlerin teşekkül etmediği ilk Kur'ân nesli arasında tasavvuf isimlendirmesi yoktu. Fakat fiilen sahabet, sohbet, ihlâs, zühd, zikir uygulamalarıyla tasavvuf mevcuttu.

Tasavvufun ortaya çıkış nedeni, insanların maddi temayüllerinin etkisiyle anlam ve değer dünyalarından uzaklaşmalarıdır. Buna tepki olarak sahabe ve tabiin daha bir ibadete yöneldiler ve "sûfiyye/mutasavvife" adlarıyla anıldılar. Mutasavvıf sözcüğü "yün giyen" anlamında, "صوف"tan alınmış ve ideallerinden uzaklaşanların övünmek için pahalı ipek giyinmelerine karşılık onlar yün giymeyi tercih etmişlerdir.[201]

Resûlullah'tan sonra, üstün insanlara, sahâbe-i kirâm dendi. Sahabeye güzelce tabi olanlara tabiîn, sonrakilere ise etba'-ı tabiîn" dendi. Sonra insanlar farklı yollara sahip oldular.

---

197 Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, 234-238.

198 *İslâm Ansiklopedisi*, "Ebu'l-Hüseyin en-Nûrî", (İstanbul: TDV, 1994), 10/329.

199 Calutî, *Hakikatu't-Tasavvuf*, 19 Sülemî'den; Ayrıca bkz. pdf www.al-mostafa.com, 211.

200 İbnu'l-Mülakkan, *Tabakatu'l-Evliya*, Tah. N.Şeribe, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1994), 70; İmam Şafiî, *Divan*, Kaside no. 14270.

201 İbn Haldun, *Mukaddime*, (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, 1996), 211.

Bunlar içinde dini yaşamaya ileri derecede hassasiyet gösteren seçkin insanlara zâhidler, abidler dendi. Daha sonra birçok bidat ortaya çıktı, farklı gruplar arasında çekişmeler meydana geldi. Herkes zâhidlerin kendi içlerinde olduğunu iddia etti. Bunun üzerine her anlarını Allah ile geçiren, kalplerini her türlü gafletten koruyan seçkin bir grup tasavvuf adıyla diğerlerinden ayrıldılar. Bu yolun büyükleri Hicri 200'den önce bu isimle anıldılar.[202]

İslâm'da sûfî adını alan ilk üç kişi Ebû Hâşim el-Kûfî es-Sûfî (öl. 733), Cabir b. Hayyân es-Sûfî (öl. 815) ve Abduk es-Sûfî (öl. 826)'dir. Demek ki sûf ve tasavvuf kelimeleri erken dönemden itibaren geçerlidir. Artık kimse tasavvufun İslam dışı Hind, İran, Yunan vb. dış kaynaklı olduğu iddiasında bulunamaz.[203]

Tasavvuf, insanların dünyaya aşırı düşkünlüğüne ve hilafet için yapılan savaşlara karşı bir tepkidir. Düşmana karşı savaşmakla nefse karşı savaşmayı Kur'ân eşit görmüştür. İlk neslin hayatında teheccüd, uzlet, sohbet, zikir, adalet, itikâf, dua uygulamaları vardır. Tasavvuf, dış menşeli değildir. Tasavvufun bizzat Kur'ân'da temelleri vardır ve İslâm geleneğinin ürünüdür. Kelâm, Fıkıh gibi ilimlerin formalleşerek sosyo-ekonomik gerçeklikten kopmasına bir tepki olarak doğmuş, toplumun yoksul kesimlerinin çığlığı haline gelmiştir.[204]

2.3. Tasavvufun Kur'ânî Dayanakları

Kurân-ı Kerîm'de tasavvufun referans aldığı ayetler, benlik dönüşümü, kalbin halleri, arınma, düşünme ve öğüt içeren ayetlerdir.

Tezkizye, Zikir, Kurtuluş: " قد أفلح من تزكى و ذكر اسم ربه فصلى بل تؤثرون الحياة الدنيا و الآخرة خير و أبقى/Arınan kurtulmuştur, Allah'ın ismini

[202] Abdülkerim Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, Çev. D. Selvi, (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2009), 45.
[203] Bk. Mustafa eş-Şibî, *es-Silatu beyne't-tasavvufi ve't-teşeyyü'*, (Kahire: Daru'l-me'arif, 1975), giriş.
[204] Hasan Hanefî, *Mine'l-Fenâ İle'l-Bekâ*, (Kahire: Dâru'l-Menâri'l-İslâmî, 2009), 1/942-962.

zikredip namaz kılan da. Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Oysa ahiret daha hayırlı ve daha kalıcıdır"[205].

Rabbi Tesbih: "سبح اسم ربك الأعلى/En yüce olan Rabbinin adını tesbih et", "إن هذا لفي الصحف الأولى صحف إبراهيم و موسى/Bu ilk sahifelerde de İbrahim ve Musa'nın sahifelerinde de vardır".[206]

Teheccüd: " و من الليل فتهجد به نافلة لك عسى أن يبعثك ربك مقاماً محموداً /Gece sana nafile olmak üzere teheccüde kalk ki Rabbin seni övülmüş makama ulaştırsın"[207]

Tevâzu : " و عباد الرحمن الذين يمشون على الأرض هوناً و إذا خاطبهم الجاهلون قالوا سلاماً. و الذين يبيتون لربهم سجداً و قياماً/Rahman'ın kulları yeryüzünde tevazu ile yürürler, câhillerle karşılaştıklarında selâm der geçerler. Geceleri Rableri için kıyamda ve secdededirler".[208]

Dünya ve Ahiret: " المال و البنون زينة الحياة الدنيا و الباقيات الصالحات خير عند ربك ثواباً و خير أملاً/Servet ve evlat dünya hayatının süsüdür. Kalıcı olan güzel işler ise Rabbinin yanında hem karşılık hem de umut olarak daha iyidir".

Çıkış Yolu Takvâ: " و من يتق الله يجعل له مخرجاً و يرزقه من حيث لا يحتسب و من يتوكل على الله فهو حسبه/Kim Allah'a takvalı olursa Allah ona bir çıkış gösterir ve onu ummadığı bir şekilde rızıklandırır. Allah'a tevekkül edene Allah yeter".[209]

"و إنك لعلى خلق عظيم/Sen büyük bir ahlâk üzeresin" ayeti Peygamberdeki ideal ahlâka; فاستقم كما أمرت/Emrolunduğun gibi dosdoğru ol[210]ayeti "شيبتني سورة هود/Hûd suresi beni ihtiyarlattı[211] hadisinin delalet ettiği gibi istikamet ve ihlâsa vurgu yapar. " إنما يخش الله من عباده العلماء/Allâh'tan en çok ilim sahipleri korkar ayeti, أنا أخشاكم له و أتقاكم/Ben sizin en çok haşyet ve takvalı olanınızım" hadisinde açıklanır.

---

205 A'lâ, 87/14-17.
206 A'lâ, 87/1 ve 18-19.
207 İsrâ, 17/41.
208 Furkân, 25/63-64.
209 Kehf, 18/46; Talâk, 65/2-3.
210 Ra'd, 13/16; Hûd, 11/112;
211 Tirmizî, Hadis no. 3297.

Tasavvufta ledün ilmi kavramı " و علمناه من لدنا علماً قال له موسى هل أتبعك علي أن تعلمني مما علمت رشداً/Biz ona katımızdan ilim öğrettik. Musa ona; Sana öğretilen ilmi bana da öğretmen için sana tabi olayım mı? dedi âyetindeki Musa as ile Hızır kıssasına dayanır.

Âyette iman eden ve salih davranan kimseler için Rahman bir sevgi yaratır, buyrulur. Müminler bu sevgiyi hissedince vecd ile coşar ve Allah'a olan sevgileri "أشد حباً لله/Allah'a şiddetli sevgiye, aşk"a dönüşür.[212] Tasavvufun Kur'ânî temelleri bu ayet ve hadislere dayanır.

2.4. Tasavvuf ve Marifet

Sözlükte "bilmek" anlamındaki marifet; Allah'ın sıfat, fiil, isim ve tecellileri hakkında tecrübeyle elde edilen bilgidir.[213] Şeriat – tarikat – hakikat - ma'rifet'ten oluşan dört mertebenin sonuncusudur. Şeriat olmadan diğer mertebeler de olmaz.[214]

"و فوق ذي كل علم عليم/Her bilenin üstünde bir bilen vardır"[215] ayetinde bilginin ötesinde daha üst bilgi marifettir. İrfân, yakîn, ledün bu bilgiyi anlatmak için kullanılmıştır. Mârifet, insanın bilinen öğrenme yöntemlerini tükettikten sonra çözemediği ilâhî sırları, ilahi bir lütufla elde etmesidir. Cüneyd'in (öl. 910); "göğün altında bu ilimden daha şerefli bir ilim olsaydı gider onu öğrenirdim" dediği marifettir.[216]

"ليعبدون/ibadet etsinler diye" ifadesi, "ليعرفون/tanısınlar diye" manasındadır. İbadet, Ma'bûd'un bilinmesine (mârifet) bağlıdır. Bilinmeyene ibadet edilmez, mârifetsiz ibadet olmaz. Tasavvuf, marifet konusunda zâhirden kopmakla itham edilir. Ancak sûfi yazarlar, Kur'ân ve Sünnet ile bu tenkitlere cevap verirler. Tûsteri (öl. 896), yedi prensip olarak zikrettiği tasavvuf

212 Meryem, 19/96; Bakara, 2/165.
213 Süleyman Uludağ, "Marifet", *İA*, (İstanbul: TDV, 2003), 54.
214 Cebecioğlu, "Marifet", *Tasavvuf Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2009).
215 Yûsuf, 12/76.
216 Serrâc, *el-Lüma'*, 239.

usulünün ilk iki maddesinin, Allah'ın kitabına riâyet ve Resulü'nün sünnetine ittiba olduğunu belirtir [217] Geylânî (öl. 1166) ise "şeriatın onaylamadığı her hakikat zındıklıktır" der.[218] Kuşeyrî'ye göre marifet, bir arayış ruhudur ve yaratılışın sırrıdır. Vânî el-Malatî (öl. 1955): "Allah'a varacak yollar kapalıdır ancak Resulullah'ın izince gidenlere açıktır. Bu ilmimiz ve yolumuz (tarik) Kitab'a ve Sünnet'e bağlıdır. Tefsir ve hadis ve fıkıh bilmeyene sakın iktidâ edip şeyh ittihaz etmeyiniz. Zira dalâlete uğratır" der.[219]

2.5. Tasavvuf ve Özgürlük

Tasavvuf sistematiği, bireylere benliklerinin esaretinden kurtulma bilinci verir. Bu yönüyle İslâm'ın kurtuluş ve özgürlük teolojisini kurar. "قد افلح من زكيها/Nefsini arındıran kurtulmuştur" "و يَضَعُ عنهم إصرَهُم و الأَغلالَ التي كانت علَيهم/O Nebi ki onları yüklerinden ve zincirlerinden kurtarır (özgürleştirir)" [220] gibi âyetleri esas alır.

Manevî özgürlük; nefsin tutkularından azatlıktır. [221] Hür kişi (özgür insan), nefsinin tutsağı olmayan kimsedir. Tasavvuf; nefis tezkiyesi, kalp tasfiyesi ve ruh terbiyesi ile kişilik sahibi hür insanlar yetiştirir. Çünkü insan, nefis başta olmak üzere, beden, çevre, toplum, tarih ve arzularının zincirleriyle sarılır. Kendi irade ve çabasıyla bu zincirleri birer birer kırarak, kişiliğini ve hürriyetini kazanır. Hayatın direnme ve tepkileriyle gittikçe daha fazla bir kişi olmaya ve iç hürriyetini elde eder.[222]

---

217 Sülemi, *Tabakat* Tah. N. Şibriye, (Kahire: Mektebe Hancı, 1982), 30.
218 Geylânî, *el-Fethu'r-Rabbânî*, (Beyrut: Kütübi'l-ilmiyye, 1983), 29.
219 Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, çev. Mevhibe Altunkaya, (İst: Çıra, 2016), 3/565.
220 Şems 91/9; Araf, 7/157.
221 Mustafa Çağrıcı, "Hürriyet", *İA*, (İstanbul: TDV, 1998), 18/502.
222 Ülken, *Aşk Ahlâkı*, 11.

Hz. İsa; "gerçeği bilin, gerçek sizi özgür kılacak"[223] der. Kurân-ı Kerîm dünya hayatının bir oyun ve eğlence olduğunu beyan ederken dünyayı gaflet, aldanış ve tutsaklık yeri olarak görür. Peygamberler bu gaflet ve tutsaklıktan kurtarmak için gönderilmiştir.

Tasavvufun amacı, bireyi özgürleştirecek, onu dünyanın aldatıcı ve oyalayıcı cazibesinden koruyacak içsel değişimi ve bilinci sağlamaktır. Tasavvufun, anti-seküler isyanı da, Hz. Peygamber'in özgürleştirdiği insanların servet, şehvet ve şöhret gibi yeni prangalarla köleleştirilmesine karşı bir isyandır. Sûfî şair der ki:

کیست مولا آنک آزادت کند　　بند رقیت ز پایت بر کند
چون به آزادی نبوت هادیست　　مؤمنان را ز انبیا آزادیست
ای گروه مؤمنان شادی کنید　　همچو سرو و سوسن آزادی کنید

Kimdir Mevlâ? Seni özgürleştiren / Ayağından esaret zincirini çözen?
Risalet hürriyete ulaştırır / Enbiya iledir azadlığı müminlerin
Ey mü'minler topluluğu, sevinin / Servi gibi, süsen gibi âzâd olun.[224]
"Kölelere şah adını vermişler/Şehvetin esirine baş vezir demişler",[225]
Ruhu özgürlüğü tatmamış/İçindeki meydan putlarla dolu sandık
Aklı sûretlerde tutsak/Gezer kafesten kafese[226]

Tasavvufa göre özgürlük, maddeyi ve benliği aşabilmektir. Mesnevi'nin 3965. beytinde; "Dünya aslanı av ve yiyecek arar/Allah'ın aslanı ise özgürlük ve ölüm" diyerek insanı maddenin esaretinden kurtuluşa çağırır. Bilim, felsefe, güç, toprak, su ve mülk her şey tek hakikate giden yolda ya fırsat veya gaflettir. 19. beyitte ise "Ey çocuk! Çöz zincirlerini ve özgürleş. Daha ne zamana kadar altın ve gümüşün esiri olacaksın, zincire vurulmuş olan nasıl neşelenir? Hapiste esir olan nasıl özgür davranır" diye seslenir.

"النبي الأمي/ümmî peygamber"deki ümmînin kök anlamı olan "fıtrat" da özgürlüğü simgeler. Her insanın hür doğması,

---

223 *Kitab-ı Mukaddes*, Yuhanna, Bölüm 8, 32.
224 Mevlânâ, *Mesnevi-i Manevi*, 4/ Beyit: 4540-4542.
225 Mevlânâ, *Mesnevî*, 4/Beyit: 3122, 3123, 3125
226 Mevlânâ, *Mesnevî*, 5/Beyit: 4510-4511.

insan tabiatının hürriyeti gerektirdiğini gösterir. Öyleyse nefsî benlik, çevre, tarih ve sosyo-ekonominin insanı sınırlayıp esir almasına izin vermemelidir. Bunun için Hz. Ömer, İbnü'l-As'ın oğluna seksen kırbaç vurup: "Annelerinden hür doğan insanları nasıl köleleştirirsin?" diye azarlamıştır.

Yukarıdaki âyet "onları yüklerinden ve zincirlerinden kurtarır" derken İslâm'ın muharref kitapların aşırı riyâzetçi tutumunu kaldırmasını kastetmiştir. İslâm, yozlaşan kadim nebevî uygarlıkların yükünü kaldırarak onlardan esaret zincirlerini çözmüştür. Kur'ân mesajı böylece bir kurtuluş ve özgürlük teolojisi getirmiş, tasavvuf literatürü bu teolojiyi işlemiştir.

2.6. Tasavvuf ve Hicret

Toprağın ruhu "tutunma" arzusu ve coğrafyaya bağımlılık" yapar. Tasavvuf zâhirî-bâtınî anlamda toprağa ve geçici olana tutunma hissini kaldırıp hicreti bir ideal yapar. Hicret coşkusundan yoksun olmak, durağanlıktır, dünyaya bağlılıktır.

Bestâmî (öl. 875) sürgünleri bir kazanç olarak görür ve "دریا باش تا بوی نگیری/Ummân ol ki kokmayasın"[227] der. Sûfilere "seyyâhin, şigeftiyye" denilmesinin nedeni budur.[228] Çünkü sûfî, dünyada yaşamıyoruz, dünyadan geçiyoruz[229] der.

Seyr u sülûk kavramı da hicretten beslenir ve dervişlerin illî gayeye doğru ilerleyişini temsil eder. Ancak, fetihlerin getirdiği zenginleşmenin bir alternatif maliyeti vardı: Dünyevileşme… İnsanlar maddi refah ile birlikte gevşemeye başlar, değerler zayıflar, toplumsal fesad ve hak ihlalleri yaşanır. Kerbelâ katliamı bu dünyevileşmenin en belirgin göstergesiydi. Ardın-

[227] Yıldırım, Celal; *Bâyezîd-i Bestâmî ve İslâm Tasavvufunun Özü*, (İstanbul: Demir Kitabevi, 1978), 93.
[228] Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, Haz. S. Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014).
[229] Mevlânâ, *Dinva-ı Şems*, Gazel no. 762; Rubaiyat, Rubai no. 793.

dan Hârre ve Mekke işgali geldi. Zâhidler, vahyin ölçülerine sarılmayı, "Rabbânî değerler"e sahip çıkmayı öğütler oldular. Zühd önderleri, bu hicret ruhuyla Asya'ya ve Batı'ya yöneldiler.

2.7. Tasavvufta Yerilen Dünya mı, Dünya Hırsı mı?

Kur'ân-ı Kerîm; " إنما الحياة الدنيا لعب و لهو و زينة و تفاخر بين الناس/Dünya hayatı bir oyun, eğlence, süs ve insanlar arasında üstünlük yarışıdır"[230] derken dünyanın kendisini değil, dünyaya tutku ile bağlanılmasını yermektedir. Burada dünyanın bizzat kendisi yerilmez. Çünkü Bakara 110. ayette dünya malı "hayır" olarak nitelenir. Hadislerde de dünyanın ahiret için bir tarla olduğu vurgulanır.

Panayır sesi gelince sahabenin hutbe okurken Hz. Peygamber'i ayakta yalnız bırakması (تركوك قائماً),[231] Ebû Ubeyde b. Cerrâh (öl. 639)'ın cizye toplayıp Medine'ye döndüğünü haber alan sahâbenin sabah namazında Mescid-i Nebevî'yi hınca hınç doldurması,[232] ganimet tartışmaları[233] sahabe de olsa insandaki dünyevî eğilimleri gösterir. Bunun için, Allah katında dünyanın, cılız bir ölü oğlak kadar bile değeri olmadığı buyrulur.[234] Hz. Ali'nin (öl. 661); "الدنيا سوق الخسرات/Dünya ziyan pazarıdır", "الدنيا معدن الشر و محل الغرور/Dünya kötülük madeni ve aldanma yeridir", "الدنيا مزرعة الشر/Dünya şer tarlasıdır"[235] sözleri de böyledir. Bu sözlerde, bilinçli olunmazsa dünyanın bir şer ve aldanma yerine dönüşeceği vurgulanır.

Ayrıca dünya yergisi, aşırılığa ilişkindir. Aşırılığın her türlüsünden (yeme-içme, davranışlar) kaçınılması istenmiştir. "قاتلوا في سبيل ا... و لا تعتدوا/Sizinle savaşanlarla savaşın, aşırıya gitmeyin".[236] " لا تحرموا طيبات ما أحل الله لكم و لا تعتدوا/Allah'ın size helal

---

230 Hadid, 57/20.
231 Cuma, 62/11.
232 İmam Müslim, *Sahih*, Zühd, 6.
233 İmam Müslim, *Zekât*, 12.
234 Süleyman Uludağ, "Dünya", *İA*, 10/23, Müslim, *Zühd*, 2.
235 M. Reyşehri; *Mizanu'l-Hikme*, 2/895, http//lib.eshia.ir/11023/2/895; Âmidi, *Giraru'l-Hikem*, (Beyrut: Darulhadi, 1992), 142'den.
236 Bakara, 2/190.

kıldığı güzel şeyleri yasaklamayın, aşırıya da gitmeyin".[237] Demek ki yergi, dünyaya değil, ölçüsüzlük ve aşırılığa yöneliktir. Çünkü Allah hiçbir şeyi boşuna yaratmamıştır: ما ترى في خلق الرحمن من تفاوت".[238]

Bu durum *marjinal fayda teorisi* ile açıklanabilir. Bir nimetin faydası, ona şiddetle ihtiyaç duyulduğunda maksimum seviyede iken ihtiyaç azaldıkça fayda da azalır. Çölde günlerce susuz kalmış bir insan için, ilk suyun faydası maksimum iken ikinci, üçüncü suyun faydası giderek azalır. Doyumdan sonra verilen su, fayda değil zarar olur. Dünya lezzetleri de böyledir. Nimetler, kötü addedilemez. Burada kötü olan şey, nimet bilincinin körelmesidir. Hülâsa dünya hırsı, insanı duraklatır ve seyr u sülûktan alıkoyar.

[237] Maide, 5/87.
[238] Mülk, 67/3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÛF HAREKETİNDE TARİHSEL SÜREÇ

3.1. Tasavvufun Geçirdiği Evreler

Zamanla yükselen dünyevileşme, hilafetin saltanata dönüşmesi, lüks ve israfın artması gibi nedenlerle ilk neslin yaşadığı Müslümanlık unutulmaya başlamıştı. İslâm, hâlâ büyüyen bir dindi fakat ihlaslı Müslümanların sayısı azalıyordu. Bazı kimseler, İslâm'ın gücünü kullanmak için Müslüman oluyordu. Onlara göre İslâm, daha çok para kazanmak, daha çok arazi ve makam elde etmek demekti. Oysa sahabe için İslâm, bir kor parçasını elde tutmak gibiydi. Gerektiğinde fedakârlık, öldürülmek, işkenceleri göze almak demekti.

Fetihten sonra Müslüman olanların neden olduğu yozlaşma, zühd ehlini tayakkuza getirdi. Bunlar ilk Kur'ân nesliydi. Sonraları sûfiyyun, mutasavvife diye anılmaya başladılar. Kimi öğüt ve telkinleriyle, kimi ise yün giyerek zâlim yöneticilere karşı sivil ve pasif bir direniş ortaya koydular. Böylece tasavvuf;

İslâm'ın ilkelerine bağlılık, hak, adalet ve özgürlük vadeden bir mücâdelenin hikâyesi oldu.

Tasavvuf tarihi genellikle üç dönemde sınıflandırılır:

- 1. yy : Tasavvufun fiilen yaşandığı **Zühd Dönemi**
- 2-6. yy : Sûfî hareketin sistemleştiği **Tasavvuf Dönemi**
- 6. yy-... : Sûfî düşüncenin kurumlaştığı **Tarikat Dönemi**

3.1.1. Zühd Dönemi (Hicrî 1. Yüzyıl)

Zühd, insanın var oluşu ile birlikte vardır ve tevhidin amelî yansımasıdır. Kur'ân-ı Kerîm'de *zühd* kelimesi, bir şeye değer vermemek manasında kullanılmıştır.[239] İslâm'ın ilk yüzyılında tasavvuf ilminin özünü teşkil eden bu kavram (zühd) Mekke evresinde mevcuttu. Zühd kavramının belirleyiciliği ve öneminden ötürü Hicretin ilk yüzyılına *Zühd Dönemi* denmiştir.

İslâm'ın zühd boyutunu sistemleştiren tasavvuf ilmi, bu dönemi temel kabul eder.[240] Dönemin zâhidlerinde görülen özellik, bütün davranışlarında Allah'ı gâye edinmeleriydi.[241] Zühd, sosyal hayattan alıkoymaz, eko-politik faaliyetlerden geri bırakmazdı. Öyleyse günümüzün menfi zühd algısı, İslâm ulemasına ait değil, oryantalist çalışmaların ürünüdür. İslam'ın zühd anlayışı, dünya hakkında kişiyi bilinçlendirir. İnsanı, dünya için çalışan fakat dünyanın, onun iç âlemine tahakkümüne izin vermeyen bir düzeye getirir.[242] Zühd döneminin Medine evresi ise, iç bünyedeki sosyo-politik ve ekonomik değişikliklere bağlı olarak şekillenmiştir.

---

239 Yusuf, 15/20.
240 Taftazânî, *Tasavvufi'l-İslâmî*, (Kahire: Sekâfe), 1991, 59.
241 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2015), 72.
242 Asım Efendi, "Zühd", *Kâmus*, (İstanbul: Bahriyye, 1304), 1/1155.

İbn Haldûn da (öl. 1406) tasavvufun ortaya çıkışını sosyolojik analize tabi tutmuş ve dünyevileşmeye tepki olduğunu söylemiştir. Ona göre bu dönemin özelliklerini Hatice (öl. 620), Ali (öl. 661), Ebûbekir (öl. 634), Ebûzer (öl. 652), Ömer, Osman ve Zeyd b. Sabit (öl. 665)'in (hepsine selâm) fedakârlık, cömerlik, hilm, takvâ ve şecâatinde görebiliriz. Bu ilk nesil için âbid/ubbâd, zâhid/zühhâd sıfatları kullanılmış, sonra ise mutasavvife/sûfiyye denilmiştir. İlk defa sûfî adıyla anılan ve Hasanı Basrî (ö.728)'nin çağdaşı olan Ebû Hâşim es-Sûfî el-Kufî (öl. 733) ve Râbi'atu'l-'Adeviyye'nin (öl. 801) yaşantısında da zühd döneminin özelliklerini görmek mümkündür.

3.1.1.1. Zühd Dönemi Kaynakları: Kitabu'z-Zühd ve Rekâikler

İlk Kur'ân neslinin, tuttukları notlardan oluşan bir yazılı birikim vardı. Bunlar kısmen ayet tefsirleri ve zühd hadislerin derlemesiydi. Tasavvufun ilk kaynakları, Kur'ân'dan sonra *Kitâbu'z-Zühd*'lerdir. Bu eserler tasavvufun temel referanslarıdır.[243] Z*ühd* müelliflerinden en yaygın olanlar İbn Nedim'e (öl. 990) göre: Zaide b. Kudame (öl. 776), İbn Mübarek (öl. 779), Mevsılî (öl. 801), Esed b. Musa (öl. 827), Bişr-i Hâfî (öl. 841), İbn Hanbel (öl. 855), Dârimî (öl. 857), Ebû Dâvûd (öl. 888), İbn Ebi'd-Dünyâ'dır (öl. 894).

3.1.1.2. İlk Dönem Zühd Ekolleri

Zühd döneminin öncüleri, dört ekolün adına nispet edilirler: Medine, Kûfe, Basra ve Horasan. Bu ekoller birbirinin devamıdır. Yezid'in baskıları sonucu Medine ekolü; Kûfe, Basra ve Horasan'a evrilmiştir. Şer'i ilimler (hadis, fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf) ile beşeri ilimler (tıp, felsefe vd.) bu ekollerde iç içedir.

[243] Kâmil Yılmaz, *Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet'te Tasavvuf*, (İstanbul: Seha, 1991), 32.

a. Medine Ekolü

Medîne ekolü, peygamber sevgisine dayanır. Medine, Hz. Osman'ın şehadetine kadar ehl-i suffe'nin, zâhid ve âbidlerin merkezi, İslâm devletinin başkentiydi. Medine'de rivayet, daima dirayetten önce gelirdi. Bazı valilerin, zâhidleri rahatsız eden uygulamaları, Kûfe valisinin (Velid b. Ukbe) şarap içip sarhoş vaziyette halka namaz kıldırmaya kalkması, Muaviye b. Ebi Süfyan (öl. 676)'ın israf harcamaları, ipekli kıyafetler giymesi ve Hucr b. Adiy adlı sahabeyi şehid ettirmesine ilk tepkiler Medine zâhidlerinden geldi. Hz. Osman, çığırtkan birkaç isyancının saldırısı ile şehid düşüp başkent Medine bir kez daha sarsıldı ve kana bulandı. Hz. Ali, hilafet merkezini Kûfe'ye taşıyarak Medine'yi bu kasvetten kurtarmak istedi. Böylece Medine ekolünden yeni bir ekol (Kûfe) zuhur edecekti.

Medine ekolünde peygamber sevgisi ve sünnetine bağlılık o denli güçlüydü ki, Hz. Bilal (öl. 640)'in yıllar sonra Medine'ye gelip okuduğu o ezanı duyanlar adeta "Resulullah geldi, Resulullah geldi" diyerek gözyaşları içinde Mescid-i Nebevî'ye akın etmiş ve hıçkırıklarla ezanı dinleyip günlerce Resulullah'ın bu en yakın arkadaşının etkisinde kalmışlardı. Bu, Medine halkının Hz. Peygamber'e düşkünlüğünün bariz bir göstergesiydi. İslâm peygamberinin, Mekke'nin fethinden sonra bile Medine'de kalmayı tercih etmesi, Ensar'a olan muhabbeti ve Medine'de vefat etmesi bu şehrin zühd, takva, alçak gönüllülük ve peygamber sevgisi ile anılmasına neden olmuştur. Bugün bile Medine ve Mekke'de bir müddet kalanlar iki şehir arasındaki bariz farkı gözlemleyebilirler.

Medine sözleşmesi, buranın bir uzlaşı ve dayanışma, bir hukuk ve kardeşlik şehri olmasını sağlamıştır. İslâm'ın dünya tarihine armağan ettiği ilk anayasa girişimi sayılabilecek bu vesikada iç barış için ayrımcılıkla mücadele; din, dil, ırk ve kabile farkı olmaksızın bütün toplum kesimlerinin katılımı sağlanmıştır. Dünyanın en gelişmiş barış ve kardeşlik projesi olan "مئاخات/muahat" uygulaması, peygamber şehrine adeta sinmiştir.

Hz. Ali'nin şehid edilmesiyle tekrar bozulan huzur Hz. Hasan'ın kan dökülmesin diye hilâfeti Muâviye b. Ebu Süfyan'a bırakıp Medine'ye yerleşmesiyle muhteris Emevî hânedanı yönetimi ele geçirdi ve hilâfet merkezini Şam'a nakletti. Muâviye, şehre önem kazandıran değerleri buradan naklederek Medine'nin siyasî hüviyetinden sonra dinî merkez olma özelliğini de kaybetmesini istiyordu. Bu amaçla Vali Mervân b. Hakem'den Mescid-i Nebevî'nin minberini söküp Resûl-i Ekrem'in asâsıyla birlikte Dımaşk'a göndermesini istedi. Ancak Medine'de oluşan muhalefeti aşamadı. Muâviye'nin ölümünden (680) sonra Hz. Hüseyin (ş. 680), Abdullah b. Zübeyr (ş. 692) ve Medineliler Yezîd'e biatı reddettiler. Müslümanlar Medine'de Emevîler'e karşı muhalefet başlattılar. 683'te meydana gelen Harre Vakası'nda şehir Suriye'den gönderilen Emevî ordusu tarafından yağmalandı. 80'i sahabi tamamına yakını tabiin olmak üzere 10 bin Müslüman kılıçtan geçirildi ve Medine halkına asırlar boyu zihinlerden silinmeyecek kötülükler yapıldı.[244] Bu hadiselerin belirlediği Medine ekolü, zulme karşı tepkisini daima ortaya koydu ve liyakatsiz yöneticileri benimsemedi.

b. Kufe Ekolü

Kûfe ekolü Hz. Ali, Hasan ve Hüseyin'in şehadetine sebep oldukları için sürekli ağlayıp kendilerini Allah'a affettirebilmeye çalışan "bekkâun veya tevvâbun" zümreleri ile tanınmıştır. Heyecanlı ve radikal çıkışlarıyla bilinen Kûfeliler, Medine zühd tutumunu devam ettirdiler. Öyle ki hilafetin merkezi bile buraya taşındı. Fakat Hz. Ali'yi tekfir edecek ve sonra onu şehit edecek kadar hızlıca saf değiştiren altı bin kişilik zümre de yine aynı Kûfe'den çıkmıştı. Medine'de yaşanan Harre Vakâsı (683) çok daha büyük olmasına rağmen İslâm tarihinin en acı hadisesi, en iç burkan olayı Kûfelilerin sebep olduğu Kerbelâ idi (681).

Muaviye b. Ebi Süfyan (öl. 680)'ın sözleşmeye uymayarak oğlu Yezid'i (öl. 683) yerine halife tayin etmesi üzerine Hz.

244 N.Bozkurt, M.S.Küçükaşçı, "Medine", *İA*, (İstanbul: TDV, 2003), 28/305.

Hüseyin Medine valisinin baskılarına dayanamayıp bir gece ailesi ve dostlarıyla birlikte Medine'yi terketti. Hz. Hüseyin'i halife görmek isteyenler, onu Kûfe'ye davet etmişlerdi. O da Kûfe'ye doğru yola koyuldu. Bu sırada Kûfe'ye gönderilen yeni vali İbn Ziyad (öl. 686) halkı işkencelerden geçirip Müslim b. Akil (öl. 679)'i idam etmiş ve halkın büyük bir kısmını korku ile diğer bir kısmını mal ve altın dağıtarak kendi safına çekmişti. Kûfe'ye kısa bir mesafe kala nihayet Hz. Hüseyin (öl. 680)'in yolu kesildi.[245] Hz. Hüseyin'in niyeti Horasan'a gitmekti. Güzergâh üzerinde bulunan Kûfe ve Basra'ya da uğrayıp istişarelerde bulunacaktı.

Günlerce süren karşılıklı görüşmeler bir sonuç vermedi. Hz. Hüseyin Horasan'a gitmek istediğini servet ve iktidar davasının olmadığını, Allah hakkı için biat etmediğini belirtiyor, ya kendisinin bizzat Yezid ile görüştürülmesini veya yolunu açmalarını Horasan'a gidip cihad ile Müslümanların irşadı ile meşgul olacağını bildiriyordu. Kûfe valisi İbn Ziyad ise kesin öldürülmesi için ordu komutanı Hz. Sa'd b. Ebi Vakkas'ın oğlu Ömer b. Sa'd'a baskı yapıyordu. Ömer b. Sa'd valiyi oyalıyor, bir yolunu bulup çocukluk arkadaşı Hz. Hüseyin'in kanına elini bulaştırmak istemiyordu.

Nihâyet İslam tarihine en büyük kara leke olarak kazınacak olan bir cinayet gerçekleşti. İkindi namazında Hz. Hüseyin'in imamlığında cemaat namazı kılanlar, bir saat sonra Hz. Hüseyin'i ve 72 yakınını hiçbir ilke, hukuk hissi taşımadan katlettiler. İbn Ziyad (öl. 686)'a bağlı ordunun vahşeti, ona yeterince destek olmayan Kûfe toplumunun genel vicdanında büyük bir pişmanlık ve hüzne sebep oldu. 11 yıl önce ağabeyi Hz. Hasan'ı, dokuz yıl önce de babası Hz. Ali'yi koruyamamışlardı. Kûfe halkı, hüzün ve gözyaşı ile kendilerini zühd hayatına verdiler. "Bekkâûn-tevvâbûn" zümreleri arasında "sûfî" künyesiyle anılanlar çıktı. Kûfe ekolü; korku, açlık, siyasi oyunlarla imtihan, altın, güç ve makam zaaflarıyla sınandıktan sonra Hasan-ı

[245] Ethem Ruhi Fığlalı, "Hüseyin", *İA*, (İstanbul: TDV, 1998), 18/518-521.

Basrî önderliğinde Kerbelâ'dan sonra Basra'ya intikal etti. Hukukullaha riayet davasını sürdürerek yeni bir ekolün temellerini atmış oldu.

c. Basra Ekolü

Basra Ekolü, Hasan-ı Basrî'nin Basra'ya yerleşmesiyle gelişen bir İslâm düşünce merkezidir. Basra ekolü, diğer mekteplere göre muhalefet yöntemini değiştirmiş ilmî yönü, havf anlayışı ve zulme karşı sivil muhalefetiyle tanınmıştır. Ekolün pîri Kûfe'li fakih Hasan-ı Basri (öl. 728) Hz. Ali'nin öğrencisi ve onun yanında savaşmış bir bahadırdır.

Hasan-ı Basrî Emevi yönetimine karşı zâhidâne-sûfiyâne muhalefetini sürdürmüştür. Kimsenin cesaret edemediği zamanlarda Haccâc-ı Zâlim (öl. 714)'e karşı gelmiş ve 714 yılına kadar ondan ve adamlarından gizlenmek zorunda kalmıştır.[246] Hz. Ömer'in duasını alan, 170 kadar sahabi ile görüşen ve birçok fitneye tanık olan Hasan-ı Basrî isyanlara katılmamış, ancak zâlim yöneticileri çekinmeden eleştirmiştir. Muâviye'nin kılıç zoruyla iktidara gelmesini, siyasî sebeplerle Ziyâd b. Ebîh'i kendi nesebine katmasını, sahabi Hucr b. Adî'yi (öl. 671) haksızca şehid etmesini ve liyakatsiz Yezîd'i halife yapmasını büyük hata olarak görmüş, bu yanlışlardan birinin bile helâk olmasına yeteceğini söylemiştir.[247]

"Her ümmetin bir putu vardır, bu ümmetin putu da altın ve gümüştür" sözüyle Kûfe'de kese kese altın dağıtanlara kanıp Hz. Hüseyin'i terk edenleri şiddetle eleştirmiştir. Basra ekolünde yetişenler, zamanla Horasan içlerine kadar giderek Basra zühd anlayışını oralara ulaştırdılar. Böylece Basra'da durulup, Horasan'a Resûl-i Ekrem'in ve sahabesinin mirasını taşıyacak yeni bir ekolün (Horasan) ilk işaretleri de belirmiş oldu.

---

246 Knysh, 22.

247 Süleyman Uludağ, "Hasan-ı Basri", *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/291.

d. Horasan Ekolü

Güneş ülkesi[248] anlamında Horasan, Medine-Kûfe-Basra birikimini özümseyerek İslâm tarihinin seyrini etkilemiş bir ekoldür. Ekol, sahabe ve ehlibeyt mensupları tarafından kurulmuştur.[249] Şer'i ve beşeri ilimler alanında dünya çapındaki kitaplar ve buluşlar, bu ekolün ürünüdür. Horasân'ın en çok bilinen Âmil, Bestâm, Badahşân, Belh, Buhârâ, Cürcân, Cüveyn, Fergane, Gazne, Harezm, İsferâyin, Nesâ, Nişâbûr, Nehşeb, Semerkand, Serahs, Şirvân, Tûs, Taftazan, Câm, Zemahşer gibi şehirleri her yüzyılda öne çıkmış dünya çapındaki bilim insanlarına mekân olmuştur. Horasân'daki ilmî faaliyetlerde Hakem b. Amr el-Gıfârî (öl. 669), Abdurrahman b. Semüre el-Abşemî (öl. 670), Kusem b. Abbas el-Hâşimî (öl. 676), Abdurrahman b. Ya'mer ed-Dîlî (öl. 708) gibi zühd ehli sahâbîleri görmekteyiz.

Günümüze kadar gelen tarikat hareketleri de bu ekolün ürünüdür. Nuriyye, Melâmetiyye, Nakşibendiyye gibi kitle hareketleriyle mektebin kendini geliştirdiği söylenebilir. Büreyde b. Husayb (öl. 684), Ebû Berze el-Eslemî (öl. 684) gibi onlarca sahabenin ve Cafer-i Sâdık (öl. 765), Musa Kazım (öl. 799) ve Ali er-Rıza (öl. 819) gibi ehlibeyt imamlarının irşad faaliyetleriyle şekillenen ekol, İbrahim b. Ethem (öl. 777), Maruf-i Kerhî (öl. 816) gibi ilk öğrencileriyle devam etmiş ve sonraki kuşaklara aktarılmıştır.

Horasân ekolünün referansı Kur'ân ve Sünnet'tir. Ekolün tasavvuf anlayışı ise değerlerden uzaklaşmaya karşı iç muhalefeti temsil etmiş, dış tehlikelere karşı da bir direniş ekseni geliştirmiştir. İslâm'ın son çıkış kapısı[250] tasavvuf hareketi, işgallere karşı direnişiyle adından çokça söz ettirmiştir. İbrahim Ethem'in (öl. 777) servet içinde alın teriyle geçinmek istemesi, Ş. Belhî (öl. 790)'nin şehadeti, M. Nûrî (öl. 908)'nin idâmı, H. Kassâr (öl. 884)'ın zındıklıkla suçlanması,

---

248 Hasan Enverî, *Ferheng-i Sohen, Sohen*, (Tahran: 1382), 908; Osman Çetin, "Horasân", *İA,* (İstanbul: TDV Yayını, 1998), 18/234-241.

249 Osman Çetin, 239.

250 Cebecioğlu, *Mevlânâ Üzerine Bazı Notlar*, (Ankara: SEV, 2010), 225.

Necmeddin-i Kübrâ (öl. 1221)'nın müridleriyle birlikte şehâdeti ve ehlibeyte sahip çıkma cesaretini göstermesi [251] ekolün zulme boyun eğmeyen tutumunun göstergeleridir.

İbn İyâz (öl. 803), Bestâmî (öl. 874), İferayinî (öl. 1027) Harakânî (öl. 1034), İbn Sinâ (öl. 1037), Ebu'l-Hayr (öl. 1049), Hücvirî (öl. 1072), Gazâlî (öl. 1111), Yesevî (öl. 1166) ve benzerlerinden oluşan sûfî önderleri bu ekole mensuptur. Mektebin en önemli özelliği fütüvvet ve zulme karşı ideal-politik duruşudur. Bu nedenle Tirmizî (öl. 932) [252] ve Bestâmî sürgün edilmişlerdir.[253]

Horasân pîrleri zalim iktidarlar ve haramzadeler karşısında vakur bir kişiliğe sahip idiler. Harakanî kendisini huzuruna çağıran Sultan Mahmud Gaznevî (öl. 1030)'nin davetini reddetmiş, bunun üzerine Sultan onun huzuruna gitmiş, ilminden ve hikmetinden istifade etmiş, ancak görüşmede Ebu'l-Hasan, Sultan'a beklenen ilgiyi göstermemiş, önünde kalkmamış ve Sultan'ın bağışlamak istediği altınları kabul etmemiştir.[254]

İslâm sanatının gelişiminde de Horasân ekolünün rolü büyüktür. Zira Horasân halkı Makdisî (öl. 991) ve Yâkûtî (öl. 1229)'ye göre güzel ahlâklı zeki, çalışkan, din, ilim ve estetik değerlere düşkün insanlardır.[255] Ebu'l-Hayr (öl. 1049) şiirini burada kurumsallaştırır. Rûdekî (öl. 941), Firdevsî (öl. 1020), Baba Tâhir Üryân (öl. 1055), Yesevî (öl. 1166), Abdullah-ı Ensârî (öl. 1188), Mevlânâ (ö 1273) bu ekolün önemli yazar ve şairlerindendir. Mektebin diğer özellikleri; halka sığınak olması, tarikatların direnişte önder rolü, mürşidlik, fütüvvet, derin tevekkül, sema', hângâh kültürü, şiir, sanat ve melâmettir.

---

251 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, (Mısır: Dar Maarif, 1967), 6/480.

252 Kuşeyrî, *Risale*, 101.

253 Bestâmî şehirden çıkarılırken: "خوشا شهری که ملحدش بایزید باشد/Müjdeler olsun o şehre ki mülhidi Bayezid'dir. "دریا باش تا بوی نگیری/Ummân ol kokmayasın" demiş ve hicret seyyâliyetini önermiştir. bk. Vilhelm Barthold, *Tezkire-i Coğrafya-yı İran*, Ç. H.Serdadver, (Tahran: İntişarat-ı Tehrân, 1358), 140.

254 Hasan Çiftçi, "*Harakani"*, *Tasavvuf*, Ankara: 2005, Y.6, 14, 565.

255 Osman Çetin, *İA*, "Horasân", 235.

3.1.2. Tasavvuf Tedvîn Dönemi

Hicri 2. yy.dan 6. yy.'a kadar geçen dört yüz yıllık bu süreçte, tasavvuf tedvin edilmiş ve sistemleşmiştir. Tasavvufun disipline dönüşmesinde, Kur'ân ve Sünnetten sonra sahabenin zâhid ve âbidleri Hz. Ebubekir, bilhassa Hz. Ali'nin hutbe ve konuşmalarının büyük önemi vardır.

Nehcu'l-Belâğa bir zühd sistematiğidir: "Ölenlerin gördüğünü görsek feryat ederiz. Gözlerde perde var. İki şeyden korkun: Hevâ heves, tûl-i emel. Dünya, zevâl yeridir. Çekicidir ama onu arzulayandan kaçar. Bir gölgedir, uzar, kısalır ve yok olur".[256] Zühd sistematiği tasavvuf döneminde yazıya aktarılmıştır. İlk telifler *Zühd ve Rekaik* kitapları, yine ilk sistemli eserler *(klasikler)* bu dönemde yazılmıştır.

3.1.3. Tarikat (Kurumsallaşma) Dönemi

Hicri altıncı yüzyıldan günümüze kadar olan dönem ise tarikat dönemidir. Bu dönemde hilafet merkezi zayıflamış, Moğol-Haçlı, İslam'ı yok etmeye çalışmıştır. Müslüman halklar ise tarikatları ve fütüvvet teşkilatlarını maddi-manevi birer sığınak olarak görmüşlerdir. Tasavvuf düşüncesi bu dönemde bir tüzel kişilik kazanmış, kurumsal çerçevede tekke, hangâh gibi fiziki mekânlara ve bir bilançoya kavuşmuştur.

Şimdi tasavvufun dış tesirle İslâm'a giren bir düşünce olduğunu iddia eden müsteşriklerin görüşlerini inceleyelim:

3.2. Tasavvufta Tesir-Teessür Meselesi

Kaynağı Kur'ân ve Sünnet olan tasavvufa son yüzyılda vurulan bu töhmet, bir istişrak projesidir. Bazı müsteşrikler tasavvufu tamamen İslâm dışı görürken, tasavvufun İslâmî bir

[256] Şerif er-Radî, *Nehcü'l-Belâga*, www.islamkutuphanesi.com nüshası, 04.08.2016 tarihli erişim.

eğilim olduğunu ancak kadim felsefelerden etkilendiğini düşünenler de vardır. Bu konu başlığını incelerken amacımız tasavvufun kaynağı hakkındaki tartışmalarda bilimsel bilgiye ulaşmak, ideolojik arka planı görmektir.

Tasavvufun sahabe yaşamında fiilen var olduğunu ancak sistemli bilgi olarak ortaya çıkışının Kelâm, Tefsir ilmi gibi sonraları gerçekleştiğini belirtmiştik. Yine Tasavvufa kaynaklık eden ayet ve hadisler ile sahabe-tabiin sözlerini aktarmıştık. Buradan tasavvufun İslâmî dönemde Kur'ân ve Sünnet ile teşekkül ettiği, dolayısıyla haricî unsurlardan etkilenmeyip İslâm'ın kendi iç sosyo-kültürel ve ekonomi-politik koşullarının ürünü olduğu sonucuna ulaşmıştık.

Tasavvufu İslâm dışı gösterenlerin hedefi, son tahilde İslâm'ın da dış kaynaklı (bir rahibin öğretileri) olduğu iddiasıdır. Onlara göre Selmân-ı Farisî (öl. 656) kilisede münzevi bir hayat geçirdikten sonra Müslüman olmuş, Muhammed de ondan Nasraniyetin hakikatlerini almıştır. Hatta Selmanı bizzat Bahira'nın gönderdiğini iddia edecek kadar ileri gitmişlerdir. Oysa İbn İshak (öl. 768)'a göre Bahîra Süryânî idi. Roma'nın resmi ideolojisini reddettiğinden diğer rahiplerin hışmına uğramış, Busra'da bir manastıra çekilmişti. Elindeki *Enbâ* adlı kitapta son peygamberin vasıfları anlatılıyordu. 12 yaşındaki Muhammed (s)'in vadedilen son peygamber olduğunu anlayınca Yahudilerin ona zarar vermesinden korkup hemen dönmelerini tenbih etmiştir.[257]

Tasavvuf, İslâm'ın özünden neşet etmiş[258] bir İslâmî gençlik hareketidir. Dolayısıyla tasavvufun kaynağı önceki dinler, felsefeler ve kültürler değil İslâm'dır. Tasavvuf hareketi büyüdükçe, hareketin müntesipleri arasında İslâm dışı birtakım fesleğî tesirler olabilir, bunu tasavvufun bizatihi kendisine nispet etmek yanlıştır. Şimdi Hint-İran, Yahudi-Hristiyan veya Eski Yunan etkisiyle tasavvufun şekillendiğini iddia eden görüşleri tahlil edelim:

---

257 Zebîdî, Tecrid-i Sarîh, çev. A. Naim, (Ankara: DİB, 1976), 5/525.

258 Kürkçüoğlu, *Tasavvuf Tarihi Ders Notları*, haz. T. Günaydın, (İstanbul: Büyüyen Ay, 2014), 72.

3.2.1. Musevîlik-İsevîlik Etkisi İddiası

Oryantalist yazarlar, Hristiyan manastır hayatı ile İslâm'ın zühd ve ihlâs kavramları arasında bir benzerlik kurmaya çalışırlar. Adalbert Merx (öl. 1909), Arent J. Wensinck (öl. 1939), Tor Andrea (öl. 1947), Margaret Smith (öl. 1970) bunlardandır. Smith ve Andrae, Kur'ân'ın da Hristiyan unsurlar taşıdığını iddia etmişlerdir. Ancak Andrae, ölümüne yakın bu fikrini değiştirerek tasavvufun aslen İslâm kaynaklı olduğunu kabul etmiştir. Goldziher (öl. 1921) ise tasavvufun ne kadar dış kaynak varsa hepsinden etkilendiğini ortaya atmıştır.[259] Müsteşrikler, bu iddiaları desteklemesi için Süryânî ruhanilerin izini sürmüş İsevî-Müslüman zâhidler arasında benzerlikler vehmetmişlerdir. Birçoğu zamanla özür beyan edip bu iddialarından vazgeçmiş ancak, bazı Müslüman yazarlar hâlâ bu iddialara alıcı olabilmektedirler.

Bu iddialar, Osmanlı resmî düşüncesi tasavvufu tekfir amaçlıydı. Bu şekilde İngiliz oryantalizmi Müslüman milletleri, Osmanlı'dan koparacak ve onun askerine kurşun sıkmaya ikna edebilecekti. İddialar bir yana, bu tercüme iddialar üzerinden bir tasavvuf tarihi geliştirmeye kalkışanlar da olmuş ve İngiliz müsteşriklerle paralel bir düzlemde bulunmuşlardır.

Gerçek o ki Batılı espiyonaj (istihbârât) faaliyetlerinin bir parçası olan oryantalizm, İslâm'ı da Hz. Peygamber'i de inkâr eder. Bunun için de çeşitli ilimlere kendi tarihlerinden bir menşe' bulmaya çalışır. Dolayısıyla bunların, İslâm tarihi içinde teşekkül eden entelektüel birikimi Yunan, Hind, İran şeklinde etiketlemesi tabiidir. Tabii olmayan şey, bazı Müslüman yazarların tasavvufu dış kaynaklı ilan edip onu tekfire varan töhmetlerde bulunmasıdır.

Ayrıca Müslümanlar açısından İslâm'ın Yahudi ve Hıristiyanlık dinleriyle belli benzerlikleri ihtivâ etmesinin olumsuz

[259] Cebecioğlu vd, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 32.

bir tarafı da yoktur. Çünkü İslâm, mâkablini tasdik edici olarak gelmiştir[260] ve Kur'ân'a göre peygamberler, bir silsilenin farklı zaman ve coğrafyalardaki halkalarıdır. Onların arasını tefrik etmeden hepsine iman etmek farzdır (لا نفرق بين أحد منهم و نحن له مسلمون). Zaman içinde önceki nebevî öğretiler kaybolmuş, değiştirilmişse bu durumda yeni bir peygamber gelir ve insanlar yeniye tabi olmakla sorumlu olurlar.

Dolayısıyla İslâm'ın önceki nebevi öğretilerle benzerlik göstermesi, dinin Tevrat ve İncillerden alıntılandığı anlamına gelmez. Tasavvufun geçmiş nebevî öğretilerin kalıntılarıyla benzerlik göstermesi de bu yöntemin onların ürünü olduğu anlamına gelmez. Nitekim tüm mukaddes metinlerde zühd ahlâkı, tevâzu, nefis tezkiyesi vardır. Bu durum kavram ve sistematiği ile müstakil bir şer'î ilim olan tasavvufu, İslâm dışı yapmaz ve oryantalist iddiaları haklı çıkarmaz.

3.2.2. Eski İran-Hint ve Yunan Etkisi İddiası

Tasavvuf kadim İran menşelidir diyen İngiliz müsteşriklere göre; Samî olan Araplar sanat, felsefe, estetik zevkten anlamazlardı. Bu nedenle ince bir düşünce ve estetik zevk gerektiren tasavvufu üretmiş olamazlar. Araplar güç, servet, üstünlük meraklısı bir millettir. Dolayısıyla onlara göre tasavvuf düşüncesi farklı bir coğrafya ve kültür havzasında doğmuş olmalıydı. Bu da İran geleneği ve İran topraklarıdır. Onlara göre tasavvuf, İran'ın fethine karşı bir Âryân tepkisidir ve İslâm'ın değil kadim İran'ın, Zertüştlüğün ürünüdür. Max Horton (öl. 1951) ve Richard Hortsmann'ın (öl. 2005) da desteklediği bu iddia, ilmî dayanaktan yoksundur. Zira zannedildiği gibi Araplar sanat ve estetik zevkten uzak değillerdi. Şiir, belagat ve edebiyat Arap tarzının en belirgin sanatsal özellikleriydi. Ayrıca Araplardan Süfyân-ı Sevrî (öl. 778), Riyah b. Amr el-Kaysî (öl. 810), Ebu Süleymân ed-Dârânî (öl. 820), Zünnûn-i Mısrî (öl. 859) gibi yüksek irfan ve aşk ehli kimseler çıkmıştır. Bunlar İmam Zeyne'l-Abidin (öl. 713), İmam Muhammed Bakır (öl. 733), İmam Câfer

[260] Bakara, 2/41, 91, 97; Âl-i İmrân, 3/2; Nisa, 4/47.

es-Sâdık (öl. 766) ve İmam Ali er-Rızâ (öl. 818)'nın öğrencileridir. Bunlar Horasan ekolünün temellerini atmıştır. Dolayısıyla bu iddia da çürük ve politiktir. Edward H. Palmer (öl. 1882) ve Ernest Renan (öl. 1892)'ın da içinde bulunduğu bir dizi müsteşrikin ileri sürdüğü[261] bu iddia F. Aydın, İ. Sarmış, E. Yüksel, Mustafa İsamoğlu, M.E. Akın, E. Akın, C. Taslaman, E. Dorman gibi İslamcı yazarlar tarafından da ileri sürülmektedir.

Tasavvuf, kadim İslâmî fütüvvet (gençlik) hareketidir. Tasavvufu, Horasan Türk coğrafyasında yaygınlaşmasından veya İbrahim Edhem ile Buda benzerliğinden ötürü Hind menşeine dayandırmak yanlıştır.[262] İran'dan çok uzakta ve nesep olarak da İranlı olmayan Daranî (öl. 820) ve Mısrî (öl. 859) gibi birçok Arap mutasavvıfının varlığı da bu iddiayı geçersiz kılmaktadır. Tasavvufun İran menşeli olduğunu iddia eden müsteşrik August Tholuck (öl. 1877), önceleri tasavvufun Horasan üzerinden bir Mecûsi gelenek olduğunu iddia ederken sonraları bu fikrinden vazgeçmiş, İslâmî bir yöntem olduğunu ve Hz. Peygamber'in ruhi yaşamına dayandığını söylemiştir.

Tasavvufun Orta Asya'da (Horasan) ortaya çıkışı, bir eski İran tesiri değil, Emevi sultanları tarafından serhat bölgelere göçe zorlanan peygamber torunlarının tesiridir. Tasavvufa bir Hint kaynağı beğenenler de tasavvuftaki fenâ kavramını Budizm'deki Nirvana'ya, vahdet-i vücudu ise vedanta'ya benzetirler. Oysa ilk mutasavvıflardan hiçbiri vahdet-i vücuttan söz etmemiştir. İbn Arabî (öl. 1240)'ye kadar bu düşünce tasavvuf konuları içinde bile ele alınmamıştır. Dolayısıyla bu görüş te bâtıldır. Zeyne'l-Abidin (öl. 713), Hasanı Basrî (öl. 728), Cafer-i Sâdık (öl. 768), Muhâsibî (öl. 857) gibi müellifleri Hint menşeine dayandıranlar, Çin'e kadar giden sahabe Vehb b. Kebşe[263] ve sonrasının uzakdoğudaki varlığını görmezden gelirler. Dolayısıyla tasavvufun kökenini, Hint ya da

261 Cebecioğlu, 27-28.
262 Hasan Hanefi, *Mine'l-Fenâ ile'l-Bekâ*, (Beyrut: Medâr İslâmî, 2009), 942.
263 Osman Topbaş, "Muhabbetin Kantarı Fedâkârlık", *Altınoluk* 2015, S. 347.

kadim İran'a dayandırmak, Batı'da bir oryantalist siyaset, bizde ise bilimsellikten uzak bir aydın hastalığıdır. İslâmî ilimlere, İslâm öncesi dönemden kaynak bulma gayreti, oryantalistler açısından anlaşılabilir fakat bu görüşleri tercüme edip kullanan Müslüman yazarlar açısından anlamsız ve tanımsızdır.

Edward H. Whinfield (öl. 1922) ve Reynold Nicholson (öl. 1945) gibi bazı müsteşrikler de tasavvufu Yeni Eflatunculuğa dayandırmaya çalışırlar. İslâm'ın ilk yıllarında yeni Eflatunculuğun yaygın olduğunu Hristiyanlık gibi İslâm'ın da bundan etkilendiğini savunurlar. Ancak Nicholson zamanla bu görüşünden vazgeçmiş, tasavvufun İslâm'ın kendi mahsulü olduğunu savunmuştur.[264] Bazıları da tasavvufu mistisizm ile telif etmeye çalışırlar. Oysa bu iki kavram kabil-i telif değildir. İlk dönem sûfîleri mistik değil zâhiddirler. Mystic Yunanca'da sır,[265] sûfi kavramı ise Arapça'da yün demektir. Tasavvufun mystic veya "sofos" kelimeleri ile bir ilgisi bulunmamaktadır.

[264] Cebecioğlu, H. Yaman, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 34.
[265] İlhan Kutluer, "Mistisizm", *İA*, (İstanbul: TDV, 2005), 30/188.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TASAVVUFUN REFERANSLARI

4.1. İlk Kaynaklar

Tasavvuf tarihini anlayabilmek için ilk kaynaklara müracaat etmek gerekir. Bunlar Kur'ân-ı Kerîm, Sünnet-i Seniyye ve *Zühd/Rekaik* kitaplarıdır. Bu kitapların müelliflerinden bazıları şöyledir: Zaide b. Kudame es-Sakafî (öl. 776), Abdullah b. Mübarek (öl. 797), Ebû Mes'ûd Mevsılî (öl. 801), Muhammed b. Fudayl Dabbî (öl. 810), Vekf b. Cerrah (öl. 812), Esed b. Musa (öl. 827), Bişr-i Hâfî (öl. 841), Ahmed b. Harb (öl. 848), İbn Hanbel (öl. 855), Dârimî (öl. 857), Utbe b. Gulâm (öl. 880), Süleyman es-Sicistânî (öl. 888), İbn Ebi'd-Dünyâ (öl. 894), Ebû'n-Nasr el-Ayâşî (öl. 930).

4.2. Sûfî Klasikler

Tasavvuf kaynak bakımından oldukça zengin bir literatüre sahiptir. Bu büyük külliyattan sadece 12 adet kitap ve müellifin tanıtımını yaparken; müellifin kısa biyografisi, eserin içeriğine değinmeye çalıştık.

4.2.1. er-Riâye (الرعاية لحقوق الله) El-Muhâsibî (öl. 857)

Hâris b. Esed el-Muhâsibî (öl. 857) sûfî hareketin sistem sahibi ilk müelliflerindendir. Aynı zamanda hadis, kelâm ve tefsir âlimidir. Basra'da dünyaya gelmiş, nefis muhasebesi hususundaki titizliğinden dolayı "Muhâsibî" diye tanınmıştır. Şâfiî (öl. 820)'nin öğrencilerinden olan Muhâsibî'nin bir zâhid grubuyla karşılaşması hayatının dönüm noktası olmuştur. Me'mûn'un fâsık olduğunu ileri sürerek meclisinde bulunmayı câiz görmeyen müellif Kur'ân üzerinde mahlûk mu değil mi tartışmasını da reddetmiştir. Hanedân yönetimine muhalif tutumundan ötürü zor bir hayat yaşamış, vefat ettiğinde cenazesinde birkaç kişiden fazla kimse bulunamamıştır. Bir İslâm psikoloğu, kelâm ve ahlâkçısı olan Muhasibî, Hasan-ı Basri (öl. 728)'nin zühd geleneğinde yetişmiş, diyalektik muhakemesi Hanbelî kadıları öfkelendirmiştir.[266]

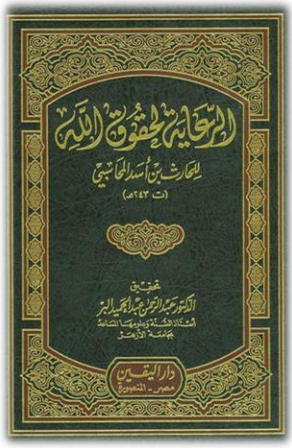

Muhâsibî, insanın yükselişine mani olan servet ve şöhret hırsından bahsederek zühd ve riyazeti öğütler, şüpheli şeylerden ve aşırılıktan kaçınmayı tavsiye eder. Ona göre, kişi vaktini aylak geçirmemeli, faal olmalı ve hayatın içinde bir dindarlığı, miskinliğe tercih etmelidir. İmam Şafiî'nin öğrencisi Muhasibî[267] şatahattan hoşlanmaz.[268] Girişte söyleyeceklerinin iyi dinlenmesini tenbih eder ve hukukullah'ın nasıl yüksek

266 Alexander Kniysh, *Tasavvuf Tarihi*, Çev. İ. Durdu, (İst: Ufuk, 2011), 53.
267 Muhasibî, *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, çev. A.Pekcan, (İst: Gelenek. 2011), 17.
268 Serrac, *el-Lüma'*, 398.

bir şuur ile diri tutulacağını dair : " إن في ذلك لذكرى لمن كان له قلب أو القى السمع.../Kalbi olana ve can kulağıyla dinleyene bunda bir hatırlatma vardır"[269] ayetinde kalpten maksat akıldır. Öyleyse bir kimse aklı ile dinlemeli ve kalbini buna şahit tutmalıdır. Allah (cc) sözü dinleyip en güzeline tabi olanların akıl sahipleri olduğunu belirtir: "الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه أولئك الذين هداهم الله/Onlar sözü dinler ve en güzeline tabi olurlar, işte onlar Allah'ın doğruya yönlendirdiği kimselerdir".[270]

Sahabe, Resulullahı dinlerken uzuvları hareket etmez, gözleri kısılır, kulağı hedefe odaklanır, diri bir akıl ve dinlediğini yapmaya azmederek dinlerdi.[271] Müellif hukukullaha riayetin ihmal edildiğini, bunun bir emanet olduğunu belirtir. Ona göre, hukukullaha bağlılık takvadır. Takva ise şirkten, günahlardan ve Allah'ın sakındırdığı şeyden uzak durmaktır.[272] Yine nefsi psikolojik analizlere tabi tutar ve riya, kibir, haset gibi insani zaafları açıklar.

Muhasibî'nin (öl. 857) yöneticilere tenkitleri, ona karşı zulüm ve tecride dönüştü. Kufe'ye sığınan, aşağılama ve hakaretlere maruz kalan Muhasibî, evinden dışarı çıkamaz duruma geldi. Ömrünün geri kalan kısmını müthiş bir yoksulluk ve terkedilmişlik içinde geçirdi. Bağdat'ta öldüğünde Muhasibî'nin cenaze namazını kılma cesaretini ancak dört öğrencisi gösterebildi.[273]

Kitap, tasavvufun ahlâk felsefesi ve ilk sistematiği sayılır. Riyâ/nefs ve mücadelesi, ucub/kibir ve tedavisi gibi konulara parapsikolojik tahliller getirir. Gazalî gibi birçok müellif üzerinde iz bırakmış, ilham kaynağı olmuştur:

الرعاية لحقوق الله

269 Kâf, 50/37.
270 Zümer, 18.
271 Muhasibî, *er-Riâye*, 29.
272 Muhasibî, *er-Riâye*, 57.
273 Kniysh, *Tasavvuf Tarihi*, 52.

ابي عبد الله الحارث بن أسد المحاسبي(ت ٨٥٧ م)

و قد أحببت أن أحثك على حسن الإستماع، لتدرك به الفهم عن الله عز و جل في كل ما دعاك إليه .فقدم حسن الإستماع منك لما أجبتك عنه من الرعاية لحقوق الله عز و جل و القيام بها ، فإن الله تبارك و تعالى أخبرنا في كتابه :أنه من استمع كما يحب الله و يرضى ، كان له فيما يستمع إليه ذكرى، يعنى اتعاظاً، و إذا سمى الله عز و جل لأحد من خلقه شيئاً فهو كما سمى، و هو واصل إليه كما أخبر. قال الله تبارك و تعالى : إن في ذلك لذكرى لمن كان له قلبٌ. و قيل في التفسير: له عقلٌ: "او ألقى السمع و هو شهيد". قال مجاهد: شاهد بالقلب و هو لا يحدث نفسه بشيئ، و ليس بغائب. فمن استمع إلى كتاب الله عز و جل ، أو إلى حكمه ، أو إلى علم ، أو إلى موعظة" و هو " لا يحدث نفسه بشيئ غير ما يستمع إليه، و قد أشهد قلبه ما يستمع إليه، يريد الله تعالى بذلك ، كان له فيه ذكرى ، لأن الله تبارك اسمع قال ذلك ، و هو كما قال ، و بذلك وصف المؤمنين و أمرهم به، فقال عز و جل : الذين يستمعون القول فيتبعون أحسنه، أولئك الذين هداهم الله و أولئك هم أولوا الألباب.

و قال تعالى" : و إذا قرئ القرآن فاستمعوا له و انصتوا "، و إن كان ذلك في الصلوة أو الخطبة فهو أدب لكل مستمع إلى خير .و وصف الله تعالى مؤمني الجن بذلك حين سمعوا النبي ص ، يقرأ بنخلة، و قيل : بعكاظ، فقال تعالى" : فلما حضروه قالوا أنصتوا "فأمر بالإستماع لكتابه - مع ترك الكلام - بحضور العقل، و أمر عباده بذلك أدباً لهم ، لأن ينالوا بذلك الفهم عنه .و روى عن وهب بن منبه أنه قال" : من أدب الاستماع :سكون الجوارح، و غض البصر، و الإصغاء بالسمع و حضور العقل و العزم على العمل . و ذلك هو الإستماع كما يحب الله تعالى و هو "أن يكف العبد جوارحه أن يشغله بشيئ (فيشتغل بقلبه) به (عما يستمع، ويغض طرفه لئلا يلهو قلبه بما يرى، و يحضر عقله فلا يحدث نفسه بشيئ سوى ما يستمع إليه، و يعزم أن يفهم فيعمل بما يفهم، لأن أول ما أدب الله تعالى به المؤمنين : أن يقدموا الإرادة و العزم على طلب الفهم عنه ثم يستمعوا بإحضار عقولهم و نياتهم في ذلك أن يفهموا عنه فيعملوا له بما يفهمون عنه.

4.2.2. Hatmu'l-Evliyâ (ختم الإولياء) Hakîm-i Tirmizi (öl. 932)

Allah aşkı ile ilgili sözleri, iktidar tarafından zındıklık olarak yorumlanan Arap asıllı Hanefi fakihi[274] filozof Ebu Abdillah et-Tirmizî, bu kitabında "velâ-berâ, velilik" konusundaki görüşleriyle tanınır. Otobiyografisini yazdığı *Büdüvvü'ş-Şe'n adlı* eserinde ise babasından ilim tahsil ettiğini, Tirmiz ve Belh'te de birçok muhaddisten hadis dersleri aldığını belirtir. Bu bilgilere göre, 27 yaşında hac yolculuğuna çıkar, hac

[274] Kniysh; Tasavvuf Tarihi, 105.

dönüşü başladığı hâfızlığını yolda tamamlar. Ahmed b. Âsım el-Antâkî (öl. 853)'nin tesiriyle riyâzet eğitimi alır.[275] Tirmiz kentinden ilim tahsili için uzun rihletler yapan Tirmîzli filozof, Sünen-i Tirmizî müellifi Ebû İsâ et-Tirmîzî (öl. 892) ile karıştırılmamalıdır.

Müellif, velâ kavramına farklı yaklaşır ve velâyeti dostluk anlamından daha yüksek bir manada yorumlar. Muarızları, bu açıklamalarındaki derinliği bahane ederek onu, velileri nebilerden üstün tutmakla suçlarlar.

Hakîm et-Tirmizî tasavvuf, ahlâk, kelâm, hadis, tefsir, mezhepler tarihi ve dil ilimleri gibi çok değişik konularda eserler yazmış ve bu eserler ilgiyle karşılanmış; ancak bu durum bazılarının onu kıskanmasına, bazı sözlerini yanlış yorumlayarak kendisini suçlamasına, hatta iftirada bulunmasına yol açmıştır.

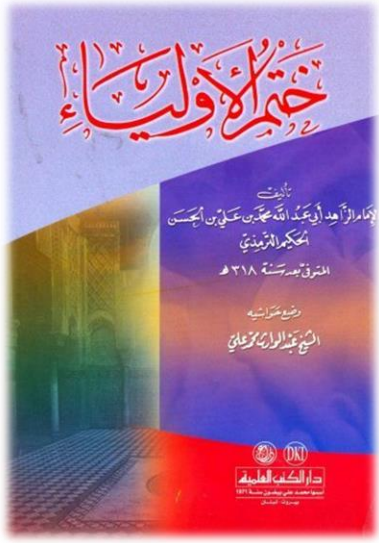

Nitekim aşktan bahsedip halkın ahlâkını bozduğu, bid'at çıkardığı ve peygamber olduğunu iddia ettiği ileri sürülerek Belh valisine şikâyet edilmiş, vali onu azarlamış ve konuşmasını yasaklamıştır. Hakîm et-Tirmizî çektiği sıkıntıların kendisini daha da olgunlaştırdığını, hatta karşılaştığı belâlardan zevk alır hale geldiğini söyler. Naklî ilimleri aklî bir temele dayandırmaya çalışarak hak, adalet ve sıdk terimleri üzerinde önemle duran Hakîm'e göre gerçek velî, aldığı bilgilerin doğruluğundan emindir. Nefis böyle bir velînin ilhamını bozamaz. Velîlik ilâhî bir lütuftur. Velîler hayrın ve faziletin canlı timsalleridir. Hak için yaşar, kendilerini O'na adarlar. Velî semadaki ilâhî kemalin yeryüzüne

[275] Abdulfettah A. Bereke, "Hakîm Tirmîzî", *İA,* (İstanbul: TDV, 1997), 15/196.

yansımasıdır. Nasıl bir hâtemü'l-enbiyâ varsa bir de hâtemü'l-evliyâ vardır. Ayrıca velîleri nebîlerden üstün görmek, eserlerine mevzû hadisler almak ve bid'atçılık yapmakla suçlanan Hakîm bunu hayalinden bile geçirmediğini söyler.[276]

Eserine soru-cevap diyalogu ile başlayan Tirmizî, "Velî, kendisinin veli olduğunu bilir mi? sorusuna, kim kendini veli zannederse, velayetten uzaktır, cevabını verir. Bu işlere dalanlar, velayetten habersizdirler ve velayetin ilimle olacağını zannederler, der. Veliyyu hakkillah ona göre; Allah'a rücu'/tevbe eden ve Allah'a vefalı olmaya azmeden kimsedir. Allah'a vefa ise 7 uzvu korumaktır: Dil, kulak, göz, el, ayak, mide (batn) ve iffettir (ferc).

"آمنوا استجيبوا لله و للرسول إذا دعاكم لما يحييكم/Size hayat verecek bir şeye çağırdığı zaman Allah'a ve Resulüne icabet edin"[277] âyetinin tefsirinde kulları dört gruba ayırıp derecelendirir. " ثم جعلناكم خلائف في الأرض من بعدهم لننظر كيف تعملون/Sonra sizi dünyada iktidara getirdik ki nasıl davranacağınızı görelim"[278] âyetinde "ماذا تعملون/ne yaptığınız" cümlesini "كيف تعملون/nasıl yaptığınıza bakalım" şeklinde tefsir eder.

Ona göre veliyyu hakkillah ve veliyullah vardır. İlki bütün mü'minler, ikincisi kurbet makamına erişenlerdir. Kitapta 157 soru sormuş fakat cevapsız bırakmıştır. Bu 157 soruyu İbnü'l-Arabî (öl. 1240) *el-Cevâbü'l-Müstakîm Ammâ Seele Anhu et-Tirmizîyu'l-Hakîm* adlı risalesi ile cevaplamıştır.[279] Sorular şunlardır:

1. Evliyanın menzilleri nedir? 2. Kurb ehlinin menzilleri nedir? 3. Askerlere geçit verenler nerede ve ne ile geçit verdiler? 4. Onların müntehası? 5. Meclis ve Hadis ehlinin makamları? 6. Sayıları nedir? 7. Ne ile Rabblerine icabet ederler? 8. Konuşmaları? 9. Münâcatları nedir? 10. Münacatı ne ile bitirir? 11.

[276] Bereke, 197.
[277] Enfâl 8/24.
[278] Yunus 10/14.
[279] E. Cebecioğlu, M. Aşkar, 53.

Ne ile icabet olunurlar? 12. Seyirleri nasıldır? 13. Muhammed'in (s) "Hatemü'n-Nübuvve"ye hak kazandığı gibi "Hatemu'l-Evliya"ya hak kazanan kimdir? 14. Hangi sıfatla bu hakkı elde eder? 15. Hatem'in manası nedir? 16. Meliku'l-Mülk'e ulaşmak için kaç mülk meclisi vardır? 17. Enbiya'ya nispetle Resullerin makamları nedir? 18. Enbiya makamları evliya makamlarının neresindedir? 19. Her Resulün Rabbinden aldığı pay (lütuf) nedir? 20-Allah, isimlerinden hangilerini ona ihsan etmiştir? 21- Allah'ın isimlerinden evliyânın payına düşen nedir? 22- İlk yaratma (ilm-i bed') ilmi nedir? 23- "Allah vardı ve O'nunla birlikte hiçbir şey yoktu" ne demektir? 24- Esmâ'ın? 25- Vahyin? 26- Rûhun? 27- Sekînenin mebde'i (başlangıcı) nedir? 28- Adl nedir? 29-Bazı nebîlerin diğer nebîlere, bazı evliyânın da diğer evliyâya üstünlüğü nedir? 30- "Allah mahlukâtı karanlıklar içinde yarattı"nın anlamı nedir? 31- Oradaki durumları nedir? 32- İlahi takdîr nasıldır? 33- Allah'ın, rasûlünden gizlediği kaderin sırrı nedir? 34- Niçin gizlenmiştir? 35- Ne zaman? 36- Nerede? 37- Kime açıklanır? 38- Rabb'imizin taat ve masiyet izni nedir? 39- En büyük akıl (akl-ı ekber) nedir? 40- Âdem (as)'in sıfatı nedir? 41- Onun seçilmesinin nedeni nedir? 42- Onun fıtratı nedir? 43- Fıtrat nedir? 44- Ona neden beşer ismini vermiştir? 45- Niçin Allah onu meleklerin önüne geçirmiş ve secde ettirmiştir? 46- Allah'ın Âdem (as)'e bağışladığı ahlâk nedir? 47- Ahlâk hazineleri nedir? 48- Allah'ın 117 ahlâkı vardır hadisindeki ahlâk nelerdir? 49- Kaçı rasullerde vardır? 50- Muhammed (s)'de kaçı vardır? 51- İhsan hazineleri? 52- Nefslerin sa'y hazineleri nerededir? 53- Enbiyâya nereden verilir? 54- Evliyâdan muhaddeslerin hazineleri nerededir? 55- Hadîs? 56- Vahiy nedir? 57- Enbiyâ-Muhaddes farkı nedir? 58- Muhaddeslerin enbiyâya göre makamları nerededir? 59- Diğer evliyâ nerededirler? 60- Havzu'l-vukûf ne demektir? 61- Bir anda bu iş nasıl olur? 62- Kıyametin "tarfete ayn" yakın oluşu nedir? 63- Allah Teâlâ'nın, mahşerde sözü nedir? 64- Muvahhidlere ne? 65- Rasullere nedir? 66- Kıyamet gününde onlar Arasat'ta nereye sığınacak? 67- Ziyaret gününde, nebî ve velîlerin mertebeleri nasıl olur? 68- Allah Teâlâ'ya nazar hususunda enbiyânın

payı? 69- Muhaddeslerin payı? 70- Sâir evliyânın payı? 71- Halkın payı nedir? 72- "Her biri kendi payını alır, cennet ehli ise Allah'a bakmaktan kendilerini alamaz ve paylarını unuturlar"ın anlamı nedir? 73- Makâm-ı mahmûd nedir? 74- Muhammed (s) oraya ne ile ulaştı? 75- Hz. Muhammed'in payı ile diğer enbiyânın payları farkı nedir? 76- Livâü'l-hamd nedir? 77- O, Rabb'ini ne ile övmüştür ki livâü'l-hamde hak kazanmıştır? 78- O, ubûdiyetle Rabb'ine ne arz eder? 79- Onu ne ile hatmeder (mühürler) ki Rabb'i ona kerem anahtarlarını verir? 80- Kerem anahtarları nedir? 81- Rabb'imizin ihsanları kimlere dağıtılır? 82- Nübüvvet kaç bölümdür? 83- Nübüvvet nedir? 84- Sıddîkiyyet kaç cüzdür? 85- Sıddîkiyyet nedir? 86- Ubûdiyyet kaç bölümdür? 87- Hakk, muvahhidlerden ne ister? 88- Hak nedir? 89- Mebde'i nedir? 90- Halk içindeki fiili nedir? 91- Neye vekil kılınmıştır? 92- Semeresi nedir? 93- Muhakk nedir? 94- Muhakkın makamı nerededir? 95- Evliyânın sekînesi nedir? 96- "ez-Zâhir ve'l-Bâtın ve'l-Evvel ve'l-Âhir" sözünden müminin payına düşen nedir? 97- "O'nun vechinden başka her şey helâk olucudur"dan mü'minin hissesine düşen nedir? 98- Allah'ın özellikle vechi zikretmesinin sebebi nedir? 99- Hamdin başlangıcı nedir? 100- "Âmin"in anlamı nedir? 101- Secde? 102- Onun başlangıcı? 103- "İzzet izârımdır"ın anlamı? 104-"Azamet ridâmdır"ın anlamı? 105- İzâr? 106- Ridâ? 107- Kibriyâ? 108- "Tâcü'l-mülk"? 109- Vakâr? 110- Heybet meclisi? 111- Mülkü'l-a'lâ? 112- Mülkü'z-ziyâ? 113- Mülkü'l-kader nedir? 114- Kuds? 115- Yüz nuru? 116- Mahabbet şarabı? 117- Mahabbet kadehi nedir? 118- Nereden gelir? 119- Seni, O'nun mahabbetini dahi unutturacak içecek nedir? 120- Kabza nedir? 121- Kabzayı hak edenler ve kabzedilenler kimlerdir? 122- Allah onlara ne yapar? 123- Allah, günde kaç defa evliyâya nazar eder? 124- Allah onların nesine bakar? 125- Enbiyânın nesine bakar? 126- Allah, seçtiklerine günde kaç defa yönelir? 127- Halk, asfiyâ, enbiyâ ve seçkinlerle birliktelik, ne demektir, bunlar arasında ne farklar vardır? 128- "Allah'ın zikri en yücedir"in anlamı nedir? 129- "Beni zikredin ki Ben de sizi zikredeyim" ne manaya gelir? 130- İsmin manası? 131- Bütün esmânın sebebi en büyük isim (ra'sü'l-esmâ) nedir? 132- Allah'ın seçkin kıldıkları dışında, halkın anlamını kavrayamayacağı isim hangisidir? 133- Allah'ın

rasullerinden olduğu halde Süleyman (a.s.)'dan gizli tutulan bu ismi Süleyman (a.s.)'ın arkadaşı nasıl elde etmiştir? 134- Bunun sebebi nedir? 135- O, bu isme mana yönüyle mi yoksa harfleri cihetinden mi muttali olmuştur? 136- Kapısı halka gizlenen bu ismin kapısı nerededir? 137- Kisvesi nedir? 138- Harfleri nedir? 139- Allah'ın esma'ının anahtarı hurûf-i mukata'a nerededir. 28 harf nerededir? 140- Elif, nasıl mebde'-i hurûf olmuştur? 141- Elifin lâm ile birlikte en sonda tekrardan zikredilmesi nasıl olmuştur? 142- Hangi hesaba binaen harfler 28 tanedir? 143- "Allah Âdem'i Kendi sûretinde yarattı"nın manası nedir? 144- "Enbiyâdan 12'si ümmetimden olmayı ister"in anlamı? 145- Hz. Mûsâ 'nın: "Rabbim! Beni Muhammed'in (as) ümmetinden kıl" sözünün tevili? 146- "Allah'ın, nebî olmayan öyle kulları vardır ki, nebiler onlara gıpta ederler"in tevili? 147- "Bismillâh" nedir? 148- "Salavat" nedir? 149- "Bize ve Allah'ın sâlih kullarına" salavat nedir? 150- "Ehl-i beytim ümmetim için emândır" sözünün manası nedir? 151- Âl-i Muhammed? 152- "Kâim-i hüccet" nedir? 153- Kâim, Allah'ın hüccetini ikame etmek için nereden konuşur? 154- Hüccet nerededir? İlm-i tedbir ve kelama göre hüccet hazineleri nerededir? 155- Allah ilminin hazineleri nerede? 156- "Ümmü'l-Kitâb" nedir? 157- Peygamberimizin diğer enbiyâya müjdelediği "mağfiret" nedir?

Veliyyullah ise güçlenip arınıncaya, eğitilip tezkiye oluncaya kadar mertebesinin şartlarına vefa gösteren, amelde itaate sabredip farzları eda eden ve Allahın velayeti kendisinde tamamlanan kimsedir. Meczub da, nefsinin boyunduruğundan Allah'ın kurtardığı kimsedir. Onu kendine çeker ve özgürleştirir. Allah cc bu Âdem'i yarattı ve O'nu tevhid etmek için kalbini kap yaptı ve nefsini de şehvetlerine kap yaptı. Göğsünü, kalbine ve nefsine hareket alanı kıldı. Nübüvvetin cüzlerinden en büyüğünü alan veliler, kendileriyle konuşulan (muhaddes) kimselerdir ve konum olarak nebilere yakınlaştırılmışlardır. Son kısımda tasavvuf yolunun mecûsileri olan ve fitne, yalan, nifâk kokan sahtekâr şeyhlerin içyüzünü ele almakta, velâyetle ilgili geveledikleri yanlış ve geçersiz sözleri reddetmektedir.

ختم الأولياء

علي بن الحسن بن بشر الحكيم الترمذي ت ٩٣٢ م

من مقدمة المصنف

قال الإمام ابو عبد الله محمد بن على بن الحسن بن بشر الحكيم الترمذي رحمه الله :الحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد النبي و على أله اجمعين اما بعد :فإنك ذكرت البحث في ما خاض فيه من الناس في شأن الولاية، و سألت عن شأن الأولياء و منازلهم و ما يلزم من قبولهم و هل يعرف الولي نفسه أم لا؟ و ذكرت ان ناساً يقولون :إن الولاية مجهولة عند اهلها .و من حسب نفسه ولياً و هو بعيد عنها.

فاعلم ان هؤلاء الذين يخوضون في هذا الأمر، ليسوا من هذا الأمر في شيئ . إنما هم قوم يعتبرون شأن الولاية من طريق العلم و يتكلمون بالمقاييس و بالتوهم من تلقاء أنفسهم و ليسوا بأهل خصوص من ربهم، و لم يبلغوا منازل الولاية و لا عرفوا صنع الله.

ولي حق الله و و لي الله

فهؤلاء كلهم اولياء حقوق الله، و هم اولياء الله يصيرون إلى الله تعالى في مراتبهم .فيحلون بها و يتنسون روح القرب، و يعيشون في فسحة التوحيد و الخروج عن رق النفس .قد لزموا المراتب، فلا يشتغلون بشيئ الا بما أذن لهم فيه من الأعمال . فإذا صرفهم الله من المرتبة إلى عمل أبدانهم حرسهم فيمضون مع الحرس في تلك الأعمال، ثم ينقلبون إلى مراتبهم.[280]

4.2.3. el-Lüma' (اللمع) Serrâc-ı Tûsî (öl. 988)

Ebû Nasr Abdullah bin Ali es-Serrâc et-Tûsî, Horasan'ın Tûs şehrindendir ve Tâvûsu'l-Fukarâ (sûfiyyenin gözdesi) olarak bilinir. Serrâc, ilk tahsilini Tûs'ta tamamlayıp ilmi rihletler yapmış ve şer'î ilimlerde zamanının öncü âlimlerinden olmuştur.[281] Tasavvuf tarihini etkileyen eseri *el-Lüma'*, parlak fikirler[282] demektir.

---

280 Hakîm Tirmizî, *Kitabu Hatmi'l-Evliyâ*, Tah. İ. Yahya, (Beyrut: Matbaa Katulik, Trz), Giriş.

281 Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, (İstanbul: İz Yay, 2015), 71.

282 Ali Ekber Dehhoda, "Lüm'a", *Lügatname-i Dehhuda*, (Tahran: 1319), Ayrıca Hafız-ı Şirazi de şiirlerinde lüm'a kelimesini parıltı anlamında kullanır: چه می نهی دل تو در خیال خوبان کی تشنه سیر گردد از لمعه سرابی / Yüreğe ne koyarsın sen iyilerin hayaline Susamış kimse bir serabın parıltısıyla nasıl doyar ki".

Serrâc'ın babası Ali b. Muhammed, secde halinde iken vefat etmiş zâhid ve dindar bir kişidir. Horasan fütüvvetinin öncülerinden olan Serrâc'ın bu eseri Kelâbâzî'nin *Ta'arruf*'undan daha geniş, el-Mekkî'nin *Kûtu'l-Kulûb*'undan daha özlü ve sistemlidir.

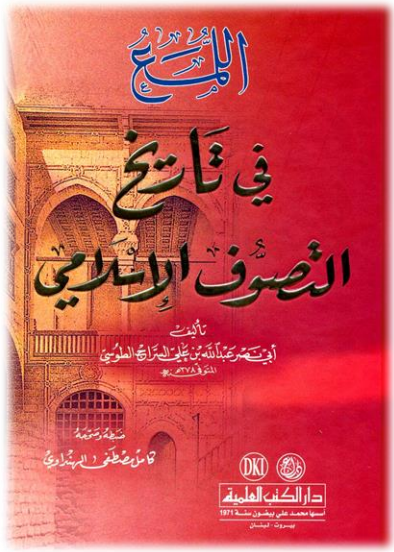

Serrâc'ın amacı Kur'ân ve Sünnet'e uygun bir tasavvuf anlayışı ortaya koymak, tasavvufa yönelik tenkitleri cevaplamak, sahte mutasavvıfları reddedip tasavvufun şer-i şerife uygunluğunu ispat etmektir. [283] Girişinde tasavvufun Kur'ân ve Sünnet kaynaklarına, Hz. Peygamber ve sahâbe hayatlarındaki tezahürüne ve tasavvufun diğer ilimlerle ilişkisine değinir. Şathiyye söyleyenleri tenkit eder. Sahte sûfîlerle gerçek sûfîleri ayırmak için kitabı kaleme aldığını belirtir, bazı sûfilerin hatalarını şöyle eleştirir: "Günümüzde her akıllı insan, fazilet sahibi olanlar ile öyle olmadıkları halde öyle görünen, onların giyindiği gibi giyinen, onların isimlerini alıp kullananlar arasındaki farkı anlayabilmek için, bu yolun kurallarını bilmelidir. Çünkü bu seçkin insanlar, Allah'ın yeryüzündeki ümenâsıdır".

كتاب اللمع في التصوف

لابي النصر السراج (ت ٩٨٨ م)

قال الشيخ أبو النصر: سألني سائلٌ عن البيان عن علم التصوف، و مذهب الصوفية، و زعم أن الناس اختلفوا في ذلك: فمنهم من يغلو في تفضيله و رفعه فوق مرتبته، و منهم من يخرجه عن حد المعقول و التحصيل، و منهم من يرى أن ذلك ضربٌ من اللهو و اللعب و قلة

283 Süleyman Uludağ, "el-Lüma'", *İA*, (İstanbul: TDV, 2003), 27/258.

المبالاة بالجهل، و منهم من ينسب ذلك إلى التقوى و التقشف و لبس الصوف و التكلب في تنوق الكلام و اللباس و غير ذلك ، و منهم من يسرف في الطعن و قبح المقال فيهم حتى ينسبهم إلى الزندقة و الضلالة، فسألني أن أشرح له من ذلك ما صح عندي من أصول مذهبهم المؤيد المنوط بمتابعة كتاب الله عز و جل، و الاقتداء برسول الله صلى الله عليه و سلم ، و التخلق بأخلاق الصحابة و التابعين ، و التأدب بأداب عباد الله الصالحين ، و أقيد ذلك بالكتاب و الأثر بالحجة، ليحق الحق و يبطل الباطل، و يعرف الجد من الهزل، و الصحيح من السقيم، و يرتب كل نوع منه في موضعه إذ كان ذلك علماً من علوم الدين، فأقول و بالله التوفيق.

إن الله تبارك و تعالى ، أحكم أساس الدين ، و أزال الشبهة عن قلوب المؤمنين بما أمرهم به من الإعتصام بكتابه، و التمسك بما وصل إليهم من خطابه، إذ يقول جل جلاله: " و اعتصموا بحبل الله جميعاً و لا تفرقوا" الأية و قال عز و جل : و تعاونوا على البر و التقوى ثم ذكر الله تعالى أفضل المؤمنين درجة و أعلاهم في الدين رتبة فذكرهم بعد ملائكته و شهد على شهادتهم له بالوحدانية بعد ما بدأ بنفسه و ثنى بملائكته فقال عز و جل: شهد الله أنه لا اله الا هو و الملائكته و أولوا العلم قائماً بالقسط. و روي عن النبي صلى الله عليه و سلم أنه قال: العلماء ورثة الأنبياء.

و عندي و الله أعلم أن اولى العلم القائمين بالقسط الذين هم ورثة الأنبياء، هم المعتصمون بكتاب الله تعالى ، المجتهدون في متابعة رسول الله صلى الله عليه و سلم ، المقتدون بالصحابة و التابعين ، السالكون سبيل أوليائه المتقين و عباده الصالحين ، هم ثلاثة أصناف : أصحاب الحديث ، و الفقهاء ، و الصفية ، فهؤلاء هم الاصناف الثلاثة من أولى العلم القائمين بالقسط الذين هم ورثة الأنبياء، و كذلك أنواع العلوم كثيرة : فعلم الدين من ذلك ثلاثة علوم : علم القرآن ، و علم السنن و البيان ، و علم حقائق الإيمان، و هي العلوم المتداولة بين هؤلاء الأصناف الثلاثة و جملة علوم الدين لا تخرج عن ثلاث : آيات من كتاب الله عز و جل، أو خبر عن رسول الله صلى الله عليه و سلم ، أو حكمة مستنبطة خطرت على قلب ولي من أولياء الله تعالى.

و ينبغي للعاقل في عصرنا هذا أن يعرف شيئا من أصول هذه العصابة و قصودهم و طريقة أهل الصحة و الفضل منهم، حتى يميز بينهم و بين المتشبهين بهم و الملتبسين بلبسهم و المتسمين باسمهم. حتى لا يغلط و لا ياثم؛ لان هذه الصفية أمناء الله في أرضه.

4.2.4. Kûtü'l-Kulûb (قوت القلوب) Ebu Tâlib el-Mekkî (öl. 996)

Ebû Tâlib Muhammed bin Ali el-Mekkî el-Acemî; kelâm, fıkıh ve hadise dair eserler yazdığı gibi, tasavvufa dair *Kalplerin Azığı*'nı da yazmış, kalplerin gerçek azığı olan zikri ve zikrin Kur'ân'daki delillerini ortaya koymuştur.

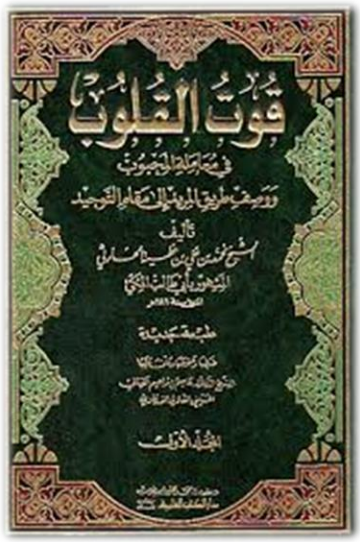

Ebû Tâlib, Mekke'de hadis ilmiyle meşgul olmuş, Ebu Hasan İbn Sâlim (öl. 961)'in etkisiyle Basra'da kalmış, ömrünün son yıllarını Bağdat'ta geçirmiştir. Naslara bağlı bir tasavvuf ve kelâm anlayışına sahiptir. Zâhidâne bir hayat yaşayan Ebû Tâlib, bir müddet sebzelerden başka bir şey yememiştir. Fıkıhta Malikî olmakla birlikte belli bir mezhebin taklit edilmesini bid'at saymıştır. Ömrünün sonuna doğru vaaz ederken şathiyyeler söylediği, bir konuşmasında, "Yaratıklar için yaratıcıdan daha zararlı bir şey yoktur" dediği iddia edilmişse de bu doğru değildir, "Kula en zararlı şey, Allah'ı yeterince tanımamasıdır" cümlesinin tahrif edilmiş şeklidir. İbn Teymiyye, Mekkî'yi övmüş; marifet, zühd, ibadet ve sünnete tâbi olma konusunda onu Gazâlî'ye tercih etmiştir.[284]

Kûtu'l-Kulûb, başta Gazalî ve Abdülkadir-i Geylanî olmak üzere birçok müellifi etkilemiştir. Gazalî *el-Munkız*'de: "Bilimsel tasavvuf bana tecrübî tasavvuftan daha kolay geldi. O nedenle evvelâ *Kutu'l-Kulûb'*u mütalaa ederek bu ilmi tahsile başladım"[285] demiştir. Tasavvufa sonradan katılmış bazı sözleri bir selef yaklaşımıyla eleştirmiştir.[286]

[284] Bilal Saklan, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1994, 10/239).
[285] Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, (İstanbul: İz Yay. 2015), 75.
[286] Cebecioğlu, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 59.

قوت القلوب

لأبي طالب المكي المتوفى (ت 996)

المقدمة

الحمد لله الأول الأزلي قبل الكون والمكان، من غير أول ولا بداية، الآخر الأبدي بعد فناء المكنونات والأزمان بغير آخر ولا غاية، الظاهر في علوه بقهره عن غير بعد، والباطن في دنوه بقربه من دون مس، الذي أحسن بلطفه كل شيء بدأه وأتقن صنع كل شيء أنشأه، ودبرت الأحكام حكمته وصرفت المحكومات مشيئته، فأظهر في الغيب والشهادة لطيف قدرته وعم في العاجل والآجل خلقه بنعمته، ونشر على من أحب منهم فضله، وبسط لجميعهم عدله، وأنعم عليهم بتعريفهم إياه، سبحانه وتعالى، به عز وجلّ، وأحسن إليهم باجتبائه إياهم إليه، وأفضل عليهم بتيسير كلامه لهم، ومن عليهم ببعثه رسولاً من

أنفسهم إليهم، فنسأله الصلاة على النبي وآله، وأن يوزعنا بفضله وشكر نعمه، ويعرفنا خفي قدره، وصلّى الله تبارك وتعالى على سيد الأولين والآخرين، رسوله المفضل بالشفاعة والحوض المورود، المخصوص بالوسيلة والمقام المحمود، وعلى إخوانه السالفين في الأزمان، وأنصاره التابعين بإحسان.

وبعد فهذا كتاب قوت القلوب في معاملة المحبوب ووصف طريق المريد إلى مقام التوحيد، تصنيف الشيخ أبي طالب محمد بن علي بن عطية الحارثي المكي رضي الله عنه يشتمل على ثمانية وأربعين فصلاً هذا ذكرها: الفصل الأول: في ذكر الآي التي فيها المعاملات.

الفصل الثاني: في الآي التي فيها ذكر أوراد الليل والنهار.

الفصل الثالث: في ذكر عمل المريد في اليوم والليلة.

الفصل الرابع: في ذكر ما يستحب من الذكر وقراءة الآي المندوب إليها بعد التسليم من صلاة الصبح.

4.2.5. et-Taarruf (التعرف) Kelâbâzî (öl. 990)

التعرف لمذهب أهل التصوف/*Tasavvuf Ehlinin Yolunu Tanımak* anlamına gelen kitabın müellifi Ebû Bekir Muhammed bin İshak el-Kelâbâzî, Buhara'nın Kelâbâz mahallesinden bir Hanefi fakihi ve muhaddistir. Hallâc'ın öğrencilerinden Faris b. İsâ'nın yanında yetişmiş[287] *Bahrü'l-Fevâid*'de Semerkant, Rey, Hemedan, Kûfe ve Bağdatlı üstatlarını zikretmiştir.[288]

[287] Cebecioğlu vd. 55.

[288] Süleyman Uludağ, "Kelâbâzî", *İA*, (İstanbul, TDV, 2002), 25/192.

Kitabın başında Kelâm konularını işleyen müellif, girişte gerçek sûfîleri övmüş, sûfî geçinenleri yermiştir: “Manâ gitti, isim kaldı, hakîkat kayboldu şekil kaldı. Hakîkatı aramak bir süs, onu tasdik etmek bir zinet oldu. Tasavvufu dilleri ile ikrar edenler, tavırlarıyla inkâr ettiler” diyerek asîl tasavvufun müdafaasını yapmış, aşırılıktan sakındırıp delillerin sağlamlığına özen göstermiştir.

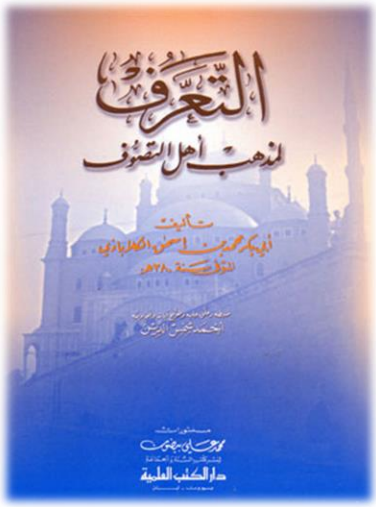

Eserin ilk bölümünde sûfî kelimesinin etimolojik analizi yapılmakta, çok sayıda sûfî önderin adı ve eserleri zikredilmektedir. Kısa bölümlerden oluşan eserin 5-30. bölümleri Kelâm konularıyla ilgilidir. Eser, zengin bir kavramsal çerçeveye ve sağlam delillere dayanmaktadır.

التعرف لمذهب أهل التصوف

محمد أبو بكر الكلاباذي (ت 990)

الحمد الله المحتجب بكبريائه عن درك العيون المتعرف إلى اوليائه بأسمائه ونعوته وصفاته و اصطفى من شاء منهم لرسالته وانتخب من أراد لوحيه وسفارته انزل عليهم كتبا أمر فيها ونهى ووعد من أطاع وأوعد من عصى ختمهم بمحمد عليه وعليهم الصلاة والسلام.

وأمر بالإيمان به والإسلام. فدينه خير الأديان وأمته خير الأمم. لا نسخ لشريعته ولا أمة بعد أمته جعل فيهم صفوةً وأخياراً ونجباء وأبراراً سبقت لهم من الله الحسنى وألزمهم كلمة التقوى وعزف بنفوسهم عن الدنيا صدقت مجاهداتهم فنالوا علوم الدراسة وخلصت عليها معاملاتهم فمنحوا علوم الوراثة وصفت سرائرهم فأكرموا بصدق الفراسة ثبتت أقدامهم وزكت أفهامهم وأنارت أعلامهم فهموا عن الله وساروا إلى الله وأعرضوا عما سوى الله خرقت الحجب أنوارهم وجالت حول العرش أسرارهم وجلت عند ذي العرش أخطارهم وعميت عما دون العرش ابصارهم فهم أجسام روحانيون وفي الأرض سماويون ومع الخلق بانيون سكوت نظار غيب حضار ملوك تحت أطمار انزاع قبائل وأصحاب فضائل وأنوار دلائل آذانهم واعية وأسرارهم صافية ونعوتهم خافية صفوية صوفية نورية صفية ودائع الله بين خليقته وصفوته في بريته

ووصاياه لنبيه وخباياه عند صفيه هم في حياته أهل صفته وبعد وفاته خيار أمته لم يزل يدعو الأول الثاني والسابق التالي بلسان فعله أعناه ذلك عن قوله حتى قل الرغب وفتر الطلب فصار الحال أجوبة ومسائل وكتبا ورسائل فالمعاني لأربابها قريبة والصدور لفهمها رحيبة إلى أن ذهب المعنى وبقى الاسم وغابت الحقيقة وحصل الرسم فصار التحقيق حلية والتصديق زينة وادعاه من لم يعرفه وتحلى به من لم يصفه وأنكره بفعله من أقر به بلسانه وكتمه بصدقه من أظهره ببيانه وأدخل فيه ما ليس منه ونسب إليه ما ليس فيه فجعل حقه باطلا وسمى عالمه جاهلا وانفرد المتحقق فيه ضنا به وسكت الواصف له غيرة عليه فنفرت القلوب منه وانصرفت النفس عنه فذهب العلم وأهله والبيان وفعله فصار الجهال علماء والعلماء أذلاء فدعاني ذلك إلى أن رسمت في كتابي هذا وصف طريقتهم وبيان نحلتهم وسيرتهم من القول في التوحيد والصفات وسائر ما يتصل به مما وقعت فيه الشبهة عند من لم يعرف مذاهبهم ولم يخدم مشايخهم وكشفت بلسان العلم ما أمكن كشفه ووصفت بظاهر البيان ما صلح وصفه ليفهمه من لم يفهم إشاراتهم ويدركه من لم يدرك عباراتهم وينتفي عنهم خرص المتخرصين وسوء تأويل الجاهلين ويكون بيانا لمن أراد سلوك طريقه مفتقرا إلى الله تعالى في بلوغ تحقيقه بعد أن تصفحت كتب الحذاق فيه وتتبعت حكايات المتحققين له بعد العشرة لهم والسؤال عنهم وسميته بكتاب التعرف لمذهب أهل التصوف إخبارا عن الغرض بما فيه بما فيه وبالله أستعين وعليه أتوكل وعلى نبيه أصلي وبه أتوسل ولا حول ولا قوة إلا بالله العليالعظيم .

الباب الأول: قولهم في الصوفية لم سميت الصوفية صوفية؟ قالت طائفة إنما سميت الصوفيةُ صوفيةً لصفاءِ أسرارها ونقاءِ اثارها. وقال بشر بن الحارث الصوفي من صفا قلبه لله وقال بعضهم الصوفى من صفت لله معاملته فصفت له من الله عز وجل كرامته وقال قوم إنما سموا صوفية لأنهم في الصف الأول بين يدي الله جل وعز بارتفاع هممهم إليه وإقبالهم بقلوبهم عليه ووقوفهم بسرائرهم بين يديه وقال قوم إنما سموا صوفية لقرب أوصافهم من أوصاف أهل الصفة الذين كانوا كانوا على عهد رسول الله صلى الله عليه وسلم وقال قوم إنما سموا صوفية للبسهم الصوف وأما من نسبهم إلى الصفة والصوف فإنه عبر عن ظاهر أحوالهم وذلك أنهم قوم قد تركوا الدنيا فخرجوا عن الأوطان وهجروا الاخدان وساحوا في البلاد وأجاعوا الأكباد وأعروا الأجساد لم يأخذوا من الدنيا إلا مالا يجوز تركه من ستر عورة وسد جوعة فلخروجهم عن الأوطان سموا غرباء ولكثرة أسفارهم سموا سياحين ومن سياحتهم في البراري وإيوائهم إلى الكهوف عند الضرورات سماهم بعض أهل الديار شكفتية والشكفت بلغتهم الغار والكهف....

الباب الثاني : في رجال الصوفية

ممن نطق بعلومهم وعبر عن مواجيدهم ونشر مقاماتهم ووصف أحوالهم قولا وفعلا بعد الصحابة رضوان الله عليهم علي بن الحسين زين العابدين وابنه محمد بن علي الباقر وابنه جعفر بن محمد الصادق رضى الله عنهم بعد علي والحسن والحسين رضى الله عنهم وأويس القرني وهرم بن حيان والحسن بن أبي الحسن البصري وأبو حازم سلمة بن دينار المديني ومالك بن دينار وعبد الواحد بن زيد وعتبة الغلام وإبراهيم بن أدهم والفضيل بن عياض وابنه علي بن الفضيل وداود الطائي وسفيان بن سعيد الثوري وسفيان بن عيينه وأبو سليمان الداراني وابنه سليمان وأحمد بن الحواري الدمشقي وأبو الفيض ذو النون بن إبراهيم المصري وأخوه ذو الكفل والسرى ابن المغلس السقطي وبشر بن الحارث الحافي ومعروف الكرخي وأبوحذيفة المرعشي ومحمد بن المبارك الصوري ويوسف بن أسباط رحمهم الله ومن أهل خراسان والجبل أبو يزيد طيفور بن عيسى البسطامي وأبو حفص الحداد النيسابوري وأحمد بن خضرويه البلخي وسهل بن عبد الله التستري ويوسف بن الحسين الرازي وأبو بكر بن طاهر الأبهري وعلي بن سهل بن الأزهر الأصفهاني وعلى بن محمد البارزي وابو بكر الكناني الدينوري وأبو محمد بن الحسن

بن محمد الرحاني والعباس بن الفضل بن قتيبة ابن منصور الدينوري وكهمس بن علي الهمداني والحسن بن علي بن يزدانيار رضي الله عنهم أجمعين.

4.2.6. er-Risâle (الرسالة القشيرية) Kuşeyrî (öl. 1072)

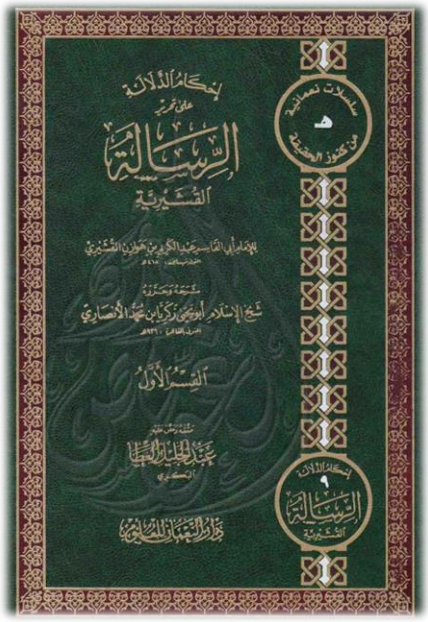

Kelâm, tefsir, hadis ve Şâfiî fıkıh âlimi Abdulkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî İran-Türkmenistan sınırındaki Üstüvâ yöresindendir. Kuşeyrî küçük yaşta yetim kalmış, Nîşâbur'da Ebû Ali ed-Dekkak (öl. 1015)'tan ilim tahsil etmiştir. Kuşeyrî etkili hitabeti, üstün yetenekleri ile halkın saygı ve güvenini kazanmış, haklı bir şöhrete kavuşmuştur. Ancak birçok sûfi lider gibi o da hapsedilmiş, Vezir Kündürî'nin zulmüne maruz kalmıştır. 1045'te başladığı hadis derslerini ölümüne kadar sürdürmüştür.[289]

er-Risâle, tasavvuf tarihinde, tasavvufa yönelik bizzat kendi içinden yapılan en sert eleştirileri içerir. Müellif bilim haysiyeti ve inandığı değerlere bağlılığıyla temayüz eden multidisipliner bir sûfî müelliftir.

Eser şerîat-tasavvuf dengesine ve mutasavvıflardaki yozlaşmaya dikkat çekmektedir. Ehil olmayanların, sûfi ismiyle bu yola zarar verdiğini, belki düzelir beklentisiyle eleştirilerini dillendirmeyip sabrettiğini ancak yıllar geçmesine rağmen daha da kötüye giden gelişmeler karşısında bidat ve hurafeleri eleştirdiğini dile getirmektedir:

---

289 Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî", *İslâm Ansiklopedisi,* (İstanbul: 2002, 26/73), *İslâm Ansiklopedisi,*

اعلموا، أن المحققين من هذه الطائفة انقرض أكثرهم ولم يبق في زماننا من هذه الطائفة إلا أثره. حصلت الفترة في هذه الطريقة، لا، بل إندرست الطريقة بالحقيقة : مضى الشيوخ الذين كان بهم اهتداء، وقل الشباب الذين كان لهم بسيرتهم وسنتهم اقتداء، وزال الورع وطوى بساطه، واشتد الطمع وقوى رباطه .وارتحل عن القلوب حرمة الشريعة، فعدوا قلة المبالاة بالدين أوثق ذريعة ورفضوا التمييز بين الحلال والحرام . ودانوا بترك الإحترام .وطرح الاحتشام، واستخفوا بأداء العبادات، واستهانوا بالصوم والصلاة.

"Biliniz ki, bu taifeye mensup hakikî kimselerin çoğu yok olup gittiler. Zamanımızda bu zümreden kimse kalmadı, ancak onların izi kaldı. Bu yolda bir fetret, gevşeme baş gösterdi. Daha doğrusu bu yol yok olup gitti. Kendileriyle hidayete ulaşılan şeyhler vefat etti, tabi olan gençler azaldı, verâ ve Şerîat'a hürmet hissi kayboldu. Dine karşı kayıtsızlığı, menfaat temini gören zamanın sofuları, haram-helal arasında fark görmeyip dine ve önderlerine karşı saygısızlığı alışkanlığa dönüştürdüler".

İmam Kuşeyrî erken dönem tasavvuf teorisyenidir ve yolun asaletine yakışmayan söz ve davranışları eleştirmektedir. Tasavvuf tarihinde er-*Risâle*'nin ayrı bir yeri vardır. Tasavvuf konusunda kuşkuların arttığı bir dönemde böyle bir ıslah çabası, tasavvuf etrafındaki sisleri dağıtmış, İmam Gazalî'nin *İhyâ*'sı ile birlikte tasavvuf, sahabe neslinin yaşadığı zühd uygulamalarıyla adeta yeni bir ruh kazanmıştır. Böylece, bilimsel çerçevesi ve düşünce sistemi tamamlanan tasavvuf hareketi, kurumsallaşma sürecine girmiş, çeşitli tarikat hareketleri teşekkül etmiştir.

Kuşeyrî'nin hadisçi yönü de önemlidir. Zira terğib ve terhib rivayetlerine ve zayıf hadislere yer vermemiştir. Akaid ve tevhid bahsi ile başlayan kitap, tasavvuf kavramlarını ele alarak devam etmektedir. Devamında tasavvuf ahlâkının temel meseleleri, makâmât ve ahvâl bahsi ile 83 sûfî önderin biyografisi yer almaktadır.

الرسالة القشيرية
لأبي القاسم القشيري (ت ١٠٧٤)

الحمد لله الذي تفرد بجلال ملكوته، وتوحد بجمال جبروته وتعزز بعلو أحديته، وتقدس بسمو صمديته، وتكبر في ذاته عن مضارعة كل نظير، وتتره في صفائه عن كل تناه وقصور، له الصفات المختصة بحقه، واليات الناطقة بأنه غير مشبه بخلقه.

فسبحانه من عزيز، لا حد يناله، ولا عد يحتاله، ولا أمد يحصره، ولا أحد ينصره، ولا ولد يشفعه، ولا عدد يجمع، ولا مكان يمسكه، ولا زمان يدركه، ولا فهم يقدره، ولا وهم يصوره .تعالى عن أن يقال :كيف هو؟ أو أين هو؟ أو اكتسب بصنعه الزين، أو دفع بفعله النقص والشين؛ إذ ليس كمثله شيء وهو السميع البصير، ولا يغلبه حي، وهو الخبير القدير .أحمده على ما يولى ويصنع، وأشكره على ما يزوى ويدفع، وأتوكل عليه وأقنع، وأرضى بما يعطي ويمنع .وأشهد أن لا إله إلا الله وحده لا شريك له، شهادة موقن بتوحيده، مستجير بحسن تأييده .

وأشهد أن سيدنا محمداً عبده المصطفى، وأمينه المجتبى ورسوله المبعوث إلى كافة الورى صلى الله عليه وعلى آله مصابيح الدجى، وعلى أصحابه مفاتيح الهدى، وسمل تسليماً كثيراً .هذه رسالة كتبها الفقير إلى الله تعالى عبد الكريم بن هوازن القشيري، إلى جماعة الصوفية ببلدان الإسلام، في سنة سبع وثلاثين وأربعمائة.

أما بعد :رضي الله عنكم فقد جعل الله هذه الطائفة صفوة أوليائه، وفضلهم على الكافة من عباده، بعد رسله وأنبيائه، صلوات الله وسلامه عليهم، وجعل قلوبهم معادن أسراره، واختصهم من بين الأمة بطوالع أنواره .فهم الغياث للخلق، والدائرون في عموم أحوالهم مع الحق بالحق .صفاهم من كدورات البشرية، ورقاهم إلى محال المشاهدات بما تجلى لهم من حقائق الأحدية .ووفقهم للقيام بآداب العبودية. فقاموا بأداء ما عليهم من واجبات تكليف، وتحققوا بما منه سبحانه لهم من التقليب والتصريف .ثم رجعوا إلى الله وتعالى، بصدق الافتقار، ونعت الانكسار، ولم يتكلوا على ما حصل منهم من الأعمال، أو صفا لهم من الأحوال .علماً منهم بأنه جل وعلا يفعل ما يريد، ويختار من يشاء من العبيد .لا يحكم عليه خلق .ولا يتوجه عليه مخلوق حق، ثوابه :إبتداء فضل .وعذابه : حكم بعدل .وأمره قضاء فصل.

ثم اعلموا، رحمكم الله، أن المحققين من هذه الطائفة انقرض أكثرهم ولم يبق في زماننا من هذه الطائفة إلا أثرهم حصلت الفترة في هذه الطريقة، لا، بل إندرست الطريقة بالحقيقة :مضى الشيوخ الذين كان بهم اهتداء، وقل الشباب الذين كان لهم بسيرتهم وسنتهم اقتداء، وزال الورع وطوى بساطه، واشتد الطمع وقوى رباطه.

وارتحل عن القلوب حرمة الشريعة، فعدوا قلة المبالاة بالدين أوثق ذريعة ورفضوا التمييز بين الحلال والحرام .ودانوا بترك الإحترام .وطرح الاحتشام، واستخفوا بأداء العبادات، واستهانوا بالصوم والصلاة، وركضوا في ميدان الغفلات وركنوا إلى انباع الشهوات، وقلة المبالاة بتعاطي المحظورات، والارتفاق بما يأخذونه من السوقة، والنسوان، وأصحاب السلطان.

4.2.7. Keşfü'l-Mahcûb (كشف المحجوب) Hücvîrî (öl. 1072)

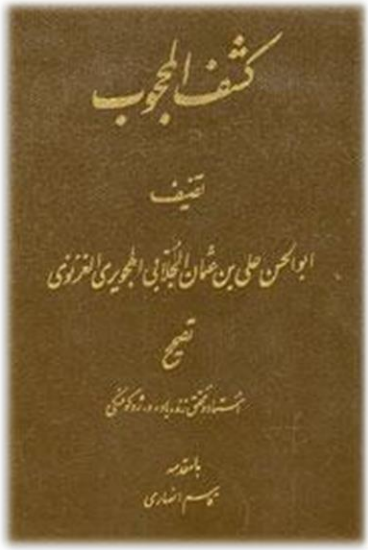

"Saklı Olanın Keşfi" anlamında tasavvufun bu ilk Farsça klasiğinin müellifi, Ebu'l-Hasan Ali bin Osman el-Hücvîrî Gaznelidir. Gazne'de tahsilini tamamladıktan sonra ilmî rihletler yapmış, bu esnada mutasavvıf geçinen zındıklar topluluğunu gördüğünü; Hûzistan, Fars ve Bağdat'ı ziyareti sırasında Hallâc'ın 50'den fazla eserine rasatladığını, Horasan'da gördüğü 300 sûfîden her birinin ise dünyaya bedel olduğunu belirtmiştir. Bir süre sonra Hindistan'a giden Hücvîrî, kendi yaptırdığı bir okulda öğrenci yetiştirmiştir. Hücvîrî'nin de Hanefî fakihi olduğunu, İmam Ebû Hanîfe'nin sadece bir fakih değil aynı zamanda bir zâhid olduğu ve İbrâhim Edhem, Dâvûd-i Tâî, Bişr-i Hâfî gibi birçok sûfînin de üstadı olduğu bilgisi yer almıştır. Eserde naklettiği 238 âyet ve 138 hadisin tefsirini yapması da onun tefsir ve hadis ilimlerinde yetişkin olduğunu göstermiştir.[290]

İki bölümden oluşan eserin mukaddimesinden sonra altı babta ilim, fakr, tasavvuf gibi kavramlar yer almış, sahabenin zâhidleri, Ehlibeyt imamları, ehl-i suffe, tabiîn ve tebe-i tabiîn'in zâhidlerinin biyografileri verilmiştir.

İkinci bölümde Muhâsibiyye, Kassariyye, Cüneydiyye, Nuriyye, Sehliyye, Hakîmiyye, Harrâziyye, Hafîfiyye, Seyyâriyye, Hulûliyye, Hulmâniyye olmak üzere 12 farklı tasavvuf akımı ve bunların düşüncelerinden söz etmiştir. Hücvîrî,

[290] Süleyman Uludağ, "Hücviri", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: 1998), 18/458-459.

her başlığın akabinde Keşfu'l-Hicâb (perdenin aralanması) başlığıyla marifetullah, iman, âdâb, ahvâl ve kavramlara değinmiştir. Akla önem vermiş, özgün ve hoşgörülü bir formda eserini kaleme almıştır.

Keşfu'l-Mahcûb'un Farsça yazılarak yeni bir dönemi başlatmasına değinen Schimmel, kitabı Farsçanın başlangıç dönemindeki anıtlarından kabul etmiştir. Ona göre kitap, anlatım bakımından çok zengindir. Başka kaynaklarda bulunmayan bilgiler burada yer almıştır.[291]

كشف المحجوب
للهجويري (ت 1072م)

قال الله تعالى» :وعبادُ الرّحمنِ الّذينَ يَمْشُونَ عَلى الأرضِ هَوْناً و إذا خاطَبَهُمُ الجاهلونَ قالوا سلاماً) ۶۳/الفرقان «.(و قال رسول الله، صلى الله عليه و سلم» :مَنْ سَمِعَ صوتَ اهلِ الصّوفِ، فَلا يُؤَمِّنُ عَلى دعائِهِم كُتِبَ عندَ اللهِ مِن الغافلين.

«و مردمان اندر تحقيق اين اسم بسيار سخن گفته اند وكتب ساخته گروهى گفته اند كه» :صوفى را از آن جهت صوفى خوانند كه جامهٔ صوف دارد «. وگروهى گفته اند كه» :بدان صوفى خوانند كه اندر صف اول باشند «.و گروهى گفته اند كه» :بدان صوفى خوانندكه تولا به اصحاب صفه كنند «.وگروهى گفته اندكه : »اين اسم از صفا مشتق است «.اما بر مقتضاى لغت از اين معانى بعيد ميباشد .پس صفا در جمله محمود باشد، و ضد آن كدر نيا و بَقِيَ كَدَرُها .« و نام لطايف اشيا صفو آن چيز بود و رسول صلى الله عليه و سلم گفته است» :ذَهَبَ صَفُو الد باشد و نامكثايف اشياكدر آن چيز .پس چون اهل اين قصه اخلاق و معاملات خود را مهذب كردند و از آفات طبيعت تبرا جستند، مر ايشان را صوفى خواندند و اين اسمى است مر اينگروه را از اسماى اعلام؛ از آنچه خطر اهل آن اجل آن است كه معاملات ايشان را بتوان پوشيد تا اسمشان را اشتقاق بايد .

و اندر اين زمانه بيشترين خلق را خداوند عزّ وجل از اين قصه و اهل اين محجوب گردانيده است و لطيفهٔ اين قصه بر دلهاى ايشان بپوشانيده؛ تاگروهى پندارندكه اين، برزشِ صلاح ظاهر است مجرد بي مشاهدات باطن، و گروهي پندارند كه اين، رسمى است بى حقيقتى و اصلى؛ تا حديكه اهل هزل و علماى ظاهر ارتكاب انكارى كرده اند و به حجاب اين قصه خرسند شده تا عوام بديشان تقليدكردند

291 Annamarie Schimmel, age, 86.

و طلب صفای باطن از دل بمحاویده، و مذهب سلف و صحابه را بر طاق نهاده . »إنّ الصّفا صِفةُ الصّدّیقِ إن أردتَ صوفیّاً عَلی التّحقیق «.از آنچه صفا را اصلی و فرعی است :اصلش انقطاع دل است از اغیار، و فرعش خلو دست از دنیای غدار، و این هر دو صفت صدیق اکبر است، ابو بکر عبد الله بن ابی قحافه، رضی الله عنه؛ از آنچه امام اهل این طریقت وی بود .پس انقطاع دل وی از اغیار آن بود که همه صحابه به رفتن پیغمبر علیه السّلام به حضرت معلا و مکان مصفا شکسته دل گشته بودند و عمر رضی الله عنه شمشیر برکشید که» :هرکه گوید محمد بمرد، سرش ببرم «.صدیق اکبر برون آمد و آواز بلند برداشت وگفت

ألا مَنْ عَبَدَ محمّداً فَانّ مُحَمَّداً قد مات، و مَن عبَدَ ربَّ محمّدٍ فانَّه حیّ لایموتُ .آنگاه برخواند :وما محمّدٌ إلّا رسولٌ قَدْ خَلَتْ من قَبْلِهِ الرُّسُلُ أفَإنْ ماتَ أوْ قُتِلَ انْقَلَبْتُم عَلی أعقابِکُمْ) ۱۴۴/آل عمران «.(آنکه معبود وی محمد بود، محمد برفت و آنکه خدای محمد را میپرستید وی زنده است هرگز نمیرد .آنکه دل در فانی بندد فانی فنا شود و رنج وی جمله هباگردد و آنکه جان به حضرت باقی فرستد، چون نفس فنا ۲۳ شود وی قایم به بقا شود .پس آنکه اندر محمد به چشم آدمیت نگریست، چون وی از دنیا بشد تعظیم عبودیت از دل این با وی بشد .و هرکه اندر وی به چشم حقیقت نگریست، رفتن و بودنش هر دو مر او را یکسان نمود؛ ازیرا که اندر حال بقا بقاش را به حق دید و اندر حال فنا فناش از حق دید .از محول اعراض کرد به محول اقبال کرد .قیام محول به محول دید به مقدار اکرام حق وی را تعظیم کرد . سویدای دل اندرکس نبست و سواد عین بر خلق نگشاد؛ از آنچه گفته اند» :مَنْ نَظَرَ إلَی الخَلْقِ هَلَکَ و مَنْ رجعَ إلی الحقّ مَلَکَ «.که نظر به خلق نشان هُلک بود و رجوع به حق علامت ملک .اما خُلُوّ دست ازدنیای غدار آن بود که هرچه داشت از مال و منال و مآل جمله بداد وگلیمی درپوشید و به نزدیک پیغمبر علیه السّلام آمد .پیغمبر علیه السّلام وی را گفت» :ما خَلَّفْتَ لِعِیالک؟ «فقال» :الله و رسولَه :» «. مر عیالان خود را چه بازگذاشتی از مال خود؟ «گفت» :دو خزینهٔ بی نهایت و دوگنج بی غایت «.گفتا» :چه چیز؟ «گفت» :یکی محبت خدای تعالی و دیگر متابعت رسولش «.چون دل از تعلق صفو دنیا آزاد گشت، دست از کدر آن خالیگردانید و این جمله صفت صوفی صادق بود و انکار این جمله انکار حق و مکابرهٔ عیان بود.

وگفتم که صفا ضدکدر بود وکدر از صفات بشر بودو بحقیقت صوفی بود آنکه او را ازکدرگذر بود؛ چنانکه اندر حال استغراق مشاهدت یوسف علیه السّلام و لطایف جمال وی، زنان مصر را بشریت غالب شد و آن غلبه به عکس بازگشت . چون به غایت رسید به نهایت رسید و چون به نهایت رسید، ایشان را بر آنگذر افتاد و به فنای بشریتشان نظر افتاد .گفتند» :ما هذا بشراً) ۱۳/یوسف «.(نشانه وی راکردند، عبارت از حال خودکردند و از آن بودکه مشایخ این طریقت رحمهم اللّهگفتهاند» :لَیْسَ الصّفامِنْ صِفاتِ البَشَر .لِإنَّ البَشَرَ مِنْ مَدَرٍ لایَخْلُو مِنْ کَدَرٍ «.صفا از صفات بشر نیست؛ زیراکه مدار مدر جز برکدر نیست، و مر بشر را ازکدرگذر نیست.

پس مَنال صفا به افعال نباشد و از روی مجاهدت مر بشریت را زوال نباشد و صفت صفا را نسبت به افعال و احوال نباشد و اسم آن راتعلق به اسامی و القاب نه» .الصّفا صِفةُ الأحبابِ وهُمْ شُموسٌ بِلاسحابٍ« ؛ از آنکه صفا صفت دوستان است، و آنکه از صفت خود فانی و به صفت دوست باقی بود دوست آن است و

احوال ایشان به نزدیک ارباب معانی چون آفتاب عیان است؛ چنانکه حبیب خداوند، محمد مصطفی را صلوات اللّه علیه پرسیدند از حال حارثه .گفت» :عَبْدٌ نَوَّرَ اللهُ قَلْبَهُ بِالإیمان «.او بندهای استکه دلش از صدق ایمان منور است، تا رویش از تأثیر آن مقمر است و او به نور ربانی مصور است؛ چنانکهگفتهاند» :ضیاءُ الشَّمسِ و القَمَرِ اذَا اشْتَرَکا أُنموذجٌ من صفاءِ الحبِّ و التّوحیدِ إذا اشتبکا «.جمع نور آفتاب و ماه، چون به یکدیگر مقرون شود، مثال صفای محبت و توحید باشدکه با یکدیگر معجون شود و خود نور ماه و آفتاب را چه مقدار بود، آنجاکه نور محبت و توحید، تا این را بدان اضافتکنند؟ امااندر دنیا هیچ نوری نیست ظاهرتر از ان دو نور؛که نور دیده اندر سلطان آفتاب و ماه آسمان را ببیند، و دل به نور توحید و محبت مر عرش را ببیند و بر عقبی مطلع شود اندر دنیا.

4.2.8. İhyâ (إحیاء علوم الدین) Gazâlî (öl. 1111)

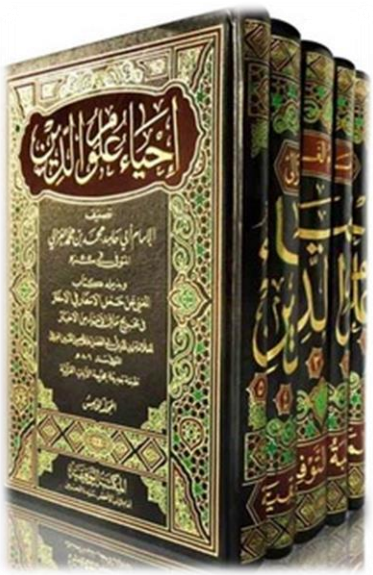

Gazâlî, *el-Münkizu mine'd-Dalâl* adlı otobiyografisinde kelâm, felsefe vb. disiplinlerle kalbinin yatışmadığını, ancak sûfi düşünceyle sükûnet bulduğunu anlatır. Tasavvufa yöneldikten sonra 10 yıl boyunca ilmî bürokratik görevlerden çekilerek iç dünyasına yönelir ve rihletlerdeki gözlemleriyle İslâm dünyasının halini, ilim çevrelerini ve siyaset uygulamalarını gözden geçirir.

Bağdat Nizamiye üniversitelerinde en yüksek makamda servet, şöhret ve gücün zirvesinde bulunan Gazâlî, kırk yaşlarında bir diriliş ve inşâ hareketine ihtiyaç olduğunu gözlemler. Hem mütekellim-fakih, hem muhaddis-sûfî, hem de kimya, anatomi, astronomi ilmine vâkıf olan Gazâlî, önceki müellifleri inceleyerek bu gözlemlerini tamamlamış ve tasavvuf hayatı olmadan onların önderliklerinin kavranamayacağını dile getirmiştir. Bağdat'ta özeleştirisini yaparak davranışlarında samimi olmadığını, işlerinde Allah'ın rızâsını gözetmediğini, şan ve şöhret peşinde koştuğunu farkeder. 1095'te üst görevlerinden ayrılarak Şam'a gider. Nefsi

arındırmak için riyazet ve mücâhedelere girer. Kudüs ve Hicaz'a gider. Hayatının son yıllarını Tûs'ta geçirir. Evinin yanında inşa edilen okulda fıkıh ve kelâm dersleri yanında tasavvuf dersleri de verir.[292]

Kuşeyrî, sahabe ve selefin yaşadığı tasavvufun kaybolmaya yüz tuttuğundan yakınıp halkı gerçek tasavvufa, sûfîleri de şeriata uymaya çağırırken, Gazâlî ise bu idealini gerçekleştirir ve multidisipliner çalışmalarıyla şer'i ilimlerin ayrılmazlığını kanıtlar. Ona göre İlm-i Hey'et (Uzay Bilimleri) ve İlm-i Teşrih (Anatomi Fizyoloji) bilmeyenler fakih veya şeyh olamaz ve fetva veremezler.[293]

Arapça yazdığı *İhyâ* ve onun özeti mahiyetinde Farsça kaleme aldığı *Kimyâ,* 10 yıllık iç muhasebenin ürünüdür. Bu süre zarfında müellif Gaziantep'de kalmış, burası daha sonra İmam-ı Gazali makamı olarak anılmıştır. Bu sürecin sonunda yeniden alanlara dönen Gazalî İslâm dünyasının sonraki yüzyıllarını etkileyecek interdisipliner eserlerini telif etmiştir.

İslam dünyasında en çok okunan eseri *İhyâ*, âdeta mevzi kaybeden tasavvufu yeniden ilgi odağı haline getirmiştir. Eserin yazılış gayesi, İslâmî inanç ilkelerini yeniden gündem yapmak ve tasavvufî düşünceyi sağlıklı bir zemine çekmekti.[294] Kitap; ibâdât, muamelât, ukûbât ve münciyât ana bölümleriyle tamamlanarak bin yıllık süreçte anlam dünyasındaki yerini almıştır.

İbadetler, ilim, akaid, Kur'ân tilavet adabından bahseden 1. bölümü, muâmelât genel başlığı altında ahlâk, âdâb, ticaret, tüketim, sevgi, kardeşlik ve emr-i bi'l-ma'rûftan oluşan 2. bölüm takip eder. 3 ve 4. Bölümde ise kalbi öldüren hususlar, dilin afetleri, zaaflar ve nefsin zincirlerine karşı korunma yolları açıklanır. Birer boyunduruk olan bu zincirlerden kurtulup hür olabilmek içinse dördüncü kısımda münciyât (kurtarıcı bilgiler) adı verilen tasavvufî hal ve makamlar işlenir.

---

292 Süleyman Uludağ, "Gazali", *İA,* (İstanbul: TDV, 1996), 13/515.
293 Hamid Hamdî, *Zübdetü'l-merviyye*, (Malatya: Yazma nüsha, 1918), 62.
294 Cebecioğlu, vd., *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 66.

Arapça'nın yanı sıra Farsça'yı da ustaca kullanması, Gazalî'nin ilmî derinliği yanında dil, edebiyat, sanat alanındaki geniş vukûfiyetini gösterir.

احياء علوم الدين

ابو حامد محمد بن محمد الغزالي (ت 1111 م)

الحمد الله الذي أحيى علوم الدين فأينعت بعد اضمحلالها و صلى الله عليه و آله وصحبه وسلم صلاة لا قاطع لاتصالها .وبعد: ولعمري إنه لا سبب لإصرارك على التكبر إلا الداء الذي عم الجم الغفير بل شمل الجماهير من القصور عن ملاحظة ذروة هذا الأمر والجهل بأن الأمر إد والخطب جد والآخرة مقبلة والدنيا مدبرة والأجل قريب والسفر بعيد والزاد طفيف والخطر عظيم والطريق سد وما سوى الخالص لوجه الله من العلم والعمل عند الناقد البصير رد وسلوك طريق الآخرة مع كثرة الغوائل من غير دليل ولا رفيق متعب ومكد فأدلة الطريق هم العلماء الذين هم ورثة الأنبياء وقد شغر منهم الزمان ولم يبق إلا المترسمون وقد استحوذ على أكثرهم الشيطان واستغواهم الطغيان وأصبح كل واحد بعاجل حظه مشغوفا فصار يرى المعروف منكرا والمنكر معروفا حتى ظل علم الدين مندرسا ومنار الهدى في أقطار الأرض منطمسا ولقد خيلوا إلى الخلق أن لا علم إلا فتوى حكومة تستعين به القضاة على فصل الخصام عند تهاوش الطغام أو جدل يتدرع به طالب المباهاة إلى الغلبة والإفحام أو سجع مزخرف يتوسل به الواعظ إلى استدراج العوام إذ لم يروا ما سوى هذه الثلاثة مصيدة للحرام وشبكة للحطام فأما علم طريق الآخرة وما درج عليه السلف الصالح مما سماه الله سبحانه في كتابه فقها وحكمة وعلما وضياء ونورا وهداية ورشدا فقد أصبح من بين الخلق مطويا وصار نسيا منسيا ولما كان هذا ثلما في الدين ملما وخطبا مدلهما رأيت الاشتغال بتحرير هذا الكتاب مهما إحياء لعلوم الدين وكشفا عن مناهج الأئمة المتقدمين وإيضاحا لمباهي العلوم النافعة عند التبيين والسلف الصالحين.

وقد أسسته على أربعة أرباع .وهي ربع العبادات وربع العادات وربع المهلكات وربع المنجيات .وصدرت الجملة بكتاب العلم لأنه غاية المهم لأكشف أولا عن العلم الذي تعبد الله على لسان رسوله ص الأعيان بطلبه إذ قال رسول الله ص طلب العلم فريضة على كل مسلم حديث طلب العلم فريضة على كل مسلم رواه ابن ماجه من حديث أنس وضعفه أحمد والبيهقي وغيرهما وأميز فيه العلم النافع من الضار إذ قال صلى الله عليه وسلم نعوذ بالله من علم لا ينفع حديث نعوذ بالله من علم لا ينفع رواه ابن ماجه من حديث جابر بإسناد حسن وأحقق ميل أهل العصر عن شاكلة الصواب وانخداعهم بلامع السراب واقتناعهم من العلوم بالقشر عن اللباب ويشتمل ربع العبادات على عشرة كتب كتاب العلم وكتاب قواعد العقائد وكتاب أسرار الطهارة وكتاب أسرار الصلاة وكتاب أسرار الزكاة وكتاب أسرار الصيام وكتاب أسرار الحج وكتاب آداب تلاوة القرآن وكتاب الأذكار والدعوات وكتاب ترتيب الأوراد في الأوقات.

وأما ربع العادات فيشتمل على عشرة كتب كتاب آداب الأكل و آداب النكاح، أحكام الكسب الحلال والحرام، آداب الصحبة، العزلة و آداب السفر و السماع والوجد و الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر و آداب المعيشة وأخلاق النبوة وأما ربع المهلكات فيشتمل على عشرة كتب كتاب شرح عجائب القلب، رياضة النفس، آفات الشهوتين شهوة البطن وشهوة الفرج، آفات اللسان، آفات الغضب والحقد والحسد، ذم الدنيا، ذم المال والبخل، ذم الجاه والرياء، ذم الكبر والعجب، ذم الغرور.

4.2.9. Hadikatu'l-Hakika (حديقة الحقيقة) Senâî (öl. 1140)

Farsça tasavvufî mesnevi tarzının kurucusu Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem-i Senâî, Gazne'li (1071) köklü bir aileye mensup, iyi eğitim görmüş bir bilge müelliftir. Eserlerinde Gazne sultanlarından İbrâhim, 3. Mesud ve Behram Şah'a yakın olduğu, yaşadığı benlik dönüşümü sebebiyle saraydan uzaklaşarak yeni bir hayata başladığı anlaşılmaktadır.

Eserleri genellikle tevhid, zühd, uzlet konularında özlü ve irfâni bir özelliktedir. *Kârnâme-i Belh*'te geçtiği üzere büyük şöhret ve itibarına rağmen bazı âlimleri eleştirdiği için Belh'te kalmasına izin verilmez ve Serahs'a gider. *Dîvân, Hadikatu'l-Hakika, Karnâme-i Belh, Seyru'l-İbâd, Tahrîmetü'l-Kalem, Aşknâme, Akılnâme, Mekâtib, Bâğ-ı İrem, Tariku't-Tahkik, Senâî Abad ve Garibnâme* gibi eserlerini telif eder. Son şeklini almadan Senâî vefat ettiği için *Divan'*ına eklemeler olur.[295]

Hz. Ali'yi methederken mübalağalı bir ifade kullanmasını Şiîliğine yoranlar olsa da Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'dan övgüyle sözetmesi onun resmî anlamda Sünnî ya da Şiî olmadığını gösterir. Çünkü Sünnî olup ehlibeyti sevmeyen kimse olmadığı gibi Şiî olup sünnete bağlı olmayan da yoktur.

Hakikat Bahçesi ve Yolun Şeriatı adını taşıyan eseri ile bir çığır açan Senâî, Yusuf-i Hemedânî'nin öğrencilerindendir. Sultan Mahmud'u öven bir kasidesini saraya götürürken yolda Layhor adında bir meczuptan; "bir aptala yalakalık ediyor" sözlerini duyunca bir anda fikrî bir herc ü merc yaşar. Yolunu değiştirip bütün bürokratik görevlerinden istifa eder ve

[295] Saime İnal Savi, "Senâî", *İA*, (İstanbul: TDV, 2009), 36/502.

zâhidane bir hayat sürer. Öyleki kendisine giymesi için gönderilen bir ayakkabıyı dahi giymeyip; "ayakkabısızlar yoldan geri kalmadılar, onların topuklarının her çatlağında saâdet vardır" diyerek zühd ve özgürlük fikrini belirtir.[296]

Kendisinden sonraki şairlere de ilham kaynağı olmuş, birçok şair ona nazireler yazmıştır:

عطار روح بود و سنایی دو چشم او | ما درپی سنایی و عطار آمدیم

Attar ruh, Senâi onun iki gözü / Biz Senâî ve Attâr'ın izindeyiz.

Senâî hikmetli şiirlerinde dünyanın zulüm ve haksızlıklarla dolu olduğunu ve buna hikmetle karşı durmak gerektiğini belirtir: "Kalk! Zulüm ve haksızlıkla yoğrulmuş dünyadan kalkan tozları gözyaşlarınla bastır. İnsanları aldatan yıldızları Lâ süpürgesiyle süpür".

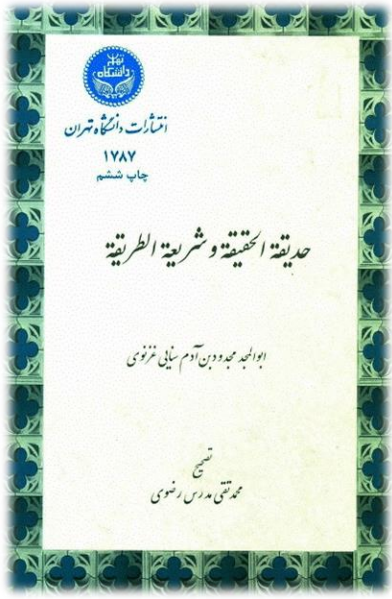

Hadikatu'l-Hakika, tevhid beyitlerile başlar. Sonra İslâm akidesi ve çeşitli âyet tefsirleri ile devam eder. Akidenin kalpte gerçekleştiğini söyleyen Senâî; "*Kalbinde çokluk ve kaos varken bir de iki de ne fark eder*" der. Hülasa Senâî, tasavvufî mesnevî tarzının kurucusu, sûfî şiirlerinin öncüsü, çok yönlülüğünü sanatı ile buluşturanların ilklerindendir.

حديقة الحقيقة

[296] Senâî, *Hadikatu'l-Hakika ve Şeriatu't-Tarika*, M.Razavî, (Tahran: 1368, Refa Mukaddimesi).

ابو المجد مجدود بن آدم سنائي (ت ١١٤٠ م)

اندر بيان حال صوفى و ستايش صوفيان فرمايد
علامة اصحاب التصوفّ ان لايسأل ولا ينهر ولا يدّخر

SÛFÎNİN HALİ VE SÛFÎLERE ÖVGÜ:

Sûfîlerin Alâmeti: İsteme, Dışlama, Biriktirme!

صورت سرو چيست زى عامه | راست قد تازه روى و خوش كامه
Üzerindeki halk elbisesi nedir? / Doğrudur yeni boylu ve hoş endam
صوفيانى كه كاسه پردازند | چشم تحقيق را همه گازند
Kâse ile meşgul olan sûfiler / Tahkik gözünü kaybederler
مرد صوفى تصلفّى نبود | خود تصوّف تكلفّى نبود
Sûfî kimse tasallufi değildi / Tasavvufun kendisi de tekellüfi değildi
صوفيانى كه اهل اسرارند | در دل نار و بر سر دارند
Sırlara vakıf olan sûfîler / Narın kalbindedir ve baş üstündedir
صوفى آنست كز تمنّى و خواست | گشت بيزار و يک ره برخاست
Sûfi o kimsedir ki temenni ve istekten / Olur bizar ve bir yola koyulur
سه نشانست مرد صوفى را | خواه بصرى و خواه كوفى را
Üç nişan vardır sûfi kimseye / İster Basralı ister Kufeli olsun
اول آن كو سؤال خود نكند | بد بُوَد خود سؤال بد نكند
İlk odur ki o, kendine istemeye / Kendine istemek kötüdür, yapma
دوم آنک ار كسى ازو خواهد | ماحضر بدهدش كه مى شايد
İkincisi eğer biri ondan istese / O da varsa hazır olanı verir
نكند باطل آن به منّ و اذى | كه بيابد عوض به روز جزا
Minnet ve eziyetle verdiğini batıl etmez / Ki gelir karşılığı ceza günü
سيوم آن كز جهان شود بيرون | نبود مدّخر ورا افزون
Üçüncüsü dünyadan çıktığında / Biriktiren değildi artan kısmında
ساز تجهيز او ز نيک و ز بد | هيچ گونه معد نباشد خود
İyiden-kötüden onu donat / Hiçbir şekilde kendine saymaz
بود آزاد از آنچه بگريزد | وآنچه بدهند خلق نپذيرد
Özgür olur o kaçtığı şeyden / Ve halkın verdiklerini kabul etmez
هرچه بايد ز كردگار جهان | خواهد و خلق ازو بُوَد به امان
Cihanın kerdkarından her ne / İster ve halk ondan güvende olur
بُوَد از بند جاه و مال آزاد | رخ به سوى جهان بى فرياد
Olur cah ve mal zincirinden azad / Cihana doğru feryadsız diş gıcırtısı
همه بى خان و مان و بى زن و جفت | نه مقام نشست و معدن خفت
Hep hanumansız hep kadınsız, eşsiz / Ne makam oturdu, maden buldu

4.2.10. Fütûhât-ı Mekkiyye (الفتوحات المكية) İbnu'l-Arabî (öl. 1240)

Muhammed bin Ali el-Arabî el-Hatimî et-Tâî'nin *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye'si* (*Mekke'deki Açılımlar*), Kâbe'de yaptığı tefekkürleri ihtiva eder. Sevenleri tarafından Şeyh-i Ekber olarak adlandırılan müellif, Anadolu'da Malatya'da uzunca kalmış, burada evlenmiş sonra Konya üzerinden Şam'a gitmiş ve orada vefat etmiştir. Ondan 17 ve 217 yıl önce vefat etmiş olan biri fakih Ebu Bekir İbnu'l-Arabî (öl. 1148) diğeri muhaddis sûfî Ebu Said İbnu'l-Arabî (öl. 952) ile isim benzerliği vardır.

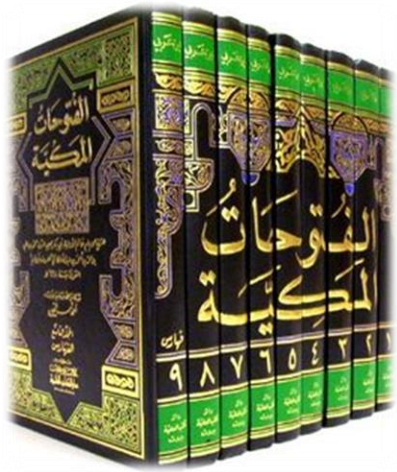

İbnü'l-Arabî (öl. 1240) henüz 16 yaşlarında iken İbn Rüşd (öl. 1198)'ün dikkatini çekmiştir. Filozof ona, "Senin keşif ve feyz-i ilâhîde bulduğun şey, mantığın (nazar) bize verdiği şey midir?" diye sormuş, o da "hem evet hem hayır, bu evet-hayırlar arasında ruhlar yerlerinden, boyunlar cesetlerinden fırlar" demiştir. İbn Rüşd ise benzi sararıp titremeye başlamış, birden adeta elli yaş yaşlanmıştır. İbn Hubeyş, İbn Âta, İbn Bakî ve İbn Vâcib gibi hadisçilerden hadis okuyan, on sekiz yaşında Lahmî'den kırâat-i seb'a, aşere ve takrîb öğrenimi gören, Kadı İbn Zerkûn'un fıkıh derslerine devam eden İbnü'l-Arabî şer'i ilimlerde icâzetli, dostu Mecdüddin İshak vefat edince dul eşiyle evlenerek Malatya'ya yerleşmiş, oğlu Sa'deddin Muhammed (öl. 1274) burada doğmuştur.[297]

[297] M.Erol Kılıç, "İbnü'l-Arabî", *İA,* (İstanbul: TDV, 1999), 20/494.

Malikîyyü'l-mezheb olan yazar; Sevilla, Kurtuba, İşbiliye ve Lizbon'da gençlik yıllarını geçirir. Çağdaşları İbn Tufeyl (öl. 1182) ve İbn Rüşd'den (öl. 1198) etkilenir. Genç yaşta riyazet ve halvetlere meyleder, otuz yaşında ise otuz yıl sürecek ilmî rihletlere çıkar.[298] *Mekki Açılımlar,* sifr adında otuz yedi kitaptan oluşur. İfadeleri özlü ve derindir. Kitaplarında yer yer "İlim aynı zamanda cehâlettir"[299] gibi paradokslara rastlanır. Yapılan eleştirilere Kur'ân'da da aynı yöntem var, diyerek karşılık verir.

İbn Arabi ile Hallâc'ı kıyaslarken kimi İbn Arabi'nin "coşkusuz" olduğunu ileri sürer. Hallac'ı farklı kılan şeyin, tecrübelerini kendine saklamayıp açıklaması olduğunu söyler. Sarayın tehlikeli siyasetine çomak sokması ve tavizsiz tutumu ölümünü hazırlamıştır.[300] Oysa İbn Arabî de coşkun bir mutasavvıftır. Sadece bu coşkunun tezahürleri farklıdır.

الفتوحات المكية لإبن العربي (ت 1240 م)

اعلم أيدنا الله و إياك : أن الله تعالى لما سوى النشأة الإنسانية بل جميع ما أنشاه من أجسام العالم الطبيعية و العنصرية وعدلها على الترتيب الذي تقتضيه الحكمة في كل جسم وعدله وهيأه لقبول ما يريدان يهبه في نفخة فيه من الروح الإلهي نفخ فيه من روحه فظهر فيه عند ذلك نفس مدبرة لذلك الهيكل وظهرت بصورة مزاج الهيكل فتفاضلت النفوس كما تفاضلت الأمزجة كما يضرب نور الشمس الألوان المختلفة التي في الزجاج فتعطي أنوار مختلفة الألوان بحسب لون الزجاج في رأى العين فللنفوس الأثر في الهياكل بحكم التدبير ولايقبل من التدبير فيها من هذه النفوس إلا بقدر استعدادها وللهياكل أثر في النفوس بحسب أمزجتها في أصل ظهورها عند تعينها فمنهم الذكي و البليد بحسب مزاج الهيكل فالأمر عجيب بينهما فكل واحد منهما مؤثر فيمن هو مؤثر فيه ثم إن الله أخذ بأكثر أبصار جنس الإنس والجان عن إدراك النفوس المدبرة الناطقة التي للمسمى جماداً ونباتاً و حيواناً وكشف لبعض الناس عن ذلك و الدليل السمعي على ما قلناه قول الله : و إن منها ..يعني من الحجارة لما يهبط من خشية الله فوصفها بالخشية و أما أمثالنا فلا يحتاج إلى خبر في ذلك فإن الله قد كشفها لنا عيناً و أسمعنا تسبيحها و نطقها لله الحمد على ذلك و كذلك أندكاك الجبل لتجلي الرب له لولا العظمة التي في نفس الجبل من ربه لما تدكدك لتجلية له. فإن الذوات لا تؤثر في أمثالها و إنما يؤثر في الأشياء قدرها و منزلتها في نفس المؤثر فيه

298 Aşkar vd., *Tasavvuf Tarihi*, 68.

299 İbnü'l-Arabî, *Fütûhât*, 1/728.

300 Alexander Kniysh; *Tasavvuf Tarihi*, Çev. İ. Durdu, (İstanbul: Ufuk Yayınları,2011), 86.

فعلمه بقدر ذلك المتجلى أثر فيه ما أثر ما ظهر له فإنا نرى الملك إذا دخل في صورة العامة و مشى في السوق بين الناس و هم لا يعرفون إنه الملك لم يقم له وزن في نفوسهم فإذا لقيه في تلك الحالة من يعرفه قامت بنفسه عظمته وقدره فأثر فيه علمه به فاحترمه و تأدب و سجد له فإذا رأ ى الناس الذين يعرفون قرب ذلك العالم من الملك و إن منزلته لاتعطى إن يظهر منه مثل هذا الفعل إلا مع الملك علموا أنه الملك فحادت إليه الأبصار وخشت الأصوات و أوسعوا له و تبادروا لرؤيته و احترامه فهل أثر ذلك عندهم إلا ما قام بهم من العلم به فما احترموه لصورته فقد كانت صورته مشهودة لهم وما علموا أنه الملك وكونه ملكاً ليس عين صورته وإنما هي رتبة نسبية أعطته التحكم في العالم الذي تحت بيعته.

ألا ترى شخصان يقرآن القرآن فيخشع أحدهما ويبكي الآخر ما عنده من ذلك كله خبر ولا يؤثر فيه هل ذلك الأمن من أثر علمه القائم به لما تدل عليه تلك الآية وشهوده ما تضمنه من الأمر الذي أبكاه وخشع له والآخر أعمى عن تلك المعاني لا يجاوز القرآن حنجرته ولا أثر لتلاوته فيه فلم يكن الأثر لصورة لفظ الآية وإنما الأثر لما قام بنفس العالم بها المشاهد ما نزلت له تلك الآية .

فلا يؤثر فيك إلا ما قام بك من حيث ما تعلم وتشهد فلولا علمه بالأمر ما هاله وإذا لم يرتحل ووقف عند ما رآه وقد هاله ذلك فبالضرورة يهلك أي يغيب عن صوابه وحسه ويدهش أو يغشى عليه أو يموت فرقاً منه على قدر قوة ذلك التالي أو ضعفه فهو مع ما حصل في نفسه من ذلك.

ونفخ في الصور فصعق من في السموات ومن في الأرض إلا من شاء الله وهذا أمر إضافي فقد يكون الأمر عند زيد أهول منه عند عمرو وقد يكون عند عمر وأمر آخر أهول منه عند زيد فتؤثر الأهوال عند كل واحد منهما بحيث أن يقول كل واحد منهما عن صاحبه عجبت لفلان ما الذي رأى حتى أثر فيه بما ظهر عليه كيف به لو علم ما عندي من هذا الذي لم يرفع به رأساً كل واحد منهما يقول هذه المقالة والعالم الكامل الثالث يقول خلاف قولهما وبعلم السبب المؤثر في كل واحد منهما فيعلم منهما ما لا يعلمان من نفوسهما .

فسبحان الحكم العدل منزل الأشياء منازلها ومعين المراتب لاهلها فإذا علمت هذا علمت علماً غريباً هو العجب العجاب يحتوي على سر لا يتمكن كشفه ولا ينبعي التصريح به فإن الله يغار على العبد ان يظهر مثل هذا فإنه أمر يقتضيه الوجود وهو عظيم الفائدة فما ظهر العالم إلا بالنسب ولا حصل القبول من العالم لما قبله من العالم أيضاً إلا بالنسب.

فالله غني عن العالمين والغني صفة تنزيه وأعظم الثناء عندنا في حق الحق قوله تعالى ليس كمثله شيء سواء كانت كاف الصفة أو كانت زائدة وكونها للصفة أبلغ في الثناء عند العالم باللسان الذي نزل به القرآن يقول رسول الله صلى الله عليه وسلم في دعائه وثنائه على ربه عز وجل لا أحصي ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك يريد قوله تعالى ليس كمثله شيء وقال الصديق الأكبر رضي الله عنه العجز عن درك الإدراك والحق سبحانه ما أثنى على نفسه بأعظم من نفي المثل فلا مثل له سبحانه ولهذا قال في حق العالم من حيث ما هو ناطق:" وإن من شيء إلا يسبح بحمده " والتسبيح تنزيه فإذا أسندت العالم إليه تعالى في الوجود وقلت إنه موجد العالم لم يتمكن لك أن تعقل هذا إلا بنسب تثبتها من حياة وعلم وقدرة وإرادة هذا حد نظر العقل ويثبت بالشرع إنه قائل فإن كانت أعيانا زائدة على زائدة على ذات فما أوجد شيئاً بها إلا عن تعلق بالذي حدث والتعلق نسبة منها إلى المتعلق وأن كانت هذه الصفات ليست بزائدة وإنما تم عين واحدة وهي الذات وتوجهاتها على ايجاد الممكنات فالتوجهات نسب وهي مختلفة لما يظهر في العالم

من الاختلاف الذي هو دليل على حكمنا بها فعلى كل حال ما زالت من النسب وهي الثابتة في العقائد وفي نفوس العلماء كانوا ما كانوا.

4.2.11. Mesnevî (مثنوي معنوي) Mevlânâ (öl. 1273)

Muhammed Celâleddin b. Hüseyin, 1207 Afganistan Belh doğumludur.[301] Soyu, Hz. Ali'ye dayanır, anneden Türktür: *Yabancı sanmayın beni, bu mahalledenim ben / Sizin mahallede evimi arıyorum. Yabancı görünürüm ama düşman değilim / Hintçe söylerim ama aslım Türktür.*[302]

Babası Bahâeddin Veled (öl. 1231), Hârizmşahını (öl. 1221)'i eleştirdiği için Belh'ten sürgün edilir. Mevlânâ bu sırada beş yaşındadır. Hicaz'a doğru giderken yolda Belh'in Moğollar tarafından işgal edildiği haberi ulaşır. Bahâeddin Veled'in Moğollar'dan kaçmak için Belh'i terkettiğini ileri sürenler de vardır. Aile, Hicaz'a ardından Şam (1207), Malatya (1219), Erzincan üzeri Akşehir'e oradan Karaman'a geçer. Karaman'da yıllar yılı müderrislik yapar sonra Alaeddin Keykubat (öl. 1237)'ın daveti üzerine vefatına kadar İslami ilimler okutmak üzere Konya Altun Han Medresesi'ne yerleşir.[303]

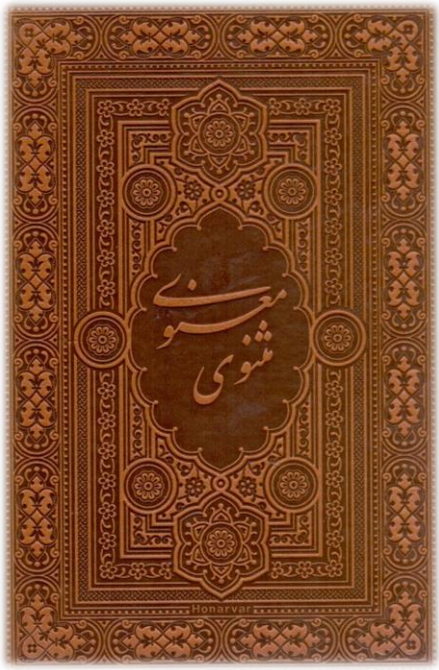

Bahâeddin Veled 1231 yılında vefat edince, Kayseri'deki halifesi Seyyid Burhâneddin Muhakkik-i Tirmizî (öl. 1241) Konya'ya gelir

301 Reşat Öngören, "Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî", *İA*, (İstanbul: TDV, 2004), 29/441-448.
302 Reşat Öngören, aynı yer.
303 Ahmed Eflâkî, *Menâkibu'l-Arifîn*, 2/1252.

ve Mevlânâ'nın eğitimini üstlenip sülûkunu tamamlar. Babasının kürsüsünü devam ettiren Mevlânâ insan yetiştirir, eserler yazar. Şemsi Tebrizî (öl. 1248) ile tanışması, onun hayatında bir dönüm noktası olur.

Mesnevî-i Manevî altı cilt, didaktik, manzum bir kitaptır ve 25.618 beyitten oluşur. Tasavvuf düşüncesini sanatsal bir üslupla öğreten kitapla ilgili olarak yedinci cilt eklemedir, Mevlana'ya ait değildir. Mevlânâ, sanatsal ifadelerin arkasına hikmetler, nübuvvet ve velâyet hikâyeleri, astronomi, tıp, felsefe, psikoloji ve sosyolojiden mülhem tahliller yerleştirir. Kur'ân kültürü eserin özünü teşkil eder. Bu nedenle eseri Kur'ân'ın Farsça yazılmış bir tefsiri olarak gören ve mağz-ı Kur'ân (Kur'ân'ın özü) diyenler vardır. Dolayısıyla *Mesnevî*, tasavvuf tarihinin en yaygın eserleri arasındaki yerini almıştır.

مثنوي معنوي

مولانا جلال الدين رومي (ت 1273 م)

بشنو این نی چون شکایت می‌کند | از جداییها حکایت می‌کند
کز نیستان تا مرا ببریده‌اند | در نفیرم مرد و زن نالیده‌اند
سینه خواهم شرحه شرحه از فراق | تا بگویم شرح درد اشتیاق
هر کسی کو دور ماند از اصل خویش | باز جوید روزگار وصل خویش
من به هر جمعیتی نالان شدم | جفت بدحالان و خوش‌حالان شدم
هرکسی از ظن خود شد یار من | از درون من نجست اسرار من
سر من از نالهٔ من دور نیست | لیک چشم و گوش را آن نور نیست
تن ز جان و جان ز تن مستور نیست | لیک کس را دید جان دستور نیست
آتشست این بانگ نای و نیست باد | هر که این آتش ندارد نیست باد
آتش عشقست کاندر نی فتاد | جوشش عشقست کاندر می فتاد
نی حریف هرکه از یاری برید | پرده‌هااش پرده‌های ما درید
همچو نی زهری و تریاقی کی دید | همچو نی دمساز و مشتاقی کی دید
نی حدیث راه پر خون می‌کند | قصه‌های عشق مجنون می‌کند
محرم این هوش جز بیهوش نیست | مر زبان را مشتری جز گوش نیست
در غم ما روزها بیگاه شد | روزها با سوزها همراه شد
روزها گر رفت گو رو باک نیست | تو بمان ای آنک چون تو پاک نیست
هر که جز ماهی ز آبش سیر شد | هرکه بی روزیست روزش دیر شد
در نیابد حال پخته هیچ خام | پس سخن کوتاه باید والسلام

4.2.12. Mevâidu'l-İrfân (موائد العرفان) Niyazî-i Mısrî el-Malatî (öl. 1694)

Mevaidu'l-İrfan ve Avaidu'l-İhsân (İrfan Sofraları ve İhsân Meyveleri) müellifi Muhammed Niyâzî b. Ali el-Mısrî el-Malatî, Malatya'da doğmuş, İslamî İlimler tahsilini burada almaya başlamıştır. Diyarbakır, Mardin, Şam, Kudüs ve Mısır'a kadar altı yıl süren ilmi rihletlerinden sonra yurda dönmüş ve eserlerini çoğunlukla Türkçe yazmış bir âlim, ârif ve şairdir. Halvetî şeyhi Mısrî, son Limni sürgününde zulüm ve işkence görmüş, ayağında prangalarıyla vefat etmiştir.

Mısrî el-Malatî; celâlî meşreb, mücâdeleci ve coşkun ruhlu bir sûfîdir. İç dünyasında kurduğu ideal devleti için; "*Kahr u lutfu şey-i vâhid bilmeyen çekti azâb /Ol azâbdan kurtulup sultân olan anlar bizi*" demiştir. Kahrı da lütfu da bir gören bir anlayışla; " لكي لا تأسوا على ما فاتكم و لا تفرحوا بما آتاكم/Kaçırdığınıza üzülmeyesiniz, size verdiğine de sevinmeyesiniz diye…" âyetini düstûr edinmiş, hayatını derin risklere atmıştır.

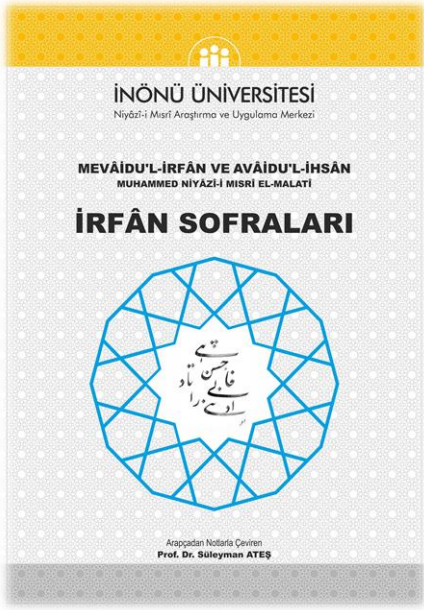

İstikametten taviz vermeyen, tasannu'dan uzak bir Halvetî âlimi olan Mısrî el-Malatî; ilim ehli, edib, sanat ruhlu, üstün yetenekli, ikna kabiliyeti yüksek ve cazibeli bir kişilik olduğu için saraydaki vasıfsızların hedefi olmuştur. Sürgünde yaşamak zorunda bırakılmış, devlet tarafından incitilmiş, türlü işkencelere maruz bırakılmıştır. Siyasileri eleştirdiği için bir Rodos, iki Limni'ye olmak

üzere üç kez sürgün edilmiş, hayatının 17 senesini kale hücrelerinde geçirmiştir.[304]

Mevâidu'l-İrfân 14. Sofra'da: "Doğum yerim olan Malatya'da ilk ilim talebinde bulunduğum sırada kalbimde tarikat-ı sûfiyye'yi bilmek arzusu vardı. Önce onların meclislerine muhalif idim, gitmezdim. Fakat sohbetleri bereketiyle günden güne şevkim arttı. Sefer etmem icabetti. Nihayet 1638 yılında ilim talebi kasdiyle Diyarbekir'e sefer ettim. Fakat asıl maksadım tarikat ilmi idi. Orada bir sene kaldım, sonra Mardin'e gittim. Orada da bir sene kaldım. Diyarbekir ve Mardin'de mantık ve kelam okudum. Oradan Mısır'a gittim. Mısır'da Şeyhuniyye Medresesi'nde Kadirî bir şeyh buldum. Ona bey'at ettim ve *Camiü'l-Ezher*'de derse başladım. Camiü'l-Ezher'de okuyor o tekkede de yatıyordum. Ciddi çalışıyor, her ikisini de muntazam yürütüyordum. Allah'ın lütfiyle telvin gitti, temkin hâsıl oldu. Allah gerçeği söyler, O doğru yola iletir"[305] demiştir.

Mısrî el-Malatî, İstanbul'da (1646) bir süre Kasımpaşa'da Uşşâkî Âsitanesi'nde kalmıştır. Uşak'ta Ümmî Sinan'a intisap edip (1647) 9 yıl da Elmalı'da kalan müellif (1656) halife tayin edilmesiyle Uşak, Çal ve Kütahya'da irşad çalışmaları yapmıştır. Kadızâdeliler'in takibine uğrayınca (1661) Bursa'ya yerleşmiştir. Vâiz Vanî Mehmed, IV. Mehmed'i ikna edip semâ, zikir ve devranı yasaklatınca (1666) Niyâzî-i Mısrî, Vanî Mehmed'i ve zihniyetini hedef almıştır. Mensuplarının giderek artıp zikir yaptıkları caminin yetersiz olması üzerine Abdal Çelebi adlı bir esnaf tarafından Ulucami civarında bir dergâh inşa edilmiştir (1669). Bursa'da iken Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa'nın davetiyle Edirne'ye gitmiş, Eskicami'de yaptığı bir konuşma sırasında söyledikleri bahane edilerek Rodos'a sürgün edilmiştir.

Niyâzî'nin otuzu aşkın eseri vardır. En önemli eseri Arapça 71 Maide'den (Sofra) oluşan *Mevâidü'l-İrfân ve Avaidu'l-*

[304] Mustafa Tatçı, *Niyâzî-i Mısrî Divan-ı İlâhiyât*, (İstanbul: H Yay, 2015), 15.
[305] Mısrî el-Malatî, *İrfan Sofraları*, çev. S. Ateş, (Malatya: İÜ, 2014), 38.

İhsan'ıdır. Eserin çevirisi ilk defa İnönü Üniversitesi tarafından Arapça aslıyla birlikte neşredilmiştir.[306]

Kitabında Hasaneyn'in Beni İsrail esbatı (torunları) gibi olduğunu, dolayısıyla vahiy almaksızın bir nevi peygamberlik misyonu olduğuna dair sözleri istismar edilmiştir. Ona göre Hasan ve Hüseyin'in nebiliği hatemiyyete bir halel getirmez. Yani ona göre son peygamber (hatemu'l-enbiya) elbette Muhammed-i Mustafa (s)'dır.

Bir taraftan Kadızadeliler'e diğer taraftan onu çekemeyenlere karşı mücadelesi onu yorgun düşürmüştür. Çocukluk yıllarından beri varolan özgür ve tavizsiz tabiatını son nefesine kadar sürdürmüştür. Gammazların, hasetçilerin kurbanı olarak 1694 yılında Limni'de vuslata ermiştir.

موائد العرفان وعوائد الإحسان

الحمد لله الذي أنعم على الإنسان بأنواع الإحسان وأعمَّ دعوته لجميع الإنس والجانّ إلى مأدبة القرآن . والصلوة والسلام على سـيّـد الداعين إليها من قبل الرحمن . وعلى آله وأصحابه الذين أنزل على قلوبهم بحسن الإجابة موائد العرفان .

وبعد لما كان العبد الفقير المصريّ وإن لم يحسن الإجابة طالبا لنزولها منذ زمان سائلًا من الله تعالى بقوله تعالى : «اللَّهُمَّ رَبَّنَا أَنزِلْ علينَا مَائِدَةً مِنْ السَّمَاءِ تَكُونُ لَنَا عِيدًا لِأَوَّلِنَا وَآخِرِنَا وَآيَةً مِنْكَ وَارْزُقْنَا وَأَنْتَ خَيرُ الرَّازِقِينَ .» اذًا أنزل على قلبي حقيقة معني «إذا تمّ الفقر فهو الله .» وأراني عيانًا أنّ ماسواه ليس له وجود أصلًا إلّا الوهم فقط . وأعلمني أنّه إذا لم يتمّ الفقر عن هذا الوجود هكذا في سرّ العارف لم يتيسّر له أن ينظر إلى وجه الحقّ شفاهًا بلا حجاب كما قال الله تعالى: «وُجُوهٌيَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ. إلى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ» ولم يؤدِّ أمانة الوجود الذي حمله وتسمّي به حين عرضه على السموات والأرض إلى صاحبه تماما . ولم يخلص عن الخيانة بالكلّيّة ولم يحبّ الله تعالى لعدم حبّه تعالى إيَّاه : «إنَّ اللهَ لا يُحِبُّ الْخائِنِين.» وكيف يكشف له الحجاب ويريه وجهه مع ادِّعائه الوجود الَّذي للحقّ لنفسه . فإنَّ تمام الفقر سلب الوجود عمّا سواه رأسًا. وعند هذا السلب يظهر الحقُّ عيانًا ولا يغيب بعده أبدًا .

فإن قلت : إذا كان الوجود ظاهرًا وباطنًا لله تعالى فمن العارف والناظر إليه والشاهد عليه؟ قلتُ : إنّ الوجود واحد ومرتبته كثيرة يظهر في مرتبةٍ بالمُحِبّيَّة وفي أخري بالمحبوبيَّة وفي مرتبة وَرْدٌ وفي أخري عندليب . بيت في أول الفتوحات : الربُّ حقٌّ والعبد حق ياليت شعري من المكلَّف | إن قلت عبدٌ فذاك ميّتٌ وإن قلت ربٌّ أنَّي يكلَّف

[306] Mustafa Aşkar, "Niyazî-i Mısrî", *İA*, (İstanbul: TDV, 2007), 33/166-169.

ومن هذا ظهر أنَّ معني الفقر : سواد الوجه في الدارين . عُبِّر عن العدم بالسواد . يعني أن الدنيا والآخرة عدم ليس لهما وجود . إذ الوجود لله تعالى في الحقيقة خاصَّة، اطلق عليهما مجازًا . ومعني قوله] عليه السلام» :[من عرف نفسه فقد عرف ربَّه «.إذ من عرف نفسه بأنه ليس لها وجود عرف أن الوجود الّذي فيها هوللربِّ . يعني عرف أنه هو الرَّب هويَّةً والنفس إطلاقًا وتشخُّصًا أو قل : هو الربُّ عينًا والنفس تعيُّنًا .

وأما قوله عليه السلام» : كاد الفقر أن يكون كفرًا«فهو نتيجة قرب النوافل وما قلته جميعا فهو قرب الفرائض» : والله يقول الحقّ وهو يهدي السبيل«.

كنت في أول أمري في طلب العلم في مولدي ملطيه وكان في قلبي حبّ علم الصوفيّة[23-a] . وكنت اختلف إلى مجالسهم فازداد شوقي ببركتهم يومًا فيومًا حتي بايعت واحدًا من مشايخ الخلوتيّة وكان أبي يمنعني عنه ويجرّني إلى شيخه . وهو من النقشبنديّ وانه لم يكن في ظنّي كاملًا . فلزم على السفر . فخرجت في تأريخ ثان وأربعين سنة فتح بغداد إلى دياربكر لطلب العلم . وكان أصل مقصودي علم الطريقة ومكثت فيه سنة ، ثم إلى ماردين ومكثت فيه سنة أيضا .وقرأت فيهما المنطق والكلام ثم عزمت ديار مصر فوجدت في الشيخونيّة شيخا من القادريّ فبايعته وبدأت الدرس في الجامع الأزهر . وكنت أتدرّس في الجامع الأزهر وأبيت في تلك الزاوية غير منقطع عنهما مُجِدًّا فيهما . وقال لي الشيخ يومًا : إذا لم تنقطع عن طلب العلم الظاهر بالكلّيّة لاينفتح لك علم الطريقة . فشقّ علي انقطاعي عن العلم فاستخرت الله تعالى بالبكاء-23] [bوالتضرّع والأنين فنمت فإذا كأنّي في بلد عظيم أخدم السلطان وهو كأنه الشيخ عبد القادر الكيلاني قدس سرّه وله سراي عظيم واسع صحنه . ورأيته في جمع كثير من الندماء يتوضأ في طرف منه وكأني اتردد في طرف آخر . أخاف أن يغضب على ولم أجد مخرجًا منه فرآني وصاح بنفسه وقال :ياصوفي ! فأقبلت إليه سريعًا ووقفت بين يديه . قال لواحد من الخُدّام : هات له صُرَّةً . فلمّا ذهب خطوات مسرعًا قال :تعال أُعطيه من جيبي . فأدخل يده في جيبه وأخرج صرَّةً وناولني . ففتحتُ الصُّرَّة في حضرته فإذا دراهم مضروبة جيّدات ورأيت فيها صُرّةً أخري وفتحتها أيضا . فإذا فيها دنانير مضروبة جيّدات . وكأنّي أقول : يا سيّدي ما تأويل هاتين الصرَّتين؟ قال :الدّراهم علم الظاهر ، فاعلمه واعمل به . والدنانير علم الطريقة تصل إليه من وجه [24-a] من قُدِّر لك . وكأنه أشار إلى بأن شيخك ليس في هذا البلد . فانتبهت مملوءًا بالفرح والسرور الّذي لا أكاد احصيه فقصصت الرؤيا للشيخ فأراد أن يجعلني خليفة بهذه الرؤيا . فقلت :يا سيّدي لايطمئنّ قلبي للخلافة وأريد السياحة بعد .فإنه ليس لي قرار في مكان أصلا . فإن لم تأذن لي أخاف أن أهلك . فأذن لي .فخرجت طالبا ما قُدِّر لي علم الطريقة من وجهه وسحت سنين ووصلت إلى صحبة شيوخ كثيرة في بلاد العرب والروم ووصلت أمّي سنان الألماليّ قدس سرّه . فوجدت شفاء صدري في شرف خدمته وحصل لي بكمياء نفسه المبارك كلّ ما أشار إليه حضرة الشيخ عبد القادر الكيلاني قدس سرّه في الرؤيا المذكور فزال التلوين وحصل التمكين بحمد الله ومنّه [24-b] والله يقول الحقّ وهو يهدي السبيل .

Birkaçını zikretmekle yetindiğimiz sûfî külliyâtı, sahabeden bugüne geniş ve zengin bir literatür ortaya koymuştur. Ta-

savvuf ilmini şekillendiren tüm kaynakları elbette burada incelemek mümkün değildir. Sonuç olarak **Muhasibî** *er-Riâye*'de parapsikolojik analizler yapmış, **Tirmizî**, *Hatmu'l-Evliyâ*'da mukayeseli velâyet-nübüvvet çözümlemesi yapmış, **Serrâc**, *el-Luma*'da Kur'ân ve Sünnet'e uygun bir tasavvuf ortaya koymuş, **Kelabazi**, *et-Taarruf* da gerçek tasavvufu anlatmış, **Mekkî**, *Kûtu'l-Kulûb*'da hadislerle tasavvufu işlemiş, **Kuşeyrî**, *Risâle*'de, şeriat temelinde bir tasavvuf sistematiği ortaya koymuş ve bundan uzaklaşan sûfileri sert bir dille eleştirmiş, **Hücvirî**, *Keşfü'l-Mahc*ûb'da tasavvuf sistemini ilk defa Farsça kaleme almış, **Gazalî**, *İhyâ*'da İslâmî ilimlerin yanısıra tasavvuf ilmini de ihya etmiş, **Senâî**, *Hadikatu'l-Hakika*'da ilk defa mesnevî tarzıyla tasavvufu yazmış, **İbnü'l-Arabî**, *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de, Mekke'de kalbine doğan psikolojik açılımları kaleme almış, **Mevlânâ**, *Mesnevî*'de Kur'ân'ın özünü dermeyân etmiş, **Niyazî-i Mısrî**, *Mevaidu'l-İrfân*'da âyet tefsirleri ve hadis yorumlarıyla 71 sofrada tasavvufi konuları anlatmıştır.

BEŞİNCİ BÖLÜM

SÛF HAREKETİ KAVRAMLARI

5.1. Makâm, Hâl, Usûl-i 'Aşere (مقامات، أحوال، أصول العشرة)

Sûfi klasiklerde yer alan tasavvuf terimlerine genel olarak makâmât ve ahvâl denir. Bilindiği gibi her disiplinin üzerine kurulduğu temel kavram ve kategorileri vardır. Filozoflar, kendi felsefelerini kavramlarla inşa ettikleri gibi sûfî klasikler de teorik konuları bu kavramlar üzerinden anlatırlar.

Sözlükte "yer, mertebe, mevki" gibi anlamlara gelen makâm, kararlı ve düzenli çabalarla kazanılır.[307] Havl kökünden değişme, dönüşme anlamlarına gelen hâl ise, ilâhî bir lütuf olarak sâlikin kalbine gelen şevk veya hüzün gibi geçici hislerdir.[308]

---

307 Süleyman Uludağ, "Makâm", *İslâm Ansiklopedisi*, 2003, 27/409.

308 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, (Beyrut: 1990), 3/398; Beşir el-Calutî, *Hakikatu't-Tasavvuf*, (Beyrut, Daru'l-Kütüb, 2012), 126; Mehmet Demirci, "Hâl", *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 15/218.

Makâm'da irade, çaba ve sabır vardır. Bu şekilde sürdürülebilir bir derece, kalıcı bir ahlâki olgunluk elde edilir. Bunun için nefsin arındırılması; "az ye, az uyu, az konuş" (kıllet-i ta'âm, kıllet-i niyâm, kıllet-i kelâm) gibi kişiyi bir süreliğine sosyal ortamından izole edecek, fıtratı ve Rabbi ile başbaşa bırakacak uygulamalar gereklidir. Zira sosyal çevrede birey, çevrenin alışkanlıkları, değer algıları, hâl ve davranışlarıyla şekillenir. Şahsiyet inşasında Nakşi hareket bunu; "خلوت در انجمن/toplum içinde yalnızlık" ilkesiyle inzivasız gerçekleştirmeye çalışır. Fakat insanın doğasındaki dünyevî eğilimler, genellikle ağır basar ve derûnî gelişmeye engel olur. Bu bakımdan kemâl elde etmenin, insan-ı kâmil olabilmenin yolu oruç, gece isteyişi (naşiete'l-leyl), kıllet ve halvet (itikâf) ile mümkün olur. Bakara 125.

MAKÂMÂT	AHVÂL	USÛL-İ AŞERE
Tevbe	Fenâ-Bekâ	**Tevbe**
Vera'	Şühûd-Gaybet	Kanaat
Zühd-Fakr	Sekr-Sahv	**Zühd**
Sabır	Tecrid-Tefrid	**Sabır**
Havf-Recâ	Vecd	Uzlet
Takvâ	Cem'-Fark	Zikir
İhlâs	**UYÛB-İ NEFS**	Teveccüh
Şükür	Riyâ	Murakabe
Tevekkül	Hubb-i Dünyâ (Vehn)	**Tevekkül**
Rıza	Hased, Hevâ	**Rıza**

âyette Hz. İbrahim'e Beytullah'ı itikâfçılar için (âkifîn) temiz tutması emredilir.

Bir makâmın hakkını vermeden bir üst makâma geçilmez.[309] Makâmlar kesbî ve daimîdir. İki makam arasında birçok haller, bir mübteda-müntehâ ve ilmî donanım vardır. Haller ise vehbî, değişken ve birer mevhibe-i ilahiyedirler.[310] Kur'ân-ı Kerîm'de; "مقام ربه/Rabb makamı", "مقام إبراهيم/İbrahim makâmı" ve "له مقام معلوم/Her birinin bir makâmı" vardır.[311] Makamlar kalıcı ve kesbîdirler.[312]

309 Sühreverdî, *Avarifu'l-Meârif*, (İstanbul: Vefa Yay. 1990), 447-448
310 Sühreverdî, *Avârif*, 587.
311 Rahman, 46; Bakara, 125; Saffat, 164; Furkan, 76, 66.
312 Kuşeyri, *er-Risale*, çev. D. Selvi, (İstanbul: Semerkand, 2009), 113.

Hâller ise vehbîdirler, insanın kalbine hüzün, sıkıntı veya şevk, mutluluk gibi duygularla gelirler ve şimşeğe benzetilirler. Hâllerin sürdürülebilmesi için salih amellerin devamlılığına ihtiyaç vardır. Tasavvufun amacı, birbiri içine geçmiş bu kemâl süreçlerini tanzim edip kişisel gelişim için sistemli bir tecdide dönüştürmektir.

Usûl-i Aşere (On esas); Şehid Necmeddin-i Kübrâ (öl. 1221)'nın Kur'ân ve Sünnet'ten derlediği on gelişim kavramından oluşur. Bu kavramların yarısı makamat ile aynıdır. Tabloda yer alan Uyûb-i Nefs kavramları ise Sülemî'nin bu isimle kaleme aldığı eserinden uyarlanarak oluşturulmuştur.

Özetle; Makâmât veya Usûl-i Aşere kalıcı birer kesb-i kemâl mertebesi iken hâller geçici durumlardır ve aydınlatıp kaybolurlar. Hâller kaybolmayıp devam ederse, bunun hâl değil, vesvese olduğuna hükmedilir.[313]

5.1.1. Makâmlar (مقامات)

Bu kavramlara ilk dönem müellifleri özgün anlamlar yüklerken şeriata riayet etmişlerdir. Kur'ân, Hadis ve selef-i salihinin görüşlerini esas almış[314] kimsenin şeriata muhalif davranamayacağını belirtmişlerdir. Makâm yükseldikçe şeriata bağlılığın da yükselmesi esastır.

1. Tevbe (التوبة)

Doğru olmayan şeyden dönmek[315] güzel şekilde hatayı terketmek[316] demektir. Tevbe; yanlışta ısrar etmeyip Allah'a dönmek, Allah'ın hududuna ve hukukuna riayet etmektir.[317]

313 Suhreverdi, *Avârifu'l-Meârif*, 587.
314 bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, haz. S. Uludağ, (İstanbul: Dergâh, 2014), 132.
315 Fîrûzâbâdî, *el- Muhît*, 1/166.
316 İsfahanî, *el-Müfredât*, 76.
317 Cürcânî, *Ta'rîfât*, çev. A. Erkan, (İstanbul: Bahar Yay. 1997), 67.

Sürekli gelişim, değişim ve tekâmülün anahtarı olan tevbe, makamların ilkidir.[318] Tevbe eden, arınıp varoluşa yeniden katılır ve kendini gerçekleştirme iradesiyle yönünü Allah'a çevirir.

2. Verâ' (الورع)

Sözlükte şüpheli şeyden uzak durmak,[319] ıstılahta haram ve mekruhları terk ettikten sonra, mubahların da fazlasını bırakmaktır.[320]

Bir kimse âlim, fakih, müfessir, davetçi olabilir fakat vera' sahibi âlim olmak daha değerlidir. Klasikler vera'ı hadislere dayanarak kavramlaştırırlar. Hz. Peygamber: " إن الحلال بين و إن الحرام بين و بينهما أمور مشتبهات لا يعلمهن كثير من الناس...و خير دينكم الورع/Helal belli, haram da bellidir. İkisinin arasında şüpheli şeyler vardır. Bu şüpheliler Allah'ın koruluğudur. Dininizin en güzel yanı vera'dır. Verâ'dan daha kolay ve sağlam bir yol yoktur"[321] buyurur. Ayrıca; "والذين هم عن اللغو معرضون/Onlar boş şeylerden yüz çevirirler"[322] gibi âyetlerle "من حسن إسلام المرأ تركه ما لا يعنيه/Kendini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi iyi bir Müslümanlıktır"[323] gibi hadislerde vera'a işaret edilir.

Sûfî müelliflere göre vera', Allah'ın hoşuna gitmeyen şeylerden,[324] mâsivâdan uzak durmaktır.[325] Vera'ı elde etmenin yolu ise; daimi bir muhasebe, mücâhede ve murakabe bilincidir. Çünkü insan nefsi, yokluk zamanında verâ ehli görünür

---

318 Serrâc, *el-Lüm'a,* 68-69.
319 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab,* (Lübnan: Daru'l-İlm, 1990), 911.
320 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 148-149.
321 Müslim, *Müsâkât*, 107-108; Buhârî, *Buyû'*, 3
322 Mü'minun, 23/3.
323 Tirmizî, Zühd, 11, İbn Mâce, Fiten, 12.
324 Muhasibî, *Riâye*, 37.
325 Sülemî, 125.

fakat fırsat bulduğunda harekete geçer ve istemeye başlar. Bu nedenle tasavvufta nefse rıfk ile (yumuşak) muamele edilmez.[326] Şâir şöyle der:[327] نفست اژدرهاست او کی مرده است ؛ از غم و بی آلتی افسرده است/Nefsin ejderhadır ne zaman öldü ki; Gamdan ve yoksunluktan böyle hareketsizdir.

Verâ', insanı en değerli olanla meşgul eder. İlk Kur'ân nesli zühd ve vera'ı öğrenip yaşamaya çalışırken sonraki nesiller kelâm felsefelerine meraklanıp cedel ve tartışmalara dalmışlardır. Böylece değerlerde yozlaşma görülmüştür. Vera' makamına ulaşan bir toplum değerleriyle yaşar, erdemleri dışında yitirdiği bir şeye üzülmez. Çünkü verâ' makâmı teslimiyet ve en değerli olana göre yaşamaktır.

3. Zühd ve Fakr (الزهد و الفقر)

Zühd lügatte; az ile yetinmek,[328] rağbetsiz olmaktır,[329] "ضد الرغبة و الحرص على الدنيا/Dünya sevgisi ve hırsının zıddı"dır. Istılahta, kalbin en müstesna yerine Allah'ı ve Resulünü koymak, dünya ve içindekilerin sevgisini sonraya bırakmaktır. Böylece insan, onu sınırlayan bağlardan ve Kur'ân tabiriyle "eğlâl"den (zincirlerden) âzad olur, gerçek özgürlüğe ulaşır. Bu bakımdan dünyanın en zâhid insanı, aynı zamanda en özgür insanıdır.

Fakr ise ihtiyaçlılık halidir. İnsan yaşamı için gerekli her şeyi Allah temin ettiği için insan ve diğer varlıklar fakr halindedir, yani fakirdir. Tasavvuf, bu ihtiyaçlılığa dikkat çekerek mümkün olan en yüksek seviyede bir idrak ile varlığa bağlanmaktan sıyrılmayı, fakr kavramı ile varlığa ihtiyaçsızlığı, böylece melekûtî bir nitelik kazanmayı hedeflemiştir.[330]

---

326 bk. Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 147.
327 Tahiru'l-Mevlevî, *Mesnevi Şerhî*, (Konya: Selam Yay. 1975), 9/8761, 128.
328 Isfahanî, *el-Müfredât*, (Beyrut: Daru'l-Marife), 215.
329 Ethem Cebecioğlu, "Zühd" md.
330 Davut Yılmaz, İnsan-ı Kâmil ve Sırları, 21.

4. Sabır (الصبر)

Tasavvuf düşüncesinin anahtar kavramlarından biri de sabırdır. Sabrı olmayanın dini eksiktir. Zira insanın hakikat arayışı ve bu doğrultuda bir hayatı yaşaması her aşamasında sabrı gerektiren bir süreçtir. Sabır, kendini tutmak, öz sınırlama yapmak, nefsi akıl ve şer' ile dizginlemektir.[331] Bir kenara çekilip beklemek değildir.

Sabır, belâ ve musibetler karşısında, şikâyet etmek yerine çözüme odaklanmak[332] sıkıntılara direnmektir. Kısaca, zühde dayalı derûnî inşa yönteminin en önemli aşaması olan sabrın, problemler karşısında insanlığın karşı koyma gücü olduğunu söyleyebiliriz.

5. Havf ve Recâ (الخوف و الرجاء)

Sözlükte havf; korkmak, endişe etmektir.[333] Tasavvufta ise muhtemel bir hadiseden dolayı kalbin ızdırap duymasıdır.[334] "تتجافى جنوبهم عن المضاجع يدعون ربهم خوفاً و طمعاً/Yataklarından uzaklaşır, korku ve ümitle Rablerini çağırırlar"[335] ayeti ile "Allah korkusundan ağlayan kimse cehenneme girmez"[336] hadisi havf ve reca kavramını çerçevelendirir.

Recâ ise ümit etmek, dilemektir.[337] Istılahta Allah'tan ümit kesmemektir. Hasan Basrî (öl. 728) havf sülûkunu, Rabiatü'l-Adeviyye ise recâ sülûkunu benimser. Havf ve recâ, gecegündüz gibidir. Havf ehli, recâ sayesinde helâktan kurtulur.[338] Havf ve recâ kulluğun göstergesidir çünkü kulluk, muhtaçlıktır.

---

331 İsfahanî, *Müfredât*, (Beyrut: Marife Yay), 273.
332 Cürcânî, *Tarîfât*, 137.
333 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 921.
334 Serrâc, *el-Lüma'*, 58; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 125.
335 Secde, 32/16.
336 Tirmizî, Zühd, 8; Nesâî, Cihad, 8
337 Cürcânî, t.y.: 74
338 Serrâc, *el-Lüma'*, 60

6. Takva (التقوي)

Vikâye kökünden[339] gelen takvâ ise muhafaza ve himaye etmek, bir şeyi zarardan korumaktır.[340] Kulun Allah'tan başka her şeyden sakınması, O'ndan uzaklaştıran şeylerden korunmasıdır.[341]

Harakânî (öl. 1033) tasavvufun üç ırmaktan beslenen bir ummân olduğunu söylerken, bunlardan ilkinin takvâ ırmağı olduğunu belirtir.[342] Hz. Ömer (öl. 644) takvâyı soran birine dikenli yolda hiç yürüdün mü? diye sorar. Adam, evet deyince Hz. Ömer, peki nasıl yürüdün? Adam, "çok dikkatlice ve sakınarak" deyince Hz. Ömer: "İşte takvâ budur" der. Yani dikkatli davranmak, küçük-büyük tüm günahlardan sakınmaktır.[343] İbn Abbas'ın (öl. 687) tefsirine göre takvâ elbisesi/لباس التقوى/sâlih ameldir. Onun için Âdem (as); "ولا تقربا هذه الشجرة/Bu ağaca yaklaşma" emrine itaatsizlik ettiğinde üzerindeki takvâ elbisesi açılmış, ayıpları görünmüştür. İşte insanı İblis ve nefis iğvasından koruyan elbise takvâ ve salih ameldir.

7. İhlas (الإخلاص)

Sözlükte ihlâs, bir nesneyi halis kılmak, saf, katıksız, riyasız olmak[344] ıstılahta ise riyâ, sum'a ve gösterişten uzak durmak, Allah için konuşmak, yaşamak ve ibadet etmektir. İhlâsın zıddı riyâ, gizli bir şirktir.

Allah ile kul arasındaki ilişkinin her türlü şaibeden uzak, samimi ve dürüst olması gerekir.[345] Kur'ân-ı Kerîm'de "Tevbe edenler, durumlarını düzeltenler, Allah'a bağlanıp dinlerinde

339 İsfahanî, *Müfredât*, 530.
340 Lütfullah Cebeci, *Kur'ân'a Göre Takvâ*, (İstanbul: Sehâ Neş. 1985), 16.
341 Cürcânî, *Târifât*, (İstanbul: Bahar Yay. 1997), 64.
342 Hasan Çiftçi, *Ebu'l-Hasan Harakânî*, (Ankara: Harakânî Yay. 2004), 325.
343 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/10a.
344 Firuzâbâdî, 2/229
345 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 168b.

ihlaslı olanlar ancak müminlerle beraber olur"[346]; "Dini yalnızca Allah'a halis kıl!"[347] âyetlerinde geçer. Allah Resulü de "İhlaslı ol, az çalışma yeter" buyurmuştur. İhlas, kulluğun geçerli olmasını sağlayan en temel unsur, amellerin kabul şartıdır. Dolayısıyla ihlas, kulluğun ve ibadetlerin kalitesini yükseltir. Bundan dolayı ihlaslı az amel, ihlassız çok amelden daha hayırlıdır.

İbadet, Allah ile kul arasında bir sır olduğundan buna nefs, şeytan hatta melekler bile müdahil olmamalıdır. Bu durumdaki kişi nefsin arzularından uzaklaşır ve gayesi yalnız Allah olur. Yaptığı işi görmez.

8. Şükür (الشكر)

Şükür, yapılan iyiliği övmek, teşekkür etmek, nimetin değerini bilmektir.[348] Zıddı ise küfrân/nakkörlüktür. Kalp, dil ve azaların şükründen ibaret olan[349] şükrün anlamı, Allah'ın nimetlerinin güzelliğini ikrar,[350] nimeti, nimet verene boyun eğerek dile getirmek,[351] bunu dil ile değil kalp, hâl ve fiil ile yapmaktır.[352]

Şükür, imanın yarısı olacak kadar önemlidir. Şükrün her şart ve hal üzere yapılması, yalnız dil ile değil kalben, itikad ve itiraf tarzında eda edilmesi, zikir manasını da içermesi, kavramın literatürdeki yerini ve önemini göstermektedir.

9. Tevekkül (التوكل)

346 Nisâ, 4/146.
347 Zümer, 39/2.
348 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/433.
349 İsfahanî, *Müfredat*, 265, Şekere md.
350 Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, 170.
351 Küşeyrî, *Risale*, 174.
352 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 324.

Tevekkül, Allah'ın yanında olana itimat, insanların yanında olandan ümitlenmemek,[353] daima O'na dayanmak, O'nun hükmüne razı olmak manasında bir makamdır. " لو توكلتم على الله حق توكله لرزقكم كما يرزق الطير.../Eğer Allah'a hakkıyla tevekkül etseydiniz, O kuşları rızıklandırdığı gibi sizi de rızıklandırırdı" hadisi tam tevekkülün ve teslimiyetin önemini göstermektedir.

10. Rızâ (الرضاء)

Râzı olmak, kabul edip hoşnut olmak manasındaki bu kavram Kur'ân-ı Kerîm'de yalnız Allah'a tahsis edilmiştir. Kendisi ile muhabbete ulaşılabilen yegâne Kur'ânî ve tasavvufî kavramdır.[354] Tasavvuf klasiklerinde rıza makamı, ilahî hükme ve kaderin tecellilerine kalbin razı olup sükûn bulmasıdır.[355] Tasavvufî merhalelerin son sürecinin son aşamasıdır. İnsanın manevi zirve mevkiini ifade eden rıza makâmında artık kul ile Allah arasında bir söze gerek yoktur.

5.1.2. Hâller (الأحوال)

1. Fenâ – Bekâ (الفنا و البقاء)

Fenâ yokluk, bekâ varlıktır. Allah'ta benliğin yok olması fenâ fillah ve Allah ile rûhun sonsuzluğu bekâ billahtır. Fenâ ahlâkında, kendi amelini görmemek bekâ ise var olmak, baki kalmak, fenâ olunan varlıkla birlikte olmak veya onda yaşayıp sonsuzluğu tatmaktır.[356]

Tasavvufta fenâ eğitimi, kötü düşünce ve davranışların insanda en aza indirilmesi için mücâhede yoluyla yapılır. Kişi benliğini bilinçli ve sistemli olarak küçültür ve varlığını Allah'a

---

353 Cürcânî, *Ta'rîfât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 74.
354 İsfahanî, *Müfredât*, 197; Kuşeyrî, *Risâle*, 192.
355 Kelâbâzî, *Taarruf*, 102; Serrâc, *Lüma'*, 52; Suhreverdî, *Avarif*, 623.
356 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/1138, 247; Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar,* (İstanbul: Dergâh Yay. 2003), 125.

adayarak O'nun hoşnutluğuyla sonsuzluğu idrâk eder. Adanmışlık ruhu arttıkça –şehâdet gibi– fenâ derinliği de artacak ve bekâ o denli yüksek olacaktır.

Bir kimsenin bir üstad gözetiminde seyr u sülûk eğitimini tamamlamasından sonra ulaştığı noktaya da fenâ denir. Fenâ, aslında hiçliktir. İslâmî gençlik hareketinde 'hiçlik' makâmına gelen sûfî, beşerî huy ve sıfatları terk eder, ilâhî esmâ'ın tecellileriyle donanır. Yani fenâ-bekâ hâli, kulun olgunlaşıp mükemmelleşmesidir.[357]

"كل شيئ هالك إلا وجهه/O'nun veçhinden başka her şey yok olur"[358]; "و يبقى وجه ربك ذو الجلال و الإكرام/Celâl ve ikrâm sahibi Rabbinin vechi bakîdir"[359] âyetleri, tüm varlıkların fâni olduğunu, fenâ hâlindeki kulun ise sevk ve idaresini, bizzat Hakk'ın üzerine alacağını anlatır. Yusuf'u görünce bileklerini kesen kadınların hâli de bir nevi fenâ ve istiğrak halidir.

Bekâ nebilerin makâmıdır. Allah onlara vakar ve sekinet elbisesi giydirmiştir. Bulundukları hâl, farzları ifa etmelerine ve faziletli olmalarına engel olmaz. "Bu, Allah'ın dilediğine bahşettiği bir lütf u keremidir"[360] ayeti bu hâli yaşayan kişileri ifade etmektedir. Fenâ ile insandaki olumsuz sıfatlar yok olur, bekâ ile de güzel vasıflar insanda ahlâka dönüştürür.[361]

2. Şuhûd-Gaybet (الشهود و الغيبة)

Şuhûd bir toplantıda bulunmak, tanık olmak, görmek, tanımaktır.[362] Literatürde sâlikin gözünden sır perdesinin aralanması, eşyayı hakikate delil görmek ve eşyada Hakk'ı temâşa

357 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 123-132.
358 Kasas, 28/88.
359 Rahmân, 55/26, 27.
360 Mâide, 5/54.
361 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 196.
362 Isfehânî, *el-Müfredât*, 392-395.

etmektir. Şuhûd iç ve dış kuvvetlerin bir arada bulunduğu bir iki boyutlu bir (Hakk'ı ve kendini şühûd)[363] idrak hâlidir.[364]

Gaybet ise, kendinden geçmek, hislerini ve şuurunu kaybetmek, kaybolmak anlamlarına gelir. Vecd ve istiğrak hâlidir. Gaybet hâlindeki kimseye gâib/yok denir. Gâib bakar görmez, işitir anlamaz. Allah'tan gelen vârid sebebiyle şuuru kaybedip Allah'tan başka bir şey görmemektir.[365] Burada gaybet mi şuhûd mu? diye sorulmaz[366] çünkü biri diğerinin mülazımıdır, aralarında sadece lafzi farklık vardır. Kendinden gaib olan Hakk'ın huzurunda olur. Hak ile huzur kişiyi kendinden gaib kılar. Şuhûd haliyle, hakikate muttali olmaya başlayan sâlik, yeni bir hâle inkılâb ederek benlik dönüşümünü gerçekleştirir.

3. Sekr-Sahv (السكر و الصحو)

Sekr kelimesi sözlükte durgunlaşmak,[367] dinmek, yatışmak, fark edememektir.[368] Istılahta hâllerin etkisiyle muhabbetullahın verdiği duygu yoğunluğu, kendinde olmama halidir. Bu hâl bazen kulun temyiz kabiliyetini ortadan kaldırdığı için sûfîlerin hatalı sözler (şatahat) söylediği vâkidir. Vecd hali galip gelince haz ile acı aynı görünür.[369] Şatahât sözleri bu hâlin tesiriyledir. Bu hâlin sahibi küfürle itham edilmez, şathiyyeler de elfaz-ı küfür olarak görülmezler. Sözün kendisi kadar niçin ve nasıl söylendiği de önemlidir.

Sahv ise uyanmak, uyandırmak, kendine gelmek, kendinde olmaktır. Tasavvufta sahv, kendinden geçen sâlikin, tek-

363 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116.
364 Kâşânî, Mu'cemu'l-Mustalahati's-Sûfiyye, 316.
365 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 117.
366 Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 375.
367 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Dergâh Yay. 2003), 129.
368 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/170-171.
369 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 116, 174.

rar hislerine dönmesi, kendine gelmesidir. Her iki hal de birbirini tamamlar niteliktedir. Sekr hali, sahv ile sonuçlanır ve tam bir bilinç elde edilir.[370]

4. Tecrîd-Tefrîd (التجريد و التفريد)

Soyutlamak, sıyırmak anlamında *tecrîd*[371] sûfî ıstılahında sâlikin zahirini mal ve mülkten, bâtınını karşılık beklemekten soyutlaması, yaptığı her şeyi Allah'a vakfetmesidir.[372] *Tefrîd* ise sözlükte; teklik, yalnızlık, inziva, amelini nefs ve halktan gizlemektir. Müferrid, mâsivâyı bırakıp yalnız Allah'a adanan kişiye denir. Hadiste müferridûndan övgüyle söz edilmiştir.[373] Sûfî ıstılahında ise Allah'ı tenzih etmek ve O'nu Ferd u Samed görmektir.

Tefrîd, tecrîd ile beraber ele alınır. Aralarında "Tecrîd mâlik olmamak, tefrîd memlûk olmamak" şeklinde bir fark vardır. Yine tecrid zahirden ve halktan kopmak, tefrid ise kendinden kopmaktır.

5. Vecd (الوجد)

Sözlükte bulmak, var olmak, sevmek anlamına gelen vecd,[374] sûfî ıstılahında Allah'tan kulun içine doğan ferah-hüzün hâlidir. Sülûk eğitiminde ilahî feyzin kalbe akmasıyla yaşanan zühd-takvâ-ihlas ürünü bir coşkudur.[375] Kur'ân-ı Kerîm'de "و وجدوا ما عملوا حاضراً/Yaptıklarını karşılarında bulmuşlardır";[376] "وما تقدموا لأنفسكم من خير تجدوه عند الله/Önceden kendinize hazırladığınız her iyiliği Allah katında bulacaksınız"[377] âyetleri vecdi ihtivâ eder.

---

370 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, 129.
371 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/432.
372 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 111.
373 İbn Hanbel, *Müsned*, 2/322.
374 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/4769.
375 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 61.
376 Kehf, 18/49.
377 Müzzemmil, 73/20.

Vecd hâlinde tevâcüd başlangıç, vücûd ise son noktadır. "Ağlayın, ağlayamazsanız, ağlar gibi yapın"[378] hadisi tevacüde işarettir. Vecd hâlinde iştiyaktan sallanma vb. hareketler olabilir. Bunlar kişiden kişiye değişebilen tezahürlerdir. Serrac'a göre bu hal esnasında derin nefes alma, bayılma, ağlama, inleme, sarsılma, bağırıp nara atma davranışları görülebilir."[379] Allah anıldığı zaman kalplerin titremesi vecd alâmetidir.[380] Ancak sükûnet hali, bu tür hareketlerden daha iyidir.[381]

6. Cem'-Fark (الجمع و الفرق)

Toplamak, kalpleri muhabbette birleştirmek[382] manasına gelen cem', sûfî terminolojide Hâlık ile mahlûk ayrılığını kaldırıp, varlık olarak sadece Allah'ı görmektir.[383] Aynu'l-cem'-cem'u'l-cem' de Allah'tan başkasını görmemek demektir. Cem' ile fark birlikte kullanılır.

Fark ise dağıtmak, ayırmak, düşüncenin dağınık olması hâlidir. Tefrika-i hâtır; düşüncenin ve arzuların dağınıklığı; fark-ı sânî ise cem' hâlinden sonraki kendine gelme hâlidir. Cem sadece Allah'ı görmek, fark ise hem yaratanı hem de yaratılanı görmektir.[384] Bu zaviyeden bakıldığında cem' vahdetçi bir bakışı, fark ise kesretçi bir bakışı ifade etmektedir. Yani varlığa iki boyutlu bir bakış sözkonusudur. Serrâc (öl. 988)'a göre cem': "Yaratıkları dikkate almaksızın, Hak ile irtibat kurmayı anlatan mücmel bir lafızdır."[385]

5.1.3. Usûl-i Aşere Kavramları (أصول عشرة)

[378] İbn Mâce, *Zühd*, 19.
[379] Serrâc, *el-Lüma'*, 295.
[380] Hacc, 22/35.
[381] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 112.
[382] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/678; Isfehânî, *el-Müfredât*, 135-136.
[383] Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 119.
[384] Kelâbâzî, 119.
[385] Serrâc, *el-Lüma'*, 332.

Tasavvuf müellifleri, bu ilmin kavramlarını üretirken Kur'ân müfredatını esas alırlar. Örneğin Suhreverdî, sûfî kelimesini mukarreb[386] manasında kullanır. Sûfî klasikler tasavvufun teorik konularını ele alırken tasavvufî kavramları, ayet ve hadislerle[387] temellendirirler. Selef âlimleri makâm-ahvâl diye tasnif edilen bu sûfî kavramları incelerken şeriata tam riayet etmişlerdir. Hiç kimse şeriata muhalif söz veya davranışta bulunma yetkisine sahip değildir.[388] Hatta burada makâm yükseldikçe şeriata bağlılık da artmaktadır.

Necmeddin-i Kübrâ (öl. 1421)'nın Allah yolunda ilerlemek isteyenler için düzenleyip şerh ettiği "usûl-i aşere/10 esas"[389] adlı ahlâk kavramları da makamâta benzer. Tevbe ile başlayıp rızâ ile sonlanan ve beş kavramı makâmlarda da yer alan bu Kur'ân kavramları şunlardır:

a) Tevbe (التوبه)

Sözlükte tevbe etmek yanlış işten dönmek,[390] günâhı terketmektir.[391] Sûfî ıstılahında; pişmanlık duygusuyla yanlışta ısrar düğümünü kalpten çözerek azimle Allah'a iltica etmektir.[392] Sûfî hareketin kemâl eğitiminde ilk basamağı oluşturan tevbenin sırf Allah için yapılanına "evbe" denir.[393] Biri korku diğeri hayâ ile dönmek manasına, iki tür tevbe vardır:

386 Suhreverdî, *Avârif*, 15.
387 Abdullah Damar, "Tasavvuf Terimlerinin Oluşumu", *Tasavvuf Dergisi*, Yıl 7, S. 17, 2006, 161.
388 Kelâbâzî, *Taarruf*, 58.
389 bk. Necmeddin Kübrâ, *Tasavvufta On Esas*, S. Gökbulut, (İst: İnsan, 2010).
390 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 2/61; Cevherî, *Sıhah*, 1/46.
391 İsfahanî, 76.
392 Cürcânî, *Ta'rîfât*, çev. A.Erkan, (İstanbul: Bahar Yay. 1997), 67.
393 Cebecioğlu, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, tevbe md.

İnâbe ve isticâbe tevbesi.[394] Tevbede ilmin kötü gördüğü şeyden dönüp güzel gördüğü şeye yönelmek,[395] mezmum fiillerden memduh fillere doğru bir yükseliş sözkonusudur.

Tevbe, "اقتلوا أنفسكم/nefsinizi öldürün" âyetiyle nefsin arzularını bırakmak olarak yorumlanır.[396] Ayrıca tevbe, insanlığa özgü bir makamdır. Geçmiş-hâl-gelecek gibi üç zamanı etkiler. Kişi hatasını bilir, pişmanlık duyar ve yarınını bilinçle inşa eder. Hayat boyu günahsızlık meleklere, ömür boyu günah işlemek ancak şeytana münhasırdır. Tevbe ile günahtan taate dönmekse insânî bir haldir.[397]

Kur'ân-ı Kerîm'de "توبوا إلى الله توبة نصوحاً/Dönülmez bir tevbe ile Allah'a yönelin"; " إنما التوبة على الله للذين يعملون السوء بجهالة ثم يتوبون من قريب/Tevbe, ancak bilmeyerek bir kötülük işleyip sonra hemen ondan dönenler içindir"[398] âyetlerinde tevbenin kat'i ve dönüşsüz bir karar olduğu, "وتوبوا الى الله جميعاً أيها المؤمنون/Topluca Allah'a tevbe edin"[399] âyeti ile de hep birlikte mü'minlerin tevbe etmeleri gerektiği vurgulanır. Hz. Peygamber (s) bile masum olduğu halde günde yüz defa istiğfarda bulunmuştur.

Hadislerde: "Nefsim kudret elinde olana yemin ederim, siz hiç günah işlemeseniz, Allah sizi toptan yok eder; günah işleyen, sonra dönüp istiğfar eden bir toplum yaratır ve onları bağışlardı";[400] "التوبة الندم/Tevbe pişmanlıktır"[401] buyrulmuştur.

Tevbenin terapötik yönü de vardır. Allah'a tevbe, bireytoplum ilişkilerini düzenler. O bakımdan modern psikolojide tevbe önemli bir yer tutar.[402] Tevbe, hem beden sağlığı hem de

394 Meğâzilî'den (öl. 483) nakil Hucvirî, *Keşfü'l-Mahcub*, (İst: Dergâh, 1987), 2/535.
395 Serrâc, *Lüm'a*, 68-69.
396 Semerkandî, *Bahrü'l-ulûm*, 1/183a.
397 Gazâlî, *Kimya*, çev. A.Arslan, (İstanbul: Merve Yay. 1997), 521.
398 Tahrim 66/8; Nisa 4/18.
399 Nur, 24/31.
400 Müslim, *Sahih*, Tevbe 9, Hadis no. 2748.
401 İbn Mâce, *Sünen*, 1036; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 936.
402 Elif Kara, Din ve Psikolojik Açıdan Bağışlayıcılığın Terapötik Değeri,

ruh sağlığı açısından gereklidir. İç uyumsuzluğa çözüm sunar, varolan ben ile ideal beni bütünleştirir.[403] Değişim için tevbe bir fırsattır. Günâhın verdiği huzursuzluk, utanma, iyi insan olma arzusu, kaybedilen değerleri geri getirir. Bundan sonraki adım, bilinçli bir şekilde kendini yenilemek, günahkâr ve değersiz olandan uzaklaşmaktır.[404] Yine tevbe olumsuz süreçleri, olumluya çevirir ve iç huzuru sağlar.[405]

"إلا الذين تابوا من بعد ذلك و أصلحوا/Ancak tevbe edip düzelenler…" âyetinde tevbenin ıslahı gerektirdiği, sonraki âyette; "لن تقبل توبتهم/tevbeleri asla kabul edilmeyecek" [406] ifadesinde ise onların gerçekte tevbe etmediği, ancak helâk olacaklarını anladıklarında tevbeye durdukları vurgulanır. Hülasa tevbe; hata, günah, sapma gibi kişisel, sosyal, iktisadi ve siyasî davranışlardan fıtrata dönüşü ifade eder. Kişisel ve toplumsal gelişim için bu stratejik dönüş şarttır.

b) Zühd ve Fakr (الزهد و الفقر)

Zühd ilgi duymamak,[407] az ile yetinmek,[408] yüz çevirmektir.[409] "وكانوا فيه من الزاهدين/O konuda isteksiz idiler"[410] buyurur. Zehîd, bir şeyin değersiz ve az olması[411], zâhid ise dünyayı değersiz ve az bir geçimlik gören kimsedir.

Zühd ile ilgili ayet ve hadisler dünyanın gerçekte değersiz olduğuna işâret eder. Dünyanın önemi/değeri sadece Ahireti elde edebilecek bir fırsat olmasındadır. Aksi halde; " قل متاعُ الدنيا قليلٌ و الآخرةُ خيرٌ و أبقى/Dünyanın metâı (mutluluğu) azdır. Ahiret

JISR, S.2, 2009.

403 Hüseyin Peker, *Din Psikolojisi*, (Samsun: 1993), 78-79.

404 Asım Yapıcı, *İslâm'da Tövbe*, (İstanbul: Beyan Yay. 1997), 256.

405 Öznur Özdoğan, *Psikolojik Yaklaşımla Arınma,* (İst: Özden Öze, 2007), 153.

406 Âl-i İmrân, 3/89-90.

407 Cürcânî, *Kitabu't-Ta'rîfât*, (İstanbul: Bahar Yay. 1997), 118.

408 Isfahanî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, (Beyrut: Daru'l-Marife), 215.

409 Ethem Cebecioğlu, "Zühd" md.

410 Yusuf, 12/20.

411 İbn Fâris, *Mu'cemu'l-Lüga*, (Beyrut: Risâle, 1986), 1/442.

ise muttakiler için daha hayırlıdır...", "أرضيتم بالحياة الدنيا/Ahiret dururken dünya hayatına mı razı oldunuz. Dünya hayatının geçimi, Ahirete nisbetle çok azdır".[412] Hadis-i şerifte: "Allah nazarında dünyanın değeri, bir sineğin kanadı kadar olsaydı kâfire bir yudum su içirmezdi" buyrulur.[413]

Zühd, sevgi sıralamasında dünyayı ahiretin öne geçirmemektir. Elde silinen şeyi gönülden de silmektir.[414] Zühd insanı dünyaya dalmaktan alıkoyarak özgür kılar. O bakımdan haramdan sakınmak şer'î bir görev, helalin fazlasını terketmek ise zühddür.

Hz. Ali'nin öğrencisi Hasan-ı Basrî (öl. 728) zühde çokça vurgu yapmıştır. Zühd şehidi Hz. Hüseyin'den sonra derslerinde sûfî hareketin önderliğini yaparak Yezîd'in iktidarını gayr-ı meşru ilan etmekten çekinmemiştir.[415] Bundan dolayı Haccâc'ın ölüm listesinde yer almış ve 14 yıl boyunca ondan ve adamlarından gizlenerek derslerini yürütmüştür. Büyük bir üzüntü ile Basra'ya taşınıp, Emevî zulmüne karşı tutumunu devam ettirmiştir.[416] Süfyan-ı Sevrî (öl. 778) dünya isteğini azaltmayı,[417] Şiblî (öl. 945) dünyada bir sineğin kanadından daha değerli bir şeyin olmadığını,[418] Kelâbâzî (öl. 995), diğer mertebelerde ilerleyebilmeyi, Ali Semerkandî (öl. 1456) dünya'dan uzaklaşmayı[419] zühd olarak görür.[420] "Eğer babalarınız, oğullarınız, ticaretiniz… size Allah'tan, Resûlünden ve Allah yolunda cihaddan daha sevimli ise…" [421] âyetine göre, fıtrî sevgi

412 Nisa, 4/77; Tevbe, 9/38.
413 Serrâc, *Lümâ*, 46; bk. Tirmizî, Zühd, 13.
414 Şerif Cürcânî, *et-Tarîfât*, 118.
415 Süleyman Ateş, 39.
416 Knysch, *Tasavvuf Tarihi*, 22.
417 Ethem Cebecioğlu, "Zühd" md.
418 Kelâbâzî, 145.
419 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/241b; 1/229b, 230b.
420 Kelâbâzî, *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. S.Uludağ, (İstanbul: Dergâh Yay. 2014), 144.
421 Tevbe, 9/24.

iradî/ihtiyarî sevgiye dönüşmemelidir. İnsanlar dünya hayatının zâhirini görür ve genellikle aldanırlar. Dünyanın özü, ahiret değerleridir. Firavun, Karûn ve Bel'am'ın ihtişamlı yaşamları, zâhire aldanan kimselerin gözlerini kamaştırmış fakat güçlü iman sahiplerini etkileyememiştir.

Fakr ise lügatte ihtiyaç manasında [422] tasavvufa eşdeğer,[423] sâlikin mâlik de memlûk da olmamasını ifade eden bir kavramdır. Yani insanın hiçbir şeye malik olmadığının bilincinde olması, gerçek mülkün Allah'a ait olduğunu idrak etmesidir. [424] Bir başka ifadeyle bireyin Allah'da fânî olup varlığın sınırlılığından kurtulması, Hakk'tan başka bir şeyinin bulunmayıp yokluk içinde varlığı bulmasıdır.[425]

"فقال ربى إني لما أنزلتَ إلي من خيرٍ فقيرٍ/(Musa) Rabbim! Benim için indirdiğin her hayra fakirim (muhtaç)" dedi".[426] Hz. Musa saray hayatını terkedip fakr makâmına varmıştı. " للفقراء الذين احصروا في سبيل الله/Allah yoluna adanmış, zengin zannedilen fakirler için"[427] âyetinde de fakr makamının iffet ve üstünlüğü vurgulanır. Resûlullah (s): "الهم أحيني مسكيناً و أمتني مسكيناً/Allahım! Beni miskin yaşat, miskin öldür ve miskinlerle haşret"[428] derken de fakr makâmını övmektedir. Burada miskin, sözlük manasında değil terim manasındadır. Yani gerçek ihtiyaç, Allah'ın rıza ve desteğidir.

İşte fakrın hakikati kulun Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymaması, bütün sebepleri kaldırmasıdır. Fakirler yoklukta feryâd etmez, sızlanmaz, sükûnetlerini korurlar, ellerine birşey geçince de onu paylaşırlar, hatta başkalarını kendilerine

---

422 Tehânevî, *Mevsûatu Keşşâf Istılâhâtu'l-Fünûn ve'l-Ulûm*, (Beyrut: Lübnan Kitabevi, 1996), 2/1282; İbn Manzûr, 4/60; Fîrûzâbâdî, 2/109; Şerîf Cürcânî, 216; Ethem Cebecioğlu, "Fakr" md.

423 Hücvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 100.

424 Sülemî, *Tis'atu Kütüb Cevâmiu'l-Âdâbi's-Sûfiyye*, (Ankara: AÜ Basımevi, 1981), 125.

425 Tehânevî, 1282.

426 Kasas, 28/24

427 Bakara, 2/273

428 Suyuti, *el-Leâli'l-Mesnû'a*, (Beyrut, Daru'l-Marife, 1419), 847.

tercih ederler. Buradaki fakr ve fakir, dolaşımdaki bilinen anlamıyla bir yoksulluk değildir. Bir manevî ihtiyaçlılık hâlidir. Nazarî olan mevhum varlığını terkeden (ef'âl, sıfat ve zâtını) Hakk'ta fânî kılan kimse, fakr makamına ulaşmış kişidir. Böyle biri, ne kadar malı olursa olsun, gönül bağlamaz. Malın esiri değil, mal onun esiridir. Bu mânâda, Hz. Süleyman da fakîrdir.[429]

"يا أيها الناس أنتم الفقراء الى الله/Ey insanlar! Hepiniz Allah'a muhtaçsınız. Allah ise zengindir" âyetine göre hakikatte herkes fakir, yalnız Allah zengindir. Çünkü insan her şartta Allah'a muhtaçtır. Allah ise hiçbir şeye muhtaç değildir.[430] Fakr makamı gerçek manada özgürlüktür.[431]

Hicvîrî fakrın, zâhir-bâtın sebepleri terkedip yegâne müsebbibe yönelmek olduğunu, ancak bu şekilde fakrın fahra dönüşeceğini belirtir. Ona göre fakirin mülk iddiası olmamalıdır. Bir fakir ile bir sultan karşılaştığında sultan fakire "dile benden ne dilersen" der, fakir de "ben hiçbir kuldan bir şey istemem" diye karşılık verir.[432]

Hakk'tan başka bir varlığı istemeyen, O'ndan başka varlık görmeyen, iç dünyasını başka şeyleri talep etmekle meşgul etmeyen kimse[433] zühd ve fakr'ı içselleştirmiş olur. Fakr öyle bir makâmdır ki, imparatorlar ondaki hazzı ve lezzeti tatmış olsalar bu makama ulaşmak için bütün ordularını seferber ederlerdi.[434] Buna göre modern sonrası insanın[435] açlık, sefalet

429 Ethem Cebecioğlu, "Fakr" md.
430 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 4/52a, 52b.
431 Gazâlî, *İhya*, 4/483.
432 Hucvîrî, *Keşfu'l-Mahcûb*, (Mısır: Yüksek İslâm Şurası, 1974), 1/215.
433 Konevî, *Hüsnü't-Tasarruf fi Şerhi't-Taarruf*, Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, 176 Envanter, vr. 250 ab.
434 Davut Yılmaz, *İnsan-ı Kâmil ve Sırları*, 21. İbn Arabî'ye atfedilen söz: "Bu Melâmî zümrenin hakikati bilinseydi, padişahlar onların etrafını sarar, yanlarına kimse yanaşamazdı".
435 Komşusunun yiyeceğini çalmak için başına taşla vuran ilkel insan ile bugün petrol çalmak için milyonları öldüren homo-economicus arasındaki tek fark, öldürmek için kullandığı araçtır.

gibi sorunlarının çözümü, pozitivist maddecilikten muhafazakâr kapitalizme geçiş değil, aksine fıtrata dönüş (tevbe) ve zühd-fakr ahlâkı olsa gerektir.

c) Tevekkül (التوكل)

Sözlükte acziyetle Allah'ı kefil bilip gayrıdan bir şey beklememek, Allah'a güvenip O'nu vekil edinmek[436] olan tevekkül sûfî ıstılahında; "الثقة بما عند الله و اليأس عما فى أيدى الخلائق/Allah'ın indinde olana itimat, insanların yanında olandan ümit kesmektir".[437] Tevekkül'de esas olan gerekli tüm çabayı sarfedip işi Allah'a havale etmek, gönlü yatışık, ıstırapsız tutmaktır. Istırap halindeki kalpte tevekkül olmaz.[438] Bu makam, onuru yüksek ve imanla birlikte bir makamdır.[439] Kulun varolmadan önceki hali üzere olması, her işi O'na havale etmesidir.[440]

Kur'ân-ı Kerîm'de tevekkül 43 yerde geçer. "و على الله فليتوكل المتوكلون/Tevekkül edenler yalnız Allah'a tevekkül etsin".[441] "و على الله فليتوكل المؤمنون/Müminler yalnız Allah'a tevekkül etsin".[442]; "و من يتوكل على الله فهو حسبه/Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yetişir".[443] "فإذا عزمت فتوكل على الله/Bir şeye azmettin mi Allah'a tevekkül et"[444] buyrulur. Allah Resûlü (s) ise: "لو توكلتم على الله حق توكله لرزقكم كما يرزق الطير تغدو خماصاً و تروح بطاناً/Allah'a gereği gibi tevekkül ederseniz o sizi sabah aç çıkıp akşam tok dönen kuşları rızıklandırdığı gibi rızıklandırır" buyurur.[445]

---

436 İsfahanî, *Müfredât*, 835; Ethem Cebecioğlu, "Tevekkül" md.
437 Cürcânî, *Ta'rîfât*, (Beyrut, Mektebetü Lübnan, 1985), 74.
438 Ethem Cebecioğlu, aynı md.
439 Serrac, Lüm'a, 49; Sühreverdî, Avârifu'l-Maarif, 621.
440 Kelâbâzî, et-Taarruf, 100.
441 Mâide, 5/11.
442 İbrahim, 14/13.
443 Talak, 65/3.
444 Âl-i İmrân, 3/159.
445 Tirmizî, *Câmiu'l-Kebîr*, tah. A.Ma'ruf, (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 144, no. 2311; İbn Hanbel, Müsned; İbn Mace, Zühd, 14.

Rızık tevekkülü olmayan, insanların en korkağıdır.[446] Bir kimse Allah'tan başkasına sığınırsa sebepler kesilir, altındaki toprak kayar, tek başına kalır. Oysa inkârcılar karşısında Rabb kâfi, varlıklar acizdir. Tevekkül makamının zikri ise " سبحان الله و بحمده/Seni hamd ile tesbih ederim"dir. Tevekkül tedbiri bırakmak değil, işi Allah'a havale etmektir. İşini Allah'a havalet eden, rahat eder. Hadiste "kim tevekkül eder ve kanaat getirirse, onun artık istemesine gerek kalmaz", bir başka hadiste "tevekkül ibadetin yarısıdır" buyrulur.[447] Müminlerin yalnız Allah'a dayanıp güvenmeli, zâhirî-bâtınî düşmanlarına karşı direnerek işlerini O'na havale etmeleri gerekir. Böylece Allah (cc) onların yardımcıları olur. Onlara vâfî, kâfî ve kefîl olur.

d) Kanâat (القناعة)

Kanaat "كلوا منها و أطعموا القانع والمعتر/Ondan hem kendiniz yiyin hem de isteyen istemeyene yedirin"[448] ayetinde kâni', isteyip verilene razı olmaktır.[449] Râzı olmak, ısrarcı olmadan var olanı yeterli bulmak,[450] zarurî ihtiyaçlar dışındaki nefsî arzulardan uzak durmaktır.[451] Kur'ân'da kök anlamıyla iki yerde geçen [452] kanaat, terim anlamıyla hadislerde geçer. Allah Rasûlü (s): "Kanâat, tükenmez bir hazînedir" buyurur.[453]

Kanaat sosyo ekonomik davranışlarda anlaşmazlıkları önler, insan-toplum ilişkilerinde iyileşme sağlar. İnsanın, diğer varlıklarla ilişkisini düzenler. Hırs ve hasedin tedâvisi kanaattir. Kanâatin gönle verdiği ilâhî hazîne sonsuzdur. Dolayısıyla

---

446 Abdurrahman es-Sülemî, *el-Mukaddimetu fi't-Tasavvuf*, tah. Y.Zeydan, (Beyrut: Daru'l-Cil, 1999), 35.

447 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/12b, 246b, 267a, 3/229b,

448 Hacc, 22/36.

449 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 11/321.

450 Râğıb el-İsfahanî, *el-Müfredât,* 413-414.

451 N.Kübrâ, *Tasavvufî Hayat*, (İstanbul: 1998), 51; Zarîfî, *Istılahât*, "Kanaat".

452 Hacc, 22/36, İbrahim, 14/43.

453 Taberânî, *Mu'cemu'l-Evsat*, (Kahire, 1415/1995), 7/84; Sireveyh Deylemî, *Müsnedü'l-Firdevs*, tah. S.Zağlul, (Lübnan: Dar Kütüb, 2010), 4699.

zenginliğin gerçek ölçüsü ilâhî taksîme râzı olmaktır. Kâmil insan, rızık sıkıntısı çekmez. Rızkın değil, Rezzâk'ın peşindedir. Başkalarının imkân ve nîmetlerine göz ve gönül gezdirmez.[454]

Zünnûn (öl. 859) kanâatten daha değerli bir hazine, olana râzı olmaktan daha değerli bir servet yoktur[455] der. Geylânî (öl. 1166): "Kısmetin olmayan bir şeyi ne diye elde etmeye uğraşırsın! Nefsine hâkim ol! Allah'ı tanıdığın vakit hiçbir şeye ihtiyacın kalmaz" demiştir.[456] Zemahşerî (öl. 1143) de şöyle seslenir: "Ömrün hızla geçiyor, zengin olmak için neden bu hırs? Ne kadar hırslı olursan ol ancak nasibini bulursun. Gücünü taat için harca. Hayırlı olan budur".[457] Hülasa kanaat, liberal kapitalizmin maksimalite ve benlik hırsına karşı İslâm'ın optimalitesidir.

e) Uzlet (العزلة)

Bir işten çekilmek[458] insanlardan ayrı yaşamak manasında uzlet kavramı ıstılahta kötü ahlâktan ayrılmak, vatanı değil sıfatları değiştirmektir. Dinini selâmete, bedenini ve kalbini rahata erdirmek isteyen, bir süre için insanlardan uzlet etmelidir. Akıllı olan vahdeti uzlette arayandır.[459] Uzlet, bir kaçış değil aksine sosyal, aktif ve arınmış bir ruhla yenilenmektir. Allah (cc) geceyi dinlenme kılmamış olsaydı, gündüz aktivitelerinde verim ve üretim düşer, insanlar uyurgezer dolaşırdı. Aktif, dayanıklı ve güçlü olmanın yolu uzletten geçer. Bütün peygamberlerin hayatında uzlet vardır. Kurân-ı Kerîm'de 9 yerde geçer. Dağın doruklarından bir zirveye çık, dost ve çevreden uzaklaş,

454 O.N.Topbaş, http: //muhabbettekisir.darulerkam.altinoluk.com/hirs-hased-ve-kanaat/
455 Serrâc, *el-Lüma'*, 256.
456 A. Geylânî, *Fethu'r-Rabbânî*, haz. O. Güman, (İstanbul: Gelenek, 2005), 30.
457 Zemahşerî, *Makâmâtu'z-Zemahşerî*, (Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2004), 73.
458 İbn Faris, *Mucemu'l-Lüğa*, 666.
459 Ethem Cebecioğlu, "Uzlet" md.

seni yalnız kendi varlığın meşgul etsin, kalbinle kal, masiva kalbini ayartmasın. Kulağına da gizlice yakarışlarından başka bir şey ulaşmasın, der.[460]

Bir yerde zulüm, günah veya fâsıklık varsa burası ya değiştirilir veya terkedilir. Hz. Hüseyin (öl. 680)'in şehid edilmesinden sonra birçok sahabi ve tabiin Hasan-ı Basrî (öl. 857) gibi siyasetten çekilip (uzlet edip) münkerâtı değiştirecek nesiller yetiştirmeyi yeğlemişlerdir.

"و إذ اعتزلتموهم/onlardan uzlet ettiğinizde"[461] âyeti ashabı kehfin uzletini, "و كان في معزلٍ/O gemiye binmekten uzak durdu"[462] âyetinde ise Nuh (as)'ın oğlunun, uzaklaşması manasındadır. Yine; "إنهم عن السمع لمعزولون/Onlar vahyi işitmekten uzak tutuldular" ayeti de bir nevi uzlettir. Tasavvufta uzlet küfür, şirk ve fısktan öte nefis, dünya hayatının güzellikleri, hevadan uzak durmaktır.

Sonuç olarak tasavvufta uzlet, bir taharrî sürecini, halvet tabir edilen Rabb ile başbaşa kalmayı, bir içsel arayış ve inşâyı ifade eder. On önemli kavram (usul-i aşere)'den biridir ve tevbeden sonra sürdürülebilir bir değişim için gerekli görülür. Esasen uzlet bir kopuş değil, yeniden doğmak, hayata yeniden tutunmak, daha bir arınmaktır.

f) Zikir (الذكر)

Sözlükte bir şeyi unutmamak, anmak anlamındaki zikir, sûfî hareketin üzerinde durduğu namaz ve kitap için de kullanılmış bir Kur'ân kavramıdır.[463] Kur'ân-ı Kerîm'de 269 yerde geçen bu kelime daha çok anmak, ilahî kitap/Kur'ân, öğüt/nasihat ve düşünmek manasındadır. Kur'ân-ı Kerîm'de; " و ليذكر أولو

[460] Zemahşerî, 89.
[461] Kehf, 18/16.
[462] Hud, 11/42.
[463] İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 4/308; Rağıb el-İsfahanî, 179.

الألباب/Akıl sahipleri öğüt alsın diye kitabı indirdik[464] ifadesinde zikir, kitabın indiriliş gayesidir.[465]

Nuh (as) vefatına yakın, oğullarını çağırdı ve onlara: " لا إله إلا الله/Allah'tan başka ilah yoktur" zikrini çekmelerini, " سبحان الله وبحمده/Allah, övgü ve yücelik sahibidir" zikrine ise devam etmelerini vasiyet etti. Çünkü canlılar o kelime ile rızıklandırılır.[466] Allah'ı hatırlamak, gafletten kurtulmak,[467] zikredilenin dışındaki şeyleri unutmak olan zikre dair literatür oldukça zengindir.

Geniş anlama sahip zikir kavramının kısımları da vardır. Lisan ve kalp zikri olarak ikiye ayırılan[468] zikre bazen sırrın veya azaların zikri de eklenir. **Lisan zikri:** Gönülle bağlantıyı sağlar, tekrar edilerek lezzet alınır. **Kalp zikri:** Sevilenin hakikatini kalbe yerleştirir. **Sırr zikri:** Zâkiri mezkûrda eritir, zâkirin benliğini dönüştürür.

"أقم الصلوة لذكري/Beni zikretmek üzere namaz kıl"[469] âyetine göre namaz da bir zikirdir. Allah (cc) sadece "zikr" için " ولذكر الله أكبر/Allah'ın zikri en büyüktür" buyurur. Lisan zikrine devamla kalbî zikre ulaşılır. Kalbî zikir ise aydınlanma ve kesb-i kemali sağlar.

Sûfî ıstılahında zikir Allah'a yönelmek ve daima O'nun davasıyla meşgul olmak, zikrettiğinden başkasını zâhiren ve bâtınen önemsememektir. Böylece zikrin bireysel ve sosyal faydaları tezahür eder. İnsanî eylemlerin en hayırlısı zikirdir. Zâkirler aktif, diri ve güçlü insanlardır. Bir başka açıdan zikir, kişinin her halinde Allah'a yönelmesi, şiddet ve belalar çoğalsa bile vaktini O'nun zikriyle geçirmesidir. Çünkü Allah (cc), kalp vadisine ince yabancı düşünceler orayı terk ederler.[470]

---

464 Sırasıyla Hicr, 15/9; A'raf, 7/3; Nahl, 16/43; Bakara, 2/269; Nisa, 4/82; Muhammed, 47/24; Sad, 38/29.

465 Taberî, *Camiu'l-Beyan*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988), 1/153, 23.

466 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 1/385-427.

467 N. Kübrâ, *Risâle ile'l-Hâim*, çev. M.Kara, (İstanbul: Dergâh, 1996), 78.

468 Kuşeyrî, *er-Risale*, 221.

469 Taha, 20/14.

470 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/137a.

"اذكروا الله ذكراً كثيراً و سبحوه بكرةً و أصيلاً"/Sabah akşam Allah'ı çokça zikredin"[471] âyeti zikr-i kesîri; " الذين يذكرون الله قياماً وقعوداً و على جنوبهم/Onlar Allah'ı ayakta, otururken, yanları üzere yatarken zikrederler"[472] âyeti zikrin bütün hallerini vurgular.

Kur'ân-ı Kerîm'de zikrin maddî-manevî faydalarını sıralamak mümkündür: "فاذكرونى أذكركم و اشكروا لى و لا تكفرون/Beni anın ben de sizi anayım, şükredin nankörlük etmeyin", şükürle yapılan zikri, "وإن شكرتم لأزيدنكم/şükrederseniz artırırım" şükrün nimeti artırdığı, "إنما يوفي الصابرونَ أجرُهم بغيرِ حِساب/sabredenlere mükâfatları hesapsız verilir" sabır ile zikrin mükâfat ile ecre dönüşeceği, (ومن يتوكل على الله فهو حسبه/Kim Allah'a tevekkül ederse Allah ona yeter), tevekkül ile zikredinin, kifâyetle zikredileceği, "إن رحمةَ اللهِ قريبٌ من المحسنين/Allah'ın rahmeti muhsinler için yakındır" ihsan ile zikredenin rahmet ile anılacağı, " ومن يستغفر اللهَ يجد اللهَ غفوراً رحيماً/Kim Allah'a istiğfar ederse, Allah'ı çok mağfiret ve rahmet edici bulur" istiğfarla yapılan zikrin rahmet olacak döneceği, "والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سُبُلَنَا/Bizim için mücâhede edenleri, yollarımıza hidayet ederiz" cihad ile yapılan zikrin hidayet olacağı, "أدعوني أستجب لكم/dua edin icabet edeyim[473] dua ile zikredeni nimet ve lütufla zikredeceği vurgulanır. Yani zikir Nimeti artırır, mükâfât olur, Allah'ı vekil yapar, rahmet ve bağışlanma olur, rehber olur, şiddet ve sıkıntıda hatırlanmayı sağlar, ahireti hatırlatır, kurtarıcı olur, Allah'ın ilgilenmesini sağlar, kerâmet ve değere dönüşür, şeytanı uzaklaştırır, refahı artırır, zararı önler, perdeleri kaldırır.

Kalbî zikir ise üç başlıkta ele alınır:

1. Ağlayarak ve kalpler titreyerek zikretmek. " إذا ذُكِرَ اللهُ وجلتْ قلوبُهُم/Allah anıldığı zaman, kalpleri titrer", " تقشعر منه جلود

[471] Ahzab, 33/41.
[472] Âl-i İmrân, 3/191.
[473] Bakara, 2/152; İbrahim, 14/7; Zümer, 39/10; Talak, 65/3; A'raf, 7/56, Nisa, 4/110; Ankebut, 29/69; Saffât, 37/144; Ğafir, 40/60.

الذين يخشون ربهم/Rablerinden haşyet duyanların derileri ürperir"[474] İslâm'a yeni girenler Kur'ân'ı dinlediklerinde ağlıyorlardı. Hz. Ebu Bekir İslâm'ın ilk günlerinde böyle olduklarını sonra kalplerin katılaştığını belirtmektedir".[475]

2. Allah'ın emir, nehiy, va'd ve va'idlerini düşünerek zikretmek. Bu zikir güven duygusu, gönül rahatlığı, sekînet ve huzur verir. "ألا بذكر الله تطمئن القلوب/Kalpler, ancak Allah'ı zikirle mutmain olur".[476] İnsan, Allah'ı unutursa; Allah da onu unutur. Psikolojik problemlerin çözümü ve ruhun şifası zikirdedir. Zikirden yüzçevirenler geçim sıkıntısı çekerler.[477]

3. Mahlûkatı ve sırlarını düşünerek basiret ve ibretle zikretmek. Mahlûkat böyle bakan kimsenin önünde ayna olur. Uzuvların ibadetle, salih amelle meşgul olması, yasaklardan uzak durması budur.[478]

Zâkirler, Allah ile birlikte başka şeyleri anmazlar. " فاذكر ربك إذا نسيت/Unuttuğun zaman Rabbini zikret"[479] buyrulur. Peygamberimiz; "Muferredûnun ödüllerine bakınız" buyurur, müferredûn kimdir? Ya Resulallah? Allah'ı çokça zikreden erkek ve kadınlar[480] diye cevap verir. Kalp ile zikreden lisan zikrini aşmış olur. Zekeriyyâ (as)'ın üç gün konuşmaktan men edilmesi kalbi zikre örnektir.

"فاذكروا الله عند مشعر الحرام/Meş'ar-i Haram'da Allah'ı zikredin"[481] âyetindeki zikir ise telbiye "لبيك الهم لبيك/Allah'ım emret",

---

474 Enfal, 8/2; Zümer 39/23.

475 İsmail Hakkı Bursevî, *Ruhu'l-Beyân*, 3/313.

476 Ra'd, 28; Müslim, Zikir 25, 2689; Tirmizî, Deavât 7, hd: 3375.

477 Buhârî, *Sahih*, Deavât, 67; Hadid, 57/16; Tevbe, 9/67; Taha, 20/124.

478 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/141ab, 142ab.

479 Kehf, 18/24.

480 سيروا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يسير في طريق مكة فمر على جبل يقال له جمدان فقال هذا جمدان سبق المفردون، قالوا: وما المفردون يا رسول الله؟ قال: الذاكرون الله كثيرا والذاكرات.سبق المفردون أي المنفردون المعتزلون عن الناس من فرد إذا اعتزل وتخلى للعبادة، فكأنه أفرد نفسه بالتبتل إلى الله، أي سبقوا بنيل الزلفى والعروج إلى الدرجات العلى/Resûlüllah (s) bir gün Mekke yolunda Camdan denilen dağdan geçerken dedi ki; Yürüyün burası Camdan'dır. Müferredun öne geçtiler. Müferredun nedir? dediler. Dedi ki: Allah'ı çokça zikreden erkek ve kadınlardır. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 2/322.

481 Bakara, 2/198

tehlil "لا إله إلا الله/Allah'tan başka ilah yoktur" ve tekbir; "الله اكبر/Allah en büyüktür" zikridir. Resûlüllah (s); "Kim cennet bahçelerinde vakit geçirmek istiyorsa Allah'ın zikrini artırsın" buyurur. Bu zikirden maksat namaz, dua, Allah'ın hizmeti, adanmışlık, iyilik, dayanışma, cihad, ihlasla yapılan her türlü faaliyettir. Zikrin en değerlisi ise evren üzerinde düşünmektir.

Zikrin lisan, kalp ve organlarla eşgüdüm halinde olması gerekir. Böylece kişiyi güçlü, aktif kılar; aşk, duygu ve sorumluluk yüklü bir özneye dönüştürür. Kalbe inmeyen zikir, çölde susuz kalmış bir kimsenin su aramayıp; "su" diye inlemesine benzer. Hz. Hacer bunu yapmamış Safa-Merve arasında yedi defa sayederek su aramıştır.

Zikir hayatın her anını uyanık geçirmeyi sağlar. Müferredûnun sırrı budur. Onlar her şeyin farkında, kalpleri uyanık, kulakları keskin, gözleri en küçük hareketlilikleri dahi farkedecek hassasiyettedir. Bu nedenle zikir, dinamizmin kaynağıdır. Allah'ı zikreden, O'ndan başkasını unutur, zikretmeyen ise Allah'ı unutur ve O'nu unutan kendini de unutur.

g) Teveccüh (التوجه)

Sözlükte yönelmek, yüzünü dönmektir.[482] Sûfî ıstılahında Allah'a salih amellerle yönelmek, bir şeyi yalnız O'nun için yapmak,[483] kalbin suretlerden arınarak Allah'ı gözetmesidir.[484] Bir meyyit gibi mâsivâdan dönüp O'na yönelmektir.[485] "فأينما تولوا فثم وجه الله/Nereye yönelirseniz Allah'ın yüzü oradadır Müminlerin gerçek kıblesi, Allah'ın veçhidir"; " كل شيئٍ هالك إلا وجهه/O'nun zâtından başka her şey helâk olucudur"; " فإن حاجوك فقل أسلمت وجهي لله و من اتبعني/Eğer seninle tartışmaya girerlerse, de ki; "Ben ve tabilerim yüzümüzü Allah'a döndük (bağlandık)".[486]

---

482 İbn Fâris, *Mücmelü'l-lüğa*, (Beyrut: Müessese Risâle, 1986), 917.
483 İsfahanî, *el-Müfredât*, 513.
484 Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, 165.
485 Necmeddin-i Kübrâ, *Usûl-i Aşere*, 62.
486 Bakara 2/115; Kasas, 28/88; Âl-i İmrân, 3/20.

Teveccüh üstün bir makâm ve sorumluluktur. Bir kimse binlerce sene Allah'a teveccüh etse, bir an O'ndan yüz çevirse kaybettiği kazandığından büyük olur.[487]

Günümüz toplumları, maddeye teveccüh ve maddî olanı kıblegâh edinmekten kaynaklanan bir kriz hâlindedirler. İnsandaki fıtrî yöneliş madde, insan, tabiat veya topluma değil yaratıcıya tevcîh edilmelidir.

h) Sabır (الصبر)

Sabır, sözlükte tutmak, dayanmaktır. Hayvanı tutmak da sabır fiiliyle ifade edilir (صَبَرْتُ الدَّابَةَ/hayvanı tuttum). Istılahta belâ ve musibeti Allah'tan başkasına şikâyet etmemek,[488] sıkıntı anında kendini tutmak, hâkim olmak, akıl ve şeriatın gerektirdiği şekilde davranmaktır. Bir başka tarife göre sabır, nefsin akıl ve yasa ile dizginlenmesidir. Sabır pasif değil aktif bir kavramdır. Bir kenara çekilip herşeyin olacağına varmasını beklemek değildir. Allah (cc), Eyyûb'u sabrı ile övmüş, 411 defa sabırdan söz etmiş ve sabrı "azmu'l-umur" olarak nitelemiştir.[489]

و أيوب إذ نادى ربه إنى مسنى الضرُّ و أنت أرحمُ الراحمين "/Eyyub Rabbine; benim başıma dert geldi. Sen, merhametlilerin en merhametlisisin!"[490]; " إنا وجدناه صابراً نعم العبدُ/Biz onu sabreder bulduk, o ne güzel kuldur" [491], Peygamber (s) buyurur: "Sabır ışıktır, Kurân ise rehber",[492] "Makbul sabır, musibetle karşılşılan ilk anda gösterilen sabırdır.[493]

Sabır pasif gibi görünür fakat aktif karakterlidir. Hadislerde imanın yarısı olarak gelir.[494] "واستعينوا بالصبر و الصلوة/Sabır

487 Necmeddin-i Kübrâ, *Usûl-i Aşere*, 63.
488 Cürcânî, *Tarîfât*, 137.
489 İsfahânî, *Müfredât*, (Beyrut: Marife Yay, 273), "Sabere". Lokman 57/17.
490 Enbiyâ, 21/83.
491 Sâd, 38/44.
492 Tirmizî, Da'avât 91 Hadis 3512; Nesai, Zekât 1, no. 5.
493 Buhârî, Cenaiz 43, Ahkâm 11; Müslim, Cenaiz 14, Hadis. 626.
494 Suyûtî, *Camiu's-Sağir*, C. I, 107.

ve namaz ile yardım isteyin buyurur. Bir makâm olarak[495] sabır, dinin kemâli için onsuz olmaz bir kavramdır,[496] kurtuluşun anahtarıdır ve karşılığı cennettir: " وجزاهم بما صبروا جنة و حريراً/Sabretmelerine karşılık mükâfâtları cennet ve ipektir".[497]

Mücâhede, sabırla yapılır. Cennet, sabır gerektiren sıkıntı ve güçlüklerle, cehennemse nefse hoş gelen istek ve hazlarla çevrili olduğundan, cenneti elde etmenin yolu nefsin isteklerine karşı direnmektir. "واصبر على ما يقولون/Onların sözlerine sabret" [498] âyetinde müşriklerin propagandalarına karşı direnme öğütlenirken "استعينوا بالله و اصبروا/Allah'tan isteyin ve direnin"[499] âyetinde sabrın keyfiyetine işaret edilir. Hülâsa sabır rızaya ulaştırmalıdır. İbadette, taatte, musibet ve istikamette sabır kişinin râzı/merzî olmasını sağlar. Tasavvufun bu öz denetim kavramlarıyla inşa yönteminin en önemli aşaması sabır mertebesidir. Zira çöküş sebepleri karşısında sabır, insanlığa direnme ve karşı koyma gücü sağlamaktadır.

i) Murâkabe (المراقبة)

Murakabenin koruma, kurtarma,[500] denetleme, feyizlenme anlamı vardır. Istılahta yakaza halinde, ilahi denetimde olma bilincidir.[501] Bütün davranışlara Allah'ın vakıf olduğu şuuruyla kalbi korumak, kalben Allah'a yönelmektir.[502]

Tasavvuf ekollerinde murâkabe ders olarak yapılır. Gece dizüstü oturup, gözler yumularak 15 dakikadan 3 saate kadar

---

495 Serrâc, *el-Lüm'a*, 49.
496 Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, 324.
497 İnsan, 76/12.
498 Müzzemmil, 73/10.
499 A'raf, 7/129.
500 Râğıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, 202; Komisyon, *Mucemu'l-Vasît*, Mecmeu'l-Lüga, (Kahire: Mektebetu'ş-Şuruki'd-Devliyye, 2004), 364.
501 Cevherî, *es-Sıhah Tacu'l-Lüga*, Beyrut, 4. Baskı, 1990, 138.
502 Serrâc, *el-Lüma'*, tah. A.Mahmud-A.Sürûr, (Mısır: Kütüb Hadise, 1960), 82.

Allah'ın esmâı, sıfâtı, efâli, akvâli, va'd ve vaîdi üzerinde tefekkür edilir. Böylece manevî âlemden feyiz alınır. Murâkabenin hakikati, Allah'ı görür gibi (ihsân) yaşamaktır. Avamın murâkabesi Allah'tan korkması (havf), havassınki Allah'tan ümit etmesidir (recâ). Alâmeti ise Allah'ın tercih ettiğini tercih etmek, yücelttiğini yüceltmektir.[503]

"وكان الله على كل شيئٍ رقيباً/Allah herşey üzerinde rakîb/gözetleyicidir"[504], "ما يلفظ لديه من قول إلا لديه رقيب عتيد/İnsan ne söylerse onu gözetleyen biri vardır"[505], "يترقب خائفاً/korku içinde etrafı kolaçan ederek"[506] gibi 30 âyette murâkâbeden söz edilir. Nebî (s): "الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك/İhsan; Allah'ı görüyormuşçasına yaşamandır (ibadet). Sen O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir"[507] buyurur. Murâkabe kişiyi sürekli bir bilinç haline yükselterek kölelikten, maddeye bağlanmaktan kurtarır. Böylece kişiye uyanık bir kalbi armağan eder.

j) Rızâ (الرضاء)

Rızâ sözlükte kabul edip memnun olmak, yetinmektir.[508] En büyük rıza Allah rızası olduğundan "rıdvan" lafzı Kur'ân'da 73 yerde geçer ve yalnız Allah'a tahsis edilir.[509] Rıza, Allah'ın kaza ve kaderine râzı olmak yani; "رضي الله عنهم و رضوا عنه/Allah'ın onlardan, onların da Allah'tan râzı olmasıdır.[510] Bir hâl kavramı olan[511] rızâ, muhabbet ile birliktedir ve birbirinin mülâzımıdır (gerektireni). Ancak rızâ sayesinde muhabbete ulaşılabilir.[512]

---

503 Ethem Cebecioğlu, "Murâkabe" md.
504 Ahzab, 33/52.
505 Kâf, 50/18.
506 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, Kasas 18.
507 Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensur*, 1/93; Buharî, *Sahih*, 4777; Müslim, Sahih, 10.
508 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 3/1663; Komisyon, *el-Vasît*, 351.
509 İsfahanî, *el-Müfredât*, 197.
510 Mâide, 5/119; Kâşânî, Mu'cemu'l-Mustalahati's-Sûfiyye, 248.
511 Hücvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, 287.
512 Kuşeyrî, *er-Risâle*, 192.

Sûfî klasiklerde biri Allah'a diğeri kula müteveccih olan rızâ mertebesi, ilahî hükme ve kaderin tecellilerine kalbin razı olup sükûn bulmasıdır.[513] Allah'ın rızâsı kulun itaati ve ihlâsıyla, kulun Allah'tan râzı olması ise O'ndan gelen her hükmü hoş karşılamasıyladır.[514]

Rıza'ya ermek işin masiyetleri terk, pişmanlıkla tevbe ve teveccüh etmek, zühd ve fakr ile tevekkülü ahlâka dönüştürmek; sabır, uzlet ve zikri daim yapmak gerekir. Rızâ kavramı tasavvufî inşa sürecinin son aşamasıdır. Kulun manevi olarak zirvede olmasıdır. Artık kul ile Allah arasında bir söze gerek kalmaz. Bu makamda dil dua etmese bile kalp ve azalar dua halindedir.

5.2. Diğer Sûfî Kur'ânî Kavramlar (المصطلحات الصوفية الأخرى)

5.2.1. Takvâ (التقوى)

Takvâ kelimesi vikâye kökünden[515] bir şeyi muhâfaza etmek, himâye etmektir.[516] Takvâ taatte ihlâs, masiyette terk ve sakınmadır. Kulun Allah'tan başka her şeyden sakınması, Allah'dan uzaklaştıran her şeyden çekinmesidir.[517] İlahi emir-yasaklar konusunda üst düzey bir hassasiyettir.

Takvâ elbisesi insanı örten haşyetullahtır. " پوشش تقوی یعنی لباس که برای تواضع پوشند چون پشیمنیها و جامها درشت آن بهتر است که از لباسهای نرم. و فی الحدیث، من رق ثوبه رق دینه./Takvâ elbisesini tevâzu' için giyerler. Çünkü kaba dokuma yün giysi, yumuşak dokumalardan daha iyidir. "Giysisi ince olanın dini de ince olur" sözü varid-dir. Kalbin takvâ elbisesi sıdktır, ayıpları örter. Ruhun takvâ elbisesi Hak mahabbetidir, mâsivâ'ya yönelme ayıplarını örter. Sırr'ın takvâ elbisesi, vuslata şahit olmaktır. Bu mâsivâyı

513 Kelâbâzî, *et-Taarruf*, 102; Kuşeyrî, *er-Risâle*, 194.
514 Kelâbâzî, *Ta'arruf*, 103.
515 Rağıb el-İsfahanî, *Müfredât*, 530.
516 Lütfullah Cebeci, *Kur'ân'a Göre Takvâ*, Sehâ N, (İstanbul: 1985), 16.
517 Şerif Cürcânî, Târifât-Sözlük, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997), 64.

görme ayıbını örter. Hafî'nin takvâ elbisesi ise Hakk'ın hüviyeti ile bâkî kalmak, bu da halkın ayıplarını örter.[518]

Kur'ân-ı Kerîm'in "takvâ elbisesi" tabiri, İbn Abbas'a (öl. 687) göre sâlih amel, Hz. Osman (öl. 657)'a göre güzel huy, Urve b. Zübeyr (öl. 712)'e göre Allah korkusudur. Âdem (as) cennette iken üzerinde takvâ elbisesi vardı ve eğer ولا تقربا هذه الشجرة/emrine itaatsizlikle salih amelden üdûl etmeseydi elbise açılmazdı. İşte asıl koruyucu elbise takvâ elbisesidir. Hz. Hasan (öl. 670)'ın hayâ dediği bu elbise, savaşta giyilen miğfer, zırh gibi koruyucu elbiseye de ad olmuştur.[519]

Takvâ bir kalkandır, maddî ve manevî tehlikelerden korur. Zâlimlere karşı savaşan "ribbiyyun" da kendilerini zulümlekesinden koruyan takvâlılardır. Takvânın bireysel sonuçları olduğu gibi toplumsal sonuçları da vardır. Örneğin maddî refah ve kalkınma, toplumsal takvâ ürünüdür. Toplum hayatında hiçbir zaman takvâ ve verâ' duygusunun sağladığı öz denetim kadar etkili bir yöntem olmamıştır.

5.2.2. Velî-Velâyet (الولاية-الولي)

Lügatte seven, yardımcı, efendi[520], hükmî yakınlık[521], dost anlamında velî, sürekli taat halinde olmaktır. Velâyet, dostluktan öte bir anlam derinliğine sahiptir. Velî müslümanların Sosyo-ekonomik ve siyasal meselelerinden de sorumludur.

Kur'ân-ı Kerîm'de 78 yerde velî kavramı geçer. " ان وليي الله نزل الكتاب و هو يتولى الصالحين/Şüphesiz benim velim Allah'tır, kitabı indirmiştir ve O salihlere tevliyet eder (işlerini görür)", " الله ولى الذين آمنوا يخرجهو من الظلمات إلى النور و الذين كفروا أوليائهم الطاغوت يخرجونهم من

---

518 Bursevî, *Rûhu'l-Beyân*, Dersaadet, (İstanbul: 1911, 3/311, 148); من رق ثوبه رق دينه sözü Gazâlî'de kelâm-ı kibâr olarak geçmektedir. Gazâlî, *İhyâ*, Lübnan: Daru'l-marife, 4/234. Aynı söz Meclisî'nin *Vesâilü'ş-Şi'a*'sında Hz. Ali'nin sözü olarak nakledilir.

519 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, A'raf, 7/26.

520 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/406.

521 Seyyid Şerîf Cürcânî, *Ta'rîfât-Terimler Sözlüğü*, Ç. Ali Erkan, (İstanbul: Bahar Yay, 1997), 247.

النور إلى الظلمات.../Allah iman edenlerin velîsidir, onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkârcıların velîleri ise tâğuttur, onları aydınlıktan karanlıklara sürüklerler...", " ألا إنَّ أولياءَ اللهِ لا خوفٌ عليهم و لا هم يحزنون/Dikkat edin Allah'ın velîlerine korku yoktur, onlar üzülmeyecektir de". "والله ولي المومنين/Allah iman edenlerin velîsidir"[522] buyurulmaktadır. "هنالك الولايةُ لله الحق هو خيرٌ ثواباً و خيرٌ عقباً/İşte burada velâyet elhak, Allah'ındır. O sevapca da karşılıkça da hayırdır"[523] O'na galip gelinemez ve kimse O'nu engelleyemez, velâyet Allah'a hastır, inkârcılar karşısında evliyâsına yardım edecek, onlardan intikam alacak Allah'tır. Sevap ve akibet bakımından bu daha hayırlıdır. Hamza ve Kesâî gibi velâyeti, vilâyet şeklinde okuyan da vardır.[524]

Hadislerde: "Allah, bir kulunu sevdiği zaman onun gören gözü, duyan kulağı, tutan eli, yürüyen ayağı olur. Bu kul, Allah'tan bir şey istese kabul görür. Allah'a sığındığında Allah onu korur. "Kim bir velime düşmanlık yaparsa ona harp ilan ederim" buyrulur.[525]

Harakânî velâyet bahsinde: "هر مؤمني را هيبت چهل ملک دهد/Velî mü'mine kırk melik (sultan) heybeti verilir."[526] Bu heybet, zühd ve takvâ heybetidir. Suhreverdî (öl. 1234) üstünlüğün kerâmetle değil velâyetle olduğunu söyler.[527] Velîler, Allah adamı, Rabbânîdirler. Onların sevmesi de kızması da Allah içindir. Görenlere Allah'ı hatırlatırlar. İnsanlar dünyanın süsüne bakarken onlar dünyanın gerçeğine bakarlar. Bu yönüyle veliler bir toplumun zaman bakımından ilerisindedirler.

Bazı yazarlar velâyeti âlim, velî, evtâd, kutub (zamanın zühd önderi) şeklinde derecelendirirler. "Ey dost, nefis âleminden kalp âlemine, beşeriyetten ruha, tabiattan sırra çık. Beden

---

522 A'râf, 7/196; Bakara, 2/257; Yunus, 10/62; Âl-i İmrân, 3/68.
523 Kehf, 18/44.
524 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/67a.
525 Buharî, *Sahih*, Rekâik, 38.
526 Hasan Çiftçi, *Harakânî*, 341.
527 İmam-ı Rabbânî, *Müjdeci Mektuplar Tercemesi*, Çev. H. Işık, (İstanbul: Hakikat Kitabevî, 2003), 467.

karanlıklarından sıyrıl. O zaman görmediğini görür, duymadığını duyarsın. "Yaptıklarına karşılık olarak, onlar için hazırlananları kimse bilemez"[528] sırrına erersin.[529]

Kudsî hadiste buyrulur: Kullarımdan velilerim vardır beni zikrederler, ben de onları zikrederim.[530] Hz. Peygamber buyurdu: Nübüvvet gitti mübeşşirât (müjdeciler) kaldı.[531] Mübeşşirat velâyettir. Evliyaullahın Allah tarafından onurlandırılışı (kerâmet), kiminin hitabet-irşad, kiminin zekâ-öngörü, kiminin de riyâzet-mücâhede sonucu oluşan sezgi kabiliyetleri istidrac ile karıştırılmamalıdır. Bir kısım hilekârlar bazı ilaç, araç ve tekniklerle göz boyayıp, insanları hayretler içinde bırakırlar.

Allah Resûlü (s) buyurur: تكون أمتي فى الدنيا على ثلاثة أطباق أما الطبق الأول فلا يرغبون فى جمع المال و ادخاره و لا يسعون فى اقتنايه و احتكاره إنما رضاهم من الدنيا سدُّ جوعةٍ و سترُ عورةٍ و غناهم فيها ما بلغ الآخرة فأولئك الذين لا خوفٌ عليهم و لا هم يحزنون/Ümmetim dünyada üç sınıftır. Birinci sınıf mal toplama ve yığmaya ilgi duymaz. Mal biriktirmek için bir çabası da olmaz. Onlar açlığı giderecek, örtünmeyi sağlayacak kadarıyla yetinirler. Dünyada onları tatmin eden şey, Ahiret'e ulaştıracak şeydir. İşte onlar korku ve hüzün yoktur."[532]

"لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء/Mü'minler kâfirleri velî edinmesinler".[533] Çünkü imanın eylemi velâ-berâ (tevellî-teberrî)'dır. Allah Resûlü'nden imanın en sağlam kulpu nedir? diye sorulduğunda tevellî ve teberrî diye cevap vermiştir.[534]

Hülâsa velî Allah, Peygamber ve namaz kılıp rükû halinde zekât veren müminlerdir/ إنما وليكم الله و رسوله و الذين آمنوا الذين يقيمون الصلوة و يؤتون الزكوة و هم راكعون/".[535] Dostluktan öte bir anlam

528 Secde, 32/17.
529 İmam-ı Gazâlî, *Tevhid Risâlesi,* Çev. S.Özburun-Y.Ö.Özburun, (İstanbul: Semerkand Yayıncılık, 2001).
530 İmam Ahmed, Müsned.
531 Tirmizî, Rüya 3, Hadis no. 2275.
532 Muhammed b. Ali el-Musulî (öl. 1103) el-Vüdaniyye, 2010, *Ramuz el-Ehâdis'*in beş tabaka olarak kaydettiği ve ümmetin üç tabakada toplandığını bildiren hadisi nakleder.
533 Âl-i İmrân, 3/28.
534 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 2/73b.
535 Mâide, 5/54.

derinliğine sahiptir. Hüküm, hikmet, yönetim, sorumluluk ile ifade edilebilecek müminlerin her türlü sosyal, ekonomik ve siyasal meseleleri velîlerin sorumluluğundadır. Günümüzde İslam dünyasının bir velâyet boşluğu vardır. Bu boşluk nâehillerce istismar edilebilmektedir.

5.2.3. Şefâat (الشفاعة)

Şefaat, şef'/شفع masdarından "çift" demektir. Istılahta başkasından, kendisi dışında birine hayır yapmasını isteme,[536] bağışlanma, [537] yakarış, [538] salihlerden dua alma, [539] eş olma[540] gibi anlamları da vardır.

Şefaat ile ilgili çok sayıda ayet ve hadis vardır: " لا يملكون الشفاعة إلا من اتخذ عند الرحمن عهداً/Rahman'ın yanında bir ahdi olandan başkasına şefaat yoktur", "لا تنفع الشفاعة إلا من أذن له الرحمن/Allah'ın izin verdiğinden başkasına şefaat bir fayda vermez", " ولا يشفعون إلا لمن ارتضى/Onlar O'nun razı olduklarından başkasına şefaat edemez"541 buyurulmuştur. Nebi (s); "القرآن شافع مشفع/Kur'ân, şefaat edicidir, şefaat edilmiştir"[542], "إذا وقعت الحدود فلا شفعة/Hadler vaki olduğunda şefaat fayda vermez"[543] buyurmuştur.

Şefâat sayesinde affolunacak günahlar vardır, affolunmayacak günahlar vardır".[544] "عسى أن يبعثك ربك مقاماً محموداً/Umulur

---

536 Semih Duğaym, *Mustalahat İlmi'l-Kelam*, (Beyrut: Mektebe Lübnan, 1988), 1/666.
537 Cürcânî, *Terimler Sözlüğü*, Ç. A.Erkan, (İstanbul: Bahar Yay, 1997), 130.
538 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 7/151.
539 Cebecioğlu, "Şefaat" md.
540 Rârıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, 263.
541 Meryem, 19/87; Taha, 20/109; Enbiya, 21/28.
542 İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr*, tah. M. Selame, (Dimeşk: Tibe, 2002), 1/91.
543 İbn Mâce, *Haşiyetu's-Sündî Ala İbn Mâce*, (Beyrut: 1432/2012), 99.
544 Gazalî, *İhyâ* 3/331.

ki Rabbin seni makam-ı mahmûda ulaştırır"[545] ayetindeki makâm-ı mahmûd bir şefaât makâmıdır. "من ذا الذي يشفع عنده إلا بإذنه/O'nun izni olmadan Kim şefaat edebilir?"[546] Elbette O'nun egemenliğine kimse ortak olamaz. O izin vermediği sürece hiç kimsenin onun mülkünde tasarrufu, şefaati olamaz.[547]

Hülâsa şefaat Allah'ın iznine bağlıdır. Cennette müminlerin derecelerinin yükselmesi, küçük günahların affına vesile olması gibi hususlarda peygamberlere ve salih mü'minlere verilmiş şefaat izni onlara verilmiş bir mevhibe-i ilahiyedir.

5.2.4. Bukâ/Ağlama (البكاء)

Bükâ gözyaşının akması, üzüntünün galip gelmesi,[548] sesli ağlama, gözyaşının akmasıdır.[549] Kur'ân-ı Kerîm'de: "خروا سجداً و بكياً/Ağlayarak secdeye kapanırlar", "فليضحكوا قليلاً و ليبكوا كثيراً/Az gülsünler çok ağlasınlar", "ويخرون للأذقان و يبكون و يزيدهم خشوعاً/Yüzüstü yere kapanır, ağlarlar ve O (Kur'ân) onların huşu'unu artırır" buyrulur.[550] Nebi (s) buyurur: تضرعوا و ابكوا فإن السموات و الأرض و الشمس و القمر و النجوم تبكون من خشية الله/Tazarru' edin ağlayın, çünkü gökler, yer, güneş, ay ve yıldızlar Allah korkusundan ağlaşırlar"[551], "لا يلج النار رجل بكى من خشية الله حتى يعود اللبن في الضرع و لا يجتمع غبار في سبيل الله و دخان جهنم/Allah korkusuyla ağlayan kişi, sütün tekrar çıktığı yere dönmeyeceği gibi cehenneme girmez. Allah yolunda bir toz zerresi bile cehennem dumanıyla asla bir araya gelmez",[552] "لو تعلمون ما اعلم ولضحكتم قليلاً و لبكيتم كثيراً و لما تقاررتم على الفراش/Eğer bildiğimi bilseydiniz çok ağlar, az gülerdiniz, yatağınızda durmaz, dağlara çıkardınız"[553], "Ey insanlar ağlayın, eğer ağlayamazsanız ağlar gibi davranın, cehennem ehli

---

545 İsra, 17/79.
546 Bakara, 2/255.
547 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm,* 1/205b.
548 Râğıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, 58.
549 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 475.
550 Meryem, 19/58; Tevbe, 9/82; İsra, 17/109.
551 İbn Mace, Zühd 19.
552 Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, Tah. A. Ma'ruf, (Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), 4/144, Hd. 2311.
553 Buhârî, *Sahih*, Kitabu't-Tefsîr, 4345 no'lu hadis.

kan ağlayacak, adeta gözleri yerinden oynayacaktır[554] buyurur. Hadislerde çok gülmenin gaflet ve duyarsızlığa neden olacağı bildirilmiş, az gülmek tavsiye edilmiştir.

Harakânî (öl. 1033) Türkistan'dan Şam'a kadar olan sahada; bir din kardeşimin parmağına batan diken benim parmağıma batmıştır; birinin ayağına çarpan taş benim ayağımı acıtmıştır. Bir kalpte hüzün varsa, o kalp benim kalbimdir" diyerek hisseden bir kalbe, çokça ağlayan bir yüreğe, bir mümin kalbine işaret eder.[555]

Tasavvuf, ağlamakta rikkat ve derinlik görür ve bükânın terapötik boyutunu önemser. Âyetlerde bükâ emir kipi ile gelmiştir. Öyleyse bundaki hikmeti modern bilimlerle meydana çıkarmak ve bükânın havf-şevk hallerini analiz etmek gerekir.

5.2.5. Nûr-Zulmet (النور الظلمة)

Nûr, gözün algıladığı bir keyfiyyet[556] ışık kaynağından yayılıp görmeyi sağlayan bir özelliktir. Isfehânî (öl. 1108) dünyevî nûr (güneş) ve uhrevî nûr (akıl, vahiy) diye ikiye ayrılır.[557] Kur'ân-ı Kerîm'de; "قد جائكم من الله نور و كتاب مبين/Rabbinizden size bir nûr ve apaçık bir kitap gelmiştir"[558], " هو الذي جعل الشمس ضياء و القمر نوراً/O ki size güneşi ışık, ayı ise aydınlık kıldı"[559], "وقمراً منيراً/nur veren ay"[560] buyurulur.

554 Müslim, Cihad 58; İbn Mace, Zühd 19.
555 Attâr, *Tezkire*, Çev. S. Uludağ, (İstanbul: Kabalcı, 2007), 604.
556 Cürcânî, 241.
557 İsfahanî, *el-Müfredât*, 508.
558 Mâide, 5/15.
559 Yunus, 10/5.
560 Furkan, 25/61.

Karanlık (zulmet) ise, nûrun olmaması[561] anlamında bir antitez kavramıdır. Göz güneşe baktığında ışığın şiddetinden her şeyin karanlıkta kalması gibi Zât-ı ilâhî ilmi de öyle bir nurdur ki onun dışındaki her şey karanlıktır.[562]

Nûr Esma-yı Hüsnâ'dan Allah'ın zahir isminin tecellisidir. Kâinattaki suretlerde ortaya çıkan vücuddur. Gizlenmiş bir şeyin, ledün ilmiyle ortaya çıkmasına denildiği gibi, kalpten mâsivayı çıkarıp atan ilâhî varidata da denir. Onu gören idrak eder, sonra da onun vasıtasıyla diğer görünen şeyleri (mubassarat) görür. Sühreverdî, *Heyakilu'n-Nur*'da şu niyazda bulunur "Ey Kayyûm! Bizi Nur ile destekle. Bizi Nur'da sabit kıl. Bizi Nur'da haşreyle. En yüce gayemiz senin rızan, en büyük maksadımız sana kavuşmak olsun!"[563]

"يخرجهم من الظلمات إلى النور/Onları karanlıklardan nûra çıkarır..."[564] âyetinde nûr, iman ve yakin,[565] "الله نور السموات و الأرض/Allah göklerin ve yerin nûrudur"[566] âyetinde Allah'ın yeryüzünü, kitap, paygamber ve şer'î yasalarla aydınlatmasıdır. Allah Teâlâ gökleri güneş, ay ve yıldızlar ile donattığı gibi Dünya'yı da peygamberler, âlimler ve hak imamlarla donatmışmıştır. Sonuç olarak nur-zulmet kavramları, biri yakînî imanı diğeri ise imanın zıddı küfür, nefis ve hevâya tabiyettir. Bütün karanlıkların menşei de bu zulmettir.

5.2.6. Tevâzu (التواضع)

Sözlükte alçak gönüllülük, kibirlenmemek, kendini beğenmemek[567] Allah için azla yetinmektir.[568] Tasavvuf tevazu ile nefsi minimum seviyede tutar, benlik dönüşümü ve insânî kemali hedefler.

---

561 Cürcânî, 147; Râğıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, 315.
562 Cürcânî, *Ta'rîfât*, aynı yer.
563 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Sözlüğü*, Nûr md.
564 Bakara, 2/257.
565 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm,* 1/208ab.
566 Nur, 24/35.
567 Mucemu'l-Vasît, 1039; Cürcânî, *Tarifat*, 68, Kuşeyrî, *Risale*, 145
568 Süleyman Uludağ, "Tevazu", *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 529.

"و عباد الرحمن الذين يمشون على الأرض هوناً/Rahman'ın kulları onlardır ki, yeryüzünde tevazu' ile yürürler", "إن الله لا يحب المستكبرين/Allah kibirlenenleri sevmez", "فلبئس مثوى المتكبرين/Kibirlenenlerin varacağı yer ne kötüdür", "اذلة على المؤمنين اعزة على الكافرين/Mü'minlere karşı alçak gönüllü, inkârcılara karşı caydırıcıdırlar"[569] âyetleri tevâzu ahlâkını açıklar. Kalbi iyiliğe yönelten ve aklı parlatan bu davranış, sahibini yüceltir. Allah ona yıkılmaz mülk verir.[570]

5.2.7. Kalp (القلب)

Lugatte; bir şeyi halden hale çevirmek[571] bir şeyin özü, hakikati,[572] göğsün sol yanında, çam kozalağı şeklindeki organ[573] anlamlarına gelir. Tasavvufta kalp daima tam kapasiteyle çalışması gereken en önemli organ ve kavramdır. Çünkü bütün faaliyetler kalp merkezlidir. Nitekim "لهم قلوب لا يعقلون بها/Onların kalpleri vardır akletmezler"[574] âyetinde kalb, düşüncenin merkezi ve insanın fıkheden yönüdür.

569 Furkan, 25/63; Nahl, 16/23; Nahl, 16/29; Mâide, 5/54.
570 Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, 192.
571 İsfahânî, *Müfredât*, 41; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 1/687.
572 Fîrûzâbâdî, *Kamusu'l-Muhît*, 1/163; Asım Efendi, *Kâmus*, (İst: 1852), 1/446.
573 bz. Beşir el-Calutî, *Hakikatu't-tasavvuf*, (Beyrut: Kütüb, 2012), 151.
574 A'raf, 7/179.

İman ve şüphe de kalp ile ilgilidir ve kalbi genişletip daraltır. İsrâiloğulları, Samirî'ye rıza gösterdikleri için suç ortağı oldular. Dolayısıyla Allah'ı bilen, O'na yönelen, keşfedici[575] nuranî bir cevher[576] olan kalp aynı zamanda çevrilen, dönen, değişen[577] bir yapıya sahiptir. Bu sebepten kalp ruh-beden arası bir hakikattir.[578] "إذا صلح صلح الجسد كله/O iyi olursa bütün beden iyi olur".[579] Tasavvufta kalp "ayna metaforu"yla anlatılır. Ayna parlak ve lekesiz oldukça, yansıyan şeyler de o kadar net görülecektir.

Kur'ân-ı Kerîm'de biri/fuâd, iç kalbi, diğeri/sadr, dış kalbi ifade eder. "فؤاد/fuâd" ve "صدر/sadr" sözcükleri de kalb manasında kullanılır. "ما كذب الفؤاد ما رأي/kalb, gördüğünü yalanlamadı", "ختم الله على قلوبهم و فلا يكن فى صدرك حرج/Kalbinde bir sıkıntı olmasın", "على سمعهم و على ابصارهم غشاوة/Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiş, gözlerine ise perde çekmiştir"[580] âyetinde kalp, bilgi, inanç, düşünce ve gözlem yeridir. "Allah bir kimseye hayır murad ederse onun kalbini açar, yakîn ve sıdk yerleştirir. Kalbini selim, dilini sâdık ve istikamet üzere kılar.[581] Kalp, rüzgârın önünde savrulan bir tüy[582] bir serçe gibidir, her an takallub eder".[583]

"إلا من أتى الله بقلب سليم/Ancak Allah'a selim bir kalp ile gelen müstesna", "في قلوبهم مرضٌ فزادهم اللهُ مرضاً/Kalplerinde hastalık vardır ve Allah onların hastalığını artırmıştır" âyetlerinde mecaz anlamda kalbin hastalıkları insanın olgunlaşmasını, kendini geliştirmesini engeller. "ثم قست قلوبكم من بعد ذلك فهي كالحجارة أو أشد قسوة/Sonra kalpleri katılaştı, taş gibi hatta daha da katı oldu"[584] Kalbin bu hale gelmesi ölmesi demektir. Allah'tan uzak kalp

575 İmam Gazâlî, *İhya-yı Ulûmi'd-Din*, 3/7.
576 Kâşânî, *Istılâhâtu's-Sûfiyye*, (Dimeşk: 1995), 145.
577 Tirmizî, *Sünen*, 66.
578 Suhreverdî, *Avârif*, Tah. A.Mahmud, M.Şerif, (Kahire: Daru'l-Mearif, 26).
579 Buhârî, İman, 39; Müslim, Musâkat, 107; İbn Mâce, Fiten, 14.
580 Necm, 53/11; A'raf, 7/2; Bakara, 2/7.
581 Gümüşhanevî, *Ramuz el-Ehâdîs*, (İstanbul: Pamuk Yayınları, 2004), 27.
582 Celâleddin es-Suyûtî, *Camiu's-Sağîr*, Hadis no. 8135.
583 Suyûtî, *Camiu's-Sağir*, Hadis no. 2342.
584 Şuara, 26/89; Bakara, 2/10; Bakara, 2/74.

ölüdür. Kalbin ölmesi mühürlenmesidir. O kalp artık öğüt almaz, mucize bile o kalbi diriltemez.

Netice olarak makâmât ve ahvâl kavramları kalpte yaşanır, burada ahlâka dönüşür. Kalp çevrilebilir olduğu için tasavvufta kalp arındırılıp masivadan temizlenmelidir.

5.2.8. Marifet (المعرفة)

Bir şeyin idrâki veya öncesi cehalet olan bilgi,[585] at yelesi, (والمرسلات عرفاً/ve yeleli atlara)[586] anlamına gelir. " ترى أعينَهم تفيضُ من الدمعِ مما عرفوا من الحقّ/Hakkı tanımalarından ötürü gözyaşlarının aktığını görürsün" âyetinde marifet kalbe tesir eden bir olgudur. "فلما جائهم ما عرفوا كفروا به/Tanıdıkları şey kendilerine geldiğinde onu inkâr ettiler"[587] ise tersi bir durumdur. İki ayette de marifet, kalpten nebeân eder.

Esasen marifet, sağlam bir inanç, ibâdet ve zikir neticesinde göğsün açılmasıdır. Başı Allah'ı teşbih ve tatilden beri bilmek, ortası nimetleri bilmek, sonu, emir ve nehiylere marifet nuruyla bakmaktır. İrfân ehlinin gerçek marifet dediği iman: Âriflerin imanıdır. Bu da yakîn nûrudur. Böyle bir kimse ibadetlerin hakikatlerine ve takvâya devam eder, dünyanın kirlerinden kalbi arınır ve marifet ışığı açılır.[588]

Marifet terimi kalbin aktif müdahalesiyle ve keşf ile hâsıl olan bir idrâk düzeyini ifade eder. Bu nedenle delil peşinde koşan kelamcılar, imanlarını bu yakîn düzeyine ulaştırmak için tasavvuf felsefesinden istifade ederler. Ma'rifet, güçlü bir nûr, takvâ ile inkişaf eden bir yakînî basiret olur.

5.2.9. Kerâmet (الكرامة)

---

585 Beşir el-Câlutî, *Hakikatu't-Tasavvuf*, (Beyrut: Daru'l-kütüb, 2012), 152.
586 Cevherî, *Sihâh*, *Tacu'l-Lüğa*, (Beyrut: Dar ilm li'l-melâyin, 1990), 1401.
587 Mâide, 5/83; Bakara, 2/89.
588 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/124b.

Sözlükte iyilik, cömertlik, değer, büyüklük demektir.[589] Istılahta peygamber olmayan kimselerden sâdır olan harikulâde durumlardır. Kişi mümin değilse bu durumda kerâmet değil istidrâc olur. Harikulâde durum bir meydan okuyuş ve peygamberlik davası ile olursa mucize adını alır[590] o da peygamberlere mahsustur.

Kerâmet, kevnî/maddî (surî) ve manevî (hakiki) olmak üzere ikiye ayrılır. Maddî kerâmet hayz gibidir anlatılmaz. Anlatanlar da hoş görülmez. Kerâmette tabiat olaylarındaki deterministik sebeb-sonuç ilişkilerini, yani adetullahı aşan bir durum vardır. Manevî keramet ise gerçek kerametdir bu da istikamet ve adalettir. Sûri kerametleri büyüten mübtedilere şu öğüt verilir: "Su üstünde gidersen saman çöpüsün, havada uçarsan sineksin, bir gönül elde et de adam ol!" Bazı kimseler, kendi kerametlerini kendileri anlatarak, insanlar üzerinde etkili olmak isterler, böyleleri için tasğir ifadesi olarak "kerameti kendinden menkûl" deyimi kullanılır.[591]

" كلما دَخَلَ عليها زكريا المحرابَ وَجدَ عندها رزقاً قال يا مريم أنى لك هذا قالت هو من عند الله إنه يرزق من يشاء بغير حساب/Zekeriya mihraba her girdiğinde, onun yanında (bulunması imkânsız) bir yiyecek bulurdu, Meryem bu nereden, dedi. Bu Allah'tan, O dilediğini hesapsız rızıklandırır, dedi. ",[592] "هزى إليك بجزع النخلة تساقط عليك رطباً جنياً/Hurma kütüğünü kendine doğru salla üzerine taze yaş hurma dökülsün" âyetlerinde Hz. Meryem'in yaşadığı bu harükulâde durumlar birer kerâmettir. Meleklerin Hz. Meryem ile konuşmaları da bir kerâmettir. Şehîdler de kerâmet sahibidirler. Çünkü ruhları vasıtasız kabz edilir, yıkanıp kefenlenmez, ölü olarak adlandırılmaz.

Hz. Meryem, Hz. Hacer, Hz. Hızır, Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve daha birçok sahabi, tabiin, tebe-i tabiin ve sonra gelenler kerâmet ehlidir ve kerâmet bir onur, bir değerdir. Kerâmet ile mucizeyi birbirine karıtştırmamak gerekir. Mucize,

589 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 12/77.
590 Cürcânî, *Tarifât*, 187.
591 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Sözlüğü*, "Keramet" md.
592 Âl-i İmrân, 3/37; Meryem 19/25.

meydan okuma tarzında alenidir. Kerâmet ise saklanan bir durumdur. Mucizeye inanmak imanın gereği, kerâmete inanınıp inanmamak ise serbesttir. Allah (cc) peygamber olmadıkları halde dilediği kullarını vahiyle kerâmetlendirmiş (onurlandırmış)tir.

5.2.10. Şükür (الشكر)

Şükür iyiliği övmek, teşekkür etmek, nimeti dile getirmek, kıymet bilmektir.[593] Lisan, beden ve kalb ile nimete karşılık nimetin sahibini zikretmek suretiyle övmektir.[594] Nimet fikri (şükran)'ın zıddı ise küfrân/nakkörlüktür. Bu da nimeti unutmak veya gizlemektir.[595]

Sûfî ıstılahında şükür, Allah'ın nimetlerinin güzelliğini ilan etmek,[596] ihsanda bulunanın nimetini ona boyun eğerek itiraf etmek[597] ve yalnız dil ile değil kalb, hâl ve fiil ile yapılan bir anmadır.[598] "ثم بعثناكم من بعد موتكم لعلكم تشكرون/Sonra ölümünüzün ardından sizi dirilttik umulur ki şükredersiniz" âyetindeki şükür bu manadadır. "إعملوا آل دوود شكراً و قليل من عبادي الشكور/Ey Davûd ailesi şükre durun, şükreden kullarım ne kadar azdır" âyetinde şükrün hâl ve davranış ile yapılan ahlâkî eylem boyutuna dikkat çekilir. "فاذكروني أذكركم و اشكروا لي و لا تكفرون/Beni zikredin ben de sizi zikredeyim, bana şükredin, nankörlük etmeyin"[599] âyeti ise şükrün zikir olduğunu ve şükür zikrine ihsan ile karşılık verileceğini belirtir. Şükür, imanın yarısıdır. Şükrün her hal üzere yapılması, kalben, itikad ve itiraf tarzında eda edilmesi, zikir manasını da mündemiç olması, kavramın ıstılahtaki yerini ve önemini ortaya koymaktadır.

---

593 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/433.
594 Cürcânî, *Tarifat*, 130.
595 Rağıb el-İsfahanî, *Müfredat*, 265, Şekere md.
596 Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, 170.
597 Küşeyrî, *Risale*, 174.
598 Kelâbâzî, *Taarruf*, 324.
599 Bakara, 2/56; Sebe, 34/13; Bakara, 2/152.

5.2.11. Muhabbet (المحبة)

Hubb kökünden muhabbet, sevgi demektir ve öfkenin zıddıdır. Sevmek, hoşnut olmak, dostluk, rağbet etmek gibi anlamlarda[600] kullanılan muhabbet sûfi ıstılahında, Allah'ın kendisini sevmesine bakarak kulun da Allah'ı sevmesidir.[601]

Bu kelime farklı varyantlarıyla Kur'ân-ı Kerîm'de 78 yerde geçer. "يحبهم و يحبونه/Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler",[602] " و من الناس من يتخذ من دون الله اندادا يحبونهم كحب الله و الذين آمنوا أشد حباً لله/İnsanlardan kimisi, Allah'tan başkasını Allah'ı sever gibi severler. İman edenler ise Allah'a şiddetli sevgi (aşk) duyarlar.[603] Şiddetli sevgi (eşedd-i hubb) tabiri Arap lügatlerinde aşk ve tutku olarak tanımlanır.

Allah'ın emrine itaat edip men ettiği şeyden kaçınmak gibi bir muhabbet yanında sevdiği için tercihte bulunan ikinci mertebe muhabbet ve sebepleri ortadan kaldıran üçüncü mertebe muhabbet şeklinde üç sevgi mertebesinden söz edilir.[604]

Tasavvufta mahabbetin hakikati, herşeyini sevdiğine bağışlamak, kendine hiçbir şeyi bırakmamaktır. Muhabbetin, on kısma ayrıldığı da söylenir. Bunların beşi sülûk ehlinin makamıdır: Ülfet, hevâ, hülle, şağf ve vecd. Âşıkların makamları ise: Garaim, iftitân, veleh, dehş ve fenâdır.[605]

Allah'ı sevmek O'nun zikrini sevmek, Allah'ı sevmemek ise O'nun zikrini sevmemektir.[606] Muhabbetin başı muvafakat, sonu aşktır. Müminler, koşullar ne olursa olsun Allah'ı sevmeye devam eder, inkârcılarsa zorluk anında ilahlarından yüz çevirir, acıktıklarında helvadan yaptıkları ilahlarını yerler.

---

600 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 3/9; İbn Fâris, *Mucem*, 2/26.
601 Serrâc, *Lüm'a*, 56.
602 Mâide, 5/54.
603 Bakara, 2/165.
604 Kelâbâzî, *Taarruf*, 109.
605 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Sözlüğü*, Mahabbet md.
606 Suyûtî, *Camiu's-Sağîr*, 3/1182.

"قل إن تحبون الله فاتبعوني يحببكم الله"/De ki eğer Allah'ı seviyorsanız bana tabi olun ki Allah da sizi sevsin"[607] âyeti ilahi muhabbeti Hz. Peygamber'e tabi olmaya bağlamaktadır. Buna göre Allah'ı sevmek onun taatini irade etmek ve emirlerine sarılıp yasaklarından uzaklaşmakla olur. Allah (cc)'ın kuluna muhabbeti ise kalbin hissedeceği bir durumdur ve ancak sevdiklerince bilinir.

5.2.12. Rahmet (الرحمة)

Rahmet sözlükte yakınlık, incelik, iyilik, nimetlendirmek, ikrâm, yağmur, kitap gibi geniş anlamlıdır.[608] Af, acıma, şefkat anlamı da vardır.[609] Tasavvuf, rahmeti düşünce sisteminin merkezine yerleştirir. Kur'ân-ı Kerîm'de 325 yerde geçen rahmet, en çok "Rahmân ve Rahîm" esmâsıyla kullanılır. er-Rahmân, bir sûrenin adıdır. Kalp yumuşaklığı rahmetin başı, isalu'l-hayr (hayrı ulaştırma) rahmetin sonudur. Allah'ın isimleri daima nihaî mana ile anlamlandırılır. Allah'ın rahmet sıfatı mebde' değil me'âda hamledilir ve isalu'l-hayr ile yorumlanır.[610] Rahman yalnız Allah'a izafe edilir başkası bu isimle nitelendirilmez. Rahmân, nimetleri topluca verendir ve yalnız Hak Tealaya aittir Rahîm ismi tesirde hususidir. Başkasına da rahim ismi verilebilir. Hz. Peygamber için; "وكان بالمؤمنين رحيماً/Mü'minlere merhametlidir"[611] denildiği gibi. Rahman rahmetiyle yaratır, yönetir, mutlu eder ve nimetini artırır.[612] Besmelede; "بسم الله الرحمن الرحيم/Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla" Rahman'ın takdim edilmesi buna mebnidir.

5.3. Uyûb-i Nefs (عيوب النفس)

---

607 Âl-i İmrân, 3/31.
608 Râğıb el-İsfahanî, *Müfredât*, 191.
609 Cürcânî, *Tarîfât*, 110.
610 Semerkandî, *Bahru'l-Ulum*, Süleymaniye Kütüphanesi, KAP, 106, 1/4ab, 5ab, 6a.
611 Ahzâb 33/43.
612 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 1/6b; 9a.

Ayıbın çoğulu uyûb sözlükte noksanlık demektir. Ayıp fiil ile "فأردت أن أعيبها/ayıplı yapmak istedim" ve söz ile olur, "filanı ayıpladım" gibi.[613] İnsan kendi fiillerinin mimarıdır. Seyr u sülûk sürecinde ayıplarından arınır. Benliğindeki kin, hased, servet ve şöhret arzusu gibi nefsî zaaflara karşı tedbir alır. İslâm Bilim tarihinde uyûb-i nefse dair ilk metinler, zühd ve rekâik kitaplarıdır. Sonra Sülemî (öl. 1021)'nin *Uyubu'n-Nefs*'i gibi eserler telif edilmiştir. Nefis, ruhun en alt tabakası onun da ilk basamağı "nefs-i emmâre"dir. Bu nefsin terk edilmesi gereken zaafları vardır. Cimrilik, riya, kibir, israf, katl, yetim malı yemek, rızık endişesi, şirk, fesâd, uluv, acelecilik, bilmediği şeyin ardına düşme gibi 14 haslet uyub-ı nefstendir.[614]

Allah Resûlü (s): "البلاء و الهوى و الشهوة معجونة بطينة آدم/İnsan nefsi yaratılışta belâ, hevâ ve şehvet ile yoğrulmuştur"[615] buyurur. Sülemî'nin kitabı ayıp kavramının tarifini yaparak bunların tedavi yollarını gösterir. Şimdi bu mezmum vasıfların bir kısmına değinelim:

5.3.1. Riyâ (الرياء)

Sözlükte gösteriş, amelde Allah'tan başkasını gözetmek suretiyle ihlâsı terketmek,[616] kendini olduğundan farklı göstermektir.[617] Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara 264; Nisa 38, 142; Enfal 47; Maun 6'da geçer. Riyâ ile yapılan işler geçersizdir. Mescit bina ederken gösterilecek bir riyâ, o mescidi, dırar mescidi hükmüne indirger. Allah rızâsının bulunmadığı veya helâl para ile yapılmayan şeyler de böyledir.[618]

---

613 İsfahanî, *Müfredât*, 351.
614 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 3/66a, 66b.
615 Sülemî, *Uyubu'n-Nefs*, Tah. Fethi Seyyid, (Tanta: Daru's-Sahabe, 1993), 5.
616 Cürcânî, *Ta'rifât*, 112.
617 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 5/88.
618 Semerkandî, *Bahru'l-Ulûm*, 2/173b.

Riyânın tedavisi için mü'min, imanın aydınlığıyla zâhirini ve fiillerini donatmalı, iç dünyasındaki sırları o nûr ile korumalıdır.[619] "كالذين خرجوا من ديارهم بطراً و رئاء الناس/İnsanlara gösteriş yapmak, Allah yolundan men etmek için yurtlarından çıkanlar gibi olmayın"[620] âyeti riyâ, süm'a ve görünürlük arzusunu men eder.

Kureyş kervanı Bedir'den kurtulunca Ebu Cehil kibirle yemin edip Bedir'de güç gösterisi yapacaklarını, yemekler yedireceklerini ilan eder. Bu, müşriklerin gösteriş, debdebe içinde olduklarını gösterir. Cehennemdeki bir vâdi riyâ ehline hastır. "كالذي ينفق ماله رئاء الناس و لا يؤمن بالله و اليوم الآخر/Malını insanlara gösteriş olsun diye harcayan, Allah'a ve ahiret gününe inanmayan kişi gibi"[621] âyetinde riyâ ehli kınanmaktadır.[622]

5.3.2. Hubb-ı Dünya (حب الدنيا)

Denâ kökünden gelen dünya; yakın, çukur, düşük demektir.[623] Istılahta, gerçeklerden uzaklaşıp menfaatlere meyletmektir. İnsan, ideal değerlerinden uzaklaştıkça dünyaya yaklaşır. Kur'ân-ı Kerîm'de bu kelime; "و دانية عليهم ظلالها/gölgeleri üzerlerine sarkar"[624], "ثم دنى فتدلى فكان قاب قوسين أو ادنى/sonra yaklaştı bir yay kadar veya daha az"[625] gibi ayetlerde sözlük anlamındadır. "إنما الحياة الدنيا لعب و لهو و زينة و تفاخر بينكم/Dünya hayatı ancak bir oyun, eğlence, aranızda mallar ve çocuklarla övünmekten ibarettir"[626] gibi âyetlerde ise ahiretin karşıtı, " أتستبدلون الذي هو أدنى

619 Sülemî, 26.
620 Enfal, 8/47.
621 Bakara, 2/264.
622 Semerkandî, *Bahru'l-ulûm*, 1/211b.
623 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 4/419; Cevherî, *Sihah*, 2341.
624 İnsan, 76/14.
625 Necm, 53/8.
626 Hadid, 57/20.

بالذي هو خير/Değeri düşük olanı değerli olan ile mi değiştiriyorsun"[627] gibi ayetlerde ise değersiz, ucuz anlamındadır. Tasavvuf bir değer hareketi olduğundan maddeye ve dünyaya hakettiğinden fazla –bir sineğin kanadı kadar- değer vermez bu konuda zühd ahlâkını benimser.

Bazı kimseler, zühd ahlâkının Müslümanları geri bıraktığını ileri sürüp bundan sûfîleri sorumlu tutarlar.[628] Oysa zühd ahlâkı ve sûfî hareket, İslam tarihindeki devrimci tutumu, dünyevileşmeye muhalefeti, fütüvvet ve yiğitliğiyle ülkeler fetheden, bilim, sanat ve edebiyatı geliştirip, iktisadi kalkınma ve refahı temin eden bir etkiye sahip olmuştur. Tasavvufta göre dünya, deniz gibidir. Deniz, nimetleri bol fakat insanın içine girdiğinde onu boğan bir etkiye sahiptir. Dünyevi hırslar ve arzular da böyledir. Aslolan dünyanın içinde ilâhî ahlâk (zühd) ile yaşamayı yani denizde yüzmeyi öğrenmektir. Terk-i dünyadan maksat budur.

Hubb-i Dünya (dünya sevgisi) sûfî düşüncenin uyûb-i nefsten saydığı mezmum davranışların başında gelir. Bir kısım müminler, "ليتفقهوا في الدين/Dinde fakih olsunlar"[629] emriyle cihâda katılmayıp fakihliğe eğilir böylece İslâmî değerleri korurlar. Bu nedenle ilim tahsili farz-ı kifâyedir. İlmin gayesi de ikbâl değil istikbâl ve istikâmettir. Sonuç olarak kalbin zühd makamını kuşanıp özgür olabilmesi için dünya ve içindekilerin sevgisinden azâd olması gerekir.

5.3.3. Hased (الحسد)

Sözlükte bir kimsenin elindeki nimet ve üstünlüğün alınmasını,[630] mahsûdun zevâlini istemek,[631] takdire rızâ göstermemektir.[632] Hased bir kalp hastalığıdır. Tedavisi için, hasedin

627 Bakara, 2/61.
628 Erol Güngör, *İslâm Tasavvufu'nun Meseleleri*, (İstanbul: Ötüken Yay, 1989), 215.
629 Tevbe, 9/122.
630 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 166; Kuşeyrî, *Risâle*, 72.
631 Cürcânî, *Tarîfât*, (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985), 92.
632 Kelâbâzî, *Bahru'l-Fevâid*, 56.

bir hastalık olduğunu ve Allah'ın nimetlerine düşmanlık manası taşıdığını bilmek gerekir. Allah Resûlü (s), birbirinize hasûd değil kardeş olun!"[633] buyurur. Hased, aynı zamanda merhametsizliktir.[634] Benliğin üç hastalığının (hased, riya, ucub) başında hased gelir.[635] "لو يردونكم من بعد إيمانكم كفاراً حسداً من عند أنفسكم/Kendi nefislerinden bir hased ile sizi imanınızdan sonra küfre döndürmek isterler"[636] âyeti hasedin küfre neden olabilecek kadar kötü bir ruh hali olduğunu gösterir.

Gıpta ile hased birbirinden farklıdır. Gıpta başkasına verilen nimetlerin o kimseden alınmasını istemek yerine o nimetlere kendisinin de nail olmasını temenni etmektir ki bunda herhangi bir beis yoktur. Ancak hased hastalığı, insanın güzelliklerini yok etmektedir. Çünkü: " ليس الغنى عن كثرة العرض و إنما الغنى غنى النفس/Zenginlik malın çokluğu değil kalbin zenginliğidir."[637]

Nazar konusuna da değinmekte yarar vardır. Zira nazar, hasedin neticesi bir menfi enerjidir. Nazarın hased edilen kişi üzerinde olumsuz tesirleri bilimsel ve deneysel olarak sabittir. Hz. Yakub'un oğulları çok ve göz alıcı oldukları için babaları onlara tek bir kapıdan girmemelerini söylemişti. " أعيذ بكلمات التامات من كل شيطان و هامة و من كل عين لامة/Allah'ım tam kelimelerinle her türlü Şeytan'dan, zehirliden ve hased dolu bakıştan/gözden sana sığındırırım"[638] hadisi de hased ve benzeri tehlikelerden korunmak için Hz. Peygamber (s)'in öğrettiği bir duadır.

5.3.4. Hevâ (الهواء)

633 Buharî, Edeb, Hadis no. 57; Müslim, Ahmed b. Hanbel.
634 Sülemî, *Uyubu'n-Nefs ve Müdâvâtuhâ,* (Kahire: Dar Şurûk, 1981), 48.
635 Gazâlî, *İhya*, 103, 104.
636 Bakara, 2/109.
637 Buharî, Rikak, 15; Müslümn, Zekât, 130; Tirmizî, Zühd 40.
638 Buhârî, *Sahih*, 3371; Ebû Dâvûd, *Sünen*, 3893.

Hevâ lügatte boş şey, hava, düşme,[639] nefsin hazz duyduğu gayr-ı şer'î şehvetlere meyletmesidir.[640] Dünyada kişiyi küçük düşürüp alçalttığı ahirette ise ateşe sürüklediği için bu isim verilmiştir. "el-hüviyyu" yüksek bir yerden düşmektir.[641] Şeriatı dikkate almaksızın nefsin, arzuladığı şeylere yönelmesi/hevâ,[642] mezmûm ahlâktandır.

Sûfî ıstılahında "hevâ" en büyük tehlike, insan için en büyük düşmandır. İnsanın şehvete tabi olması, nefsin arzularına meyl etmesidir. Buna göre kendi arzusuna göre hareket eden kişi bidatçıdır, bidat ise insanı ileri aşamalarda küfre kadar götürebilir. Tasavvufta hevâ, yeryüzünde en çok buğz edilen sahte ilahtır. Yine en faziletli cihad insanın hevası ile cihadıdır.

Eğer/فإن اتبعت أهوائهم بعد أن جائك من العلم ما لك من الله من ولي و لا نصير" sana gelen ilimden sonra onların arzularına tabi olursan Allah katında ne bir dost ne de bir yardımcı bulabilirsin" âyetinde hevâ, ahlâk ve anlayış manasındadır. Onlar/إن يتبعون إلا الظن و ما تهوى الأنفس" ancak zanna ve nefislerinin arzuladıklarına inanıyorlar" " يا داوود إنا جعلناك خليفة في الأرض فاحكم بين الناس بالحق و لا تتبع الهوى/Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde ve insanlar arasında adâletle hükmetmen için halife yaptık, hevâya uyma".[643] Hadiste: "Allah'tan başka kendilerine ibadet olunan ilahlar içinde en kötüsü, kişinin kendi hevâsıdır" buyrulur.[644]

İnsanlar, genellikle hevâlarının esiridirler. Hevâlarına tapanlar bile vardır. "أرأيت من اتخذ إلهه هواه/Nefsini ilahlaştıranı gördün mü?" Nefsinin "harâm-helâl" bütün hevâ ve isteklerine "evet" diyen, hevâsını tanrılaştırmış olur. Bazı insanlar da nefsine muhalefet ederler fakat bazen nefislerine yenik düşer bazen galip gelirler. Bu mücadele içinde ölen şehiddir. Allah Resûlü düşmanlarınızla cihad ettiğiniz gibi nefsinizle de cihad edin, buyurur. Sayıları az olsa da bir kısım insanlar da vardır ki

639 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 15/168.
640 Cürcânî, *Tarifât*, 250.
641 Râğıb el-İsfahanî, *Müfredât*, 548.
642 Cebecioğlu, *Tasavvuf Sözlüğü*, Hevâ md.
643 Bakara, 2/120; Necm, 53/23; Sâd 38/26.
644 Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, tah. A.Şahin, (Beyrut: Dar Kutub, 1994), 3/515.

hevâsına galip gelir, onu emri altına alırlar. İşte bu kimseler fazilet ve zühd sahibi hür kimselerdir. Bu makam kurtuluş, özgürlük ve âzâtlık makamıdır.

ALTINCI BÖLÜM

SÛF HAREKETİNDE KURUMSALLAŞMA

6.1. Tasavvufta Tüzel Kişilik Oluşumları (Tarikatlar)

Temel İslâm bilimi olarak tasavvuf artık olgunlaşmış, alana ait kavramsal çerçeve oluşmuş, Kur'ân ve Sünnet temelinde bilimsel sistematik tamamlanmıştı. Zühd hareketi olarak toplumda varlığını sürdüren bu düşüncenin kurumsallaşıp Moğol-Haçlı emperyalizmine karşı yeni bir savunma hattı oluşturmalıydı. Böylece tarikatlar sınır zaviyelerinde fütüvvet, uhuvvet, cevdet ruhuyla teşekkül etmeye başladı.

Tarikat sözlükte yol, yöntem, mezhep demektir.[645] Istılahta Allah'a ve O'nun rızasına ulaşan yollardır (hareketler).[646] Tarikatlar varlıkların nefes sayıları kadar[647] olabilir. Zira Allah için hareket eden bütün kurumsal yapılar tarikat hareketidir.

Kendi içinde âdâb adı verilen yönetmeliklere göre çalışan tarikatların bir üniversite eğitim-öğretim müfredatı, kendilerine mahsus yönetmelikleri ve kuralları vardı. Kurumsallaşmış tasavvuf tekke ve zâviyelerde böylece kuruldu.[648]

1100'lü yıllarda İslâm şehirleri Haçlı-Moğol tehlikesi ile karşılaşınca büyük göç/dram yaşandı. İnsanlar bitkin, perişan bir vaziyette sığınabilecekleri yerler aradılar. Bu dönemde tasavvufun kurumsallaşması hız kazandı. Hilafet merkezi gücünü kaybetmiş, Anadolu, sığınmacılar için bir kapı açmıştı. Halk zaviyelerde, hangâhlarda kümelenmeye başladı. Buralarda yeniden inşa ruhuyla çalışan şeyh ve dervişler tekkenin büyüklüğü oranında bir ekonomiyi de yönetiyorlardı. Giderek daha bir önemli hale gelen ve ekonomisi büyüyen bu sivil işletmeler, Hicri altıncı yüzyıldan itibaren tarikatlara evrilmek suretiyle yeni bir dönemi başlattılar.

---

645 *Kamusu'l-Meânî*, http: //www.almaany.com/ar/dict/ar-ar , "tarika" md.
646 Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç 2015), 90.
647 Sülemi, *Tasavvufun Ana İlkeleri*, (Ankara:), 383.
648 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul: 2004), 627.

Sûfi oluşumlar, sosyo-kültürel, eko-politik görevler üstlenecek, tevhidî hayatın gönüllerdeki tecellilerinden başlayarak toplumsal alanlardaki tecellilerini inkişaf ettireceklerdi. Şimdi kurucu pîrlerinin vefat tarihlerine göre sıralayarak önemli Anadolu tarikat hareketlerini kısaca görelim:

6.1.1. Kadiriyye / Abdulkadir-i Geylânî (öl. 1166)

En eski ve en yaygın kurumsal sûfî ekolü olarak Kadiriyye hareketi, Hz. Ali ahfâfından Abdülkâdir-i Geylânî'nin başlattığı bir gençlik (fütüvvet) hareketidir. Geylânî, fitne olarak gördüğü siyasî çekişme ve mezhebî kavgalardan rahatsızdır. Bu dönemi uzlette geçirir. 40 yaşlarında Hammâd ed-Debbâs (öl. 1131) ile tanışıp irşad toplantılarında bulunur. 50'li yaşlarında farklı din mensuplarından oluşan büyük kitlelere ünlü ve etkili konuşmalarını yapar.

Bağdatta (1095) İslâmi ilimler okuyup mücaz olan ve ed-Debbâs (öl. 1131)'tan hırka giyen Geylânî öğrenci yetiştirmekle birlikte halka konuşmalar yapar. İki büyük tehlike arasında topyekün varoluş için Müslüman kitlelerin bilinçlenmesine çalışır. Uzun süre riyazetlere girer ve bir defasında kırk gün boyunca hiçbir şey yemeden dayanır. Muhasebe yaparak alanlara güçlü dönebilmek için periyodik itikâflar çıkarır. İnziva döneminin sonunda Mekke'ye gider ve dünyanın farklı beldelerinden gelen Müslüman bilim ve hareket önderleriyle görüşür. Şafiî olmakla birlikte Hanbeli fıkhından da yararlanır, iki mezhebe göre fetvalar verir.[649] Geylânî İslâm hukukuna (şeriata) dayanmakta; Kur'ân ve hadislere uygun hareket etmeyi şart koşmaktadır. Bu yönüyle o, başta İbn Teymiyye olmak üzere fukahayı kendine hayran bırakmıştır. Kitlesel konuşmalarını binlerce insanın dinlediği bilinmektedir. Karşılaştığı kimseleri üstün yeteneğiyle etkilediği için ona "Bâzullah" (Allah'ın şahini) denmiştir.

[649] Süleyman Uludağ, "Abdülkadir-i Geylânî", *İA*, (İst: TDV, 1988), 1/234.

Ona göre zâhir-bâtın bir gömleğin iki yakası gibidir, biri diğerini tamamlar. Mümin, önce uzlet ile alışkanlıklarından izole olacak ve bir riyazet sürecinden geçerek, dünya sevgisinden kalbini azad edip yürüyüşünü tamamlayacak ve yeniden doğarak topluma katılacaktır. Önemli eserleri; el-Ğunye li-tâlibi tarîkil-Hak, Fethu'r-Rabbanî, Futûhu'l-gayb ve Mektûbat'tır.

Abdülkâdir-i Geylâni'nin eğitim ve vakıf hizmetleri, Kâdirî hareketi kısa zamanda yaygınlaştırıp kurumsallaştırmıştır. İslâm dünyasının istila yıllarındaki perişan halinin de etkisiyle ve İslâm beldelerine dağılan çocukları ve öğrencileri sayesinde bu hareket Müslüman halklar için yeni bir ümit olmuştur. Kadirî hareketin Afrika ülkelerindeki etkinliği ile Batılı espiyonaj ve misyoner faaliyetleri başarısız olmuştur.

Kadirîlik Anadolu'ya Eşrefoğlu Rûmî (öl. 1469) ile gelmiştir. Zikir usulü cehrî ve kıyamîdir. Bu zikirde Müslümanlar ayakta saf bağlar ve ahenk içinde hep birlikte evrâd okurlar.

6.1.2. Yeseviyye / Ahmet Yesevî (öl. 1166)

Ekolün kurucusu Pîr-i Türkistân Ahmed-i Yesevîdir. Yesevî hareket Orta Asya başta olmak üzere Anadolu'nun İslâmlaşmasında ve Balkanlara intikalinde önemli role sahiptir.

Hacegâniyye pîri Malatyalı Abdülhâlik-ı Gucdüvânî (öl. 1179) gibi çağdaşı Yesevî de Buhara'da devrin öncü âlimlerinden Yusuf Hemedânî'ye öğrenci olmuş, eğitimini ondan almıştır. Kur'ân ve Sünnet'e bağlı bir Hanefi fakihidir.[650]

Ahmet Yesevî'nin en önemli eserleri 250 hikmetten oluşan Özbek Türkçesinde yazılmış *Divân-ı Hikmet*, *Akaid* ve *Fakrnâme*'dir.[651] Muhammed Dânişmend Yesevî'nin görüşlerini Türkçe *Mir'âtü'l-Kulûb* adlı eserinde toplamış, Hoca İshak da *Hadîkatü'l-Ârifîn*'de bu görüşlere yer vermiştir. Ahmed Yesevî'nin en meşhur halifesi Hakîm Ata da (öl. 1186) hikmet tarzı

[650] Hülya Küçük, 335; Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi,* 127.
[651] Varis Çakan, *Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet*, Milli Folklor, 2005, Yıl. 17, S. 68, 207.

Türkçe şiirler söylemiştir. Eymen Baba, Şeyh Ali ve Mevdûd Şeyh hareketin devamını sağlamış halifelerdir. Sûfî düşünceye dair birçok eser kaleme alan Şeyh Hudâydâd, *Bustânü'l-Muhibbîn* adlı Türkçe eserinde Yeseviyye âdâbı hakkında önemli bilgiler vermiş ve cehrî zikri savunmuştur.[652]

Yeseviyye hareketi; İslâm'a henüz girmiş olan kitlelere, Medine, Kûfe, Basra zühd hareketinin tekemmül ettiği Horasan ekolü üzerinden İslâm'ı öğretmeye, hareketin ilkelerini benimsetmeye çalışmıştır. Kur'ân, sünnet ve Horasan Melâmîliğinden oluşan üç temele dayanan Yesevîliğin esasları tevhidî tasavvuf, Kur'ân ve Sünnet'e ittiba, riyâzet ve mücâhede, halvet ve zikirdir.[653] Hareket Seyhun, Taşkent civarında doğmuş, Harezm tarafına yayılmış, Maveraunnehir'de kuvvetlenip Azerbaycan ve Anadolu'ya yayılmıştır.[654] Anadolu'yu tevhid ile inşa eden Yesevî derviş ve tekkeleri, Osmanlı döneminde içinden çıkardığı Bektâşiyye gibi yeni sûfî hareketlerde devam etmiştir.

6.1.3. Rifâiyye / Ahmed er-Rifâî (öl. 1182)

Basralı Ahmed er-Rifâî'ye (öl. 1182) nisbet edilen İslâm dünyasının Kadirilik ve Yesevilikten sonraki[655] büyük sûfi hareketi Rifaiyyedir. Ahmediyye ve Batâihiyye olarak da bilinir. Tarikatlar içinde hızlı kurumsallaşmasıyla tanınır. Rifâî'nin soyu ve silsilesi Musa Kazım (öl. 799)'dan Hz. Ali'ye ulaşır.[656]

Hareketin merkez tekkesi ilâvelerle 1155'te 4 bin kemerli olarak inşa edilmiş Rivâk'tır. Büyük zikir toplantılarının yapıldığı geceler (mahyâ) 100 bin kişi Ümmüabîde civarında çadır kurar ve günlük 20 bin kişi Rivâk'ta toplanır, onlara sabah akşam yiyecek ikram edilirdi. Ebu'l-Feth el-Vâsıtî (öl. 1235) ile Mısır'da, 1257'de Anadolu'da görülmeye başlar. İbn Battûta

652 Necdet Tosun, "Yeseviyye", *İA*, (İstanbul: TDV, 2013), 43/487-490.
653 Bkz. Ahmed Yesevî, *Divan-ı Hikmet*, haz. H.Bice, (Ankara: 1993), 9 vd.
654 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, (İst: Dergâh, 2016), 237.
655 Hülya Küçük, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ensar Yay. 2015), 334.
656 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2015), 170.

1332'de Kuzey Anadolu'da Rifâiyye'den söz eder. Molla Fenârî'nin de mensubu olduğu hareket Kitap, Sünnet ve tevazu esasına dayanır. Zikir usulü cehrî, kıyamî ve kuudîdir. Zikir toplantılarında Rifâî'nin tertip ettiği evrâd ve ahzâbdan bir bölüm okunur. Siyah taç giyinen ilk dönemde şiş, iğne, ateş vs. uygulamalar yoktur.[657]

6.1.4. Suhreverdiyye/Şihâbüddin Suhreverdî (öl. 1234)

Bağdat fütüvvet hareketinin fikir mimarlarından Ebu Hafs Ömer es-Suhreverdî'nin başlattığı bu hareket kısa zamanda etkisini göstermiş, *'Avarifu'l-Ma'arif* adlı eseriyle de İslâm dünyasının her köşesine yayılmıştır.

Anadolu'da Zeyniyye hareketi, Suhreverdiyye'nin devamıdır ve hareket Hindistan'a Çiştiyye olarak taşınmıştır. Kübreviyye ve Ebheriyye de Suhreverdiyye'nin devamı olarak değerlendirilebilir. Bunlar da Ebu'n-Necib es-Suhreverdi (amcası)'nin halifeleridir.[658]

Ömer es-Suhreverdî İran Zencan'lıdır ancak hayatı Bağdat'ta geçmiştir. Bağdat'ta hadis, tefsir, Şafiî fıkhı tahsil etmiş, Geylânî ile görüşüp Abbasi halifesi Nasır Lidinillah'ın saygısını kazanmıştır. Halife, Anadolu'ya ve Maveraunnehir'e diplomatik görevler için onu göndermiş, Bağdat'taki bütün tarikat hareketlerinin yönetimi ona verilmiştir. *Bostan u Gülistan* yazarı Şeyh Sa'di-i Şirazî de onun öğrencilerindendir.[659]

Suhreverdiyye Irak, Suriye, İran ve Anadolu'da etkili olmuş, Hindistan ve Pakistan'a ulaşmıştır. Halifeleri Zerekiya Multânî (öl. 1262), Kemâleddin Isfehânî (öl. 1237) ve İzz b. Abdüsselam (öl. 1281) hareketin yayılmasında önemli paya sahiptirler.

---

657 Mustafa Tahralı, *İA*, "Rifaiyye", (İst: TDV, 2008), 35/99-103.
658 Reşat Öngören, "Suhreverdiyye", *İA*, (İstanbul: TDV, 2010), 38/42-45.
659 H. Kamil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Yay, 2015), 246.

6.1.5. Şâzeliyye / Ebu'l-Hasan Şâzelî (öl. 1258)

Kurucu pîri Ebu'l-Hasan Şâzelî'ye nispet edilen hareket, Tunus'un Cebel-i Zafrân mevkiinde Şâzile denilen yerde kurulmuştur. İlme düşkün bir zât olan Şâzelî çok mütalaa yaptığından zamanla gözlerini kaybetmiştir. Birçok rihletler yapmış, Hacc'a giderken Mısır'da vefat etmiş, oraya defnedilmiştir.

Ebu'l-Hasan fâni varlıklardan feragati, daim zikri tavsiye eder, riyâzet ve halvete, âyin ve toplu zikre çok önem vermemiş, Halvet der encümen prensibini uygulamıştır. Şâzelî hareketin yazarları riyazetten çok dünya nimetlerinden azami istifade ile birlikte dua, zikir ve nafilelere devam etmişlerdir. Esasları, kitap ve sünnete bağlılık, Allah'tan başkasından istememektir.

Şâzeliyye'de sekrden çok sahv ve temkine itibar edilir. Bu nedenle kimi tarikatların insanı vecde getiren musiki uygulamalarına bu ekolde rastlanmaz. "Bedenini mihnet ve meşakkatlerin tesirinden kurtardığın gibi kalbini de nefsin hevâ ve heves putlarından arındırarak sükûnete erdir, diyen Ebu'l-Hasan'ın yerine Ebu'l-Abbas el-Mürsi (öl. 1287), onun yerine de İbn Ataullah İskenderî (öl. 1309) geçmiştir. İbn Haldun (öl. 1406) da Şâzelî harekete mensup bir sûfîdir.[660]

6.1.6. Mevleviyye / Mevlânâ (öl. 1273)

Mevleviyye, Celâleddin Muhammed-i Belhî'nin başlattığı yine Hz. Ali (öl. 661)'ye ulaşan bir harekettir. 1207 Afganistan Belh'te[661] dünyaya gelmiş, 1219'da on iki yaşında iken sürgün edilen babası Bahâeddin Veled'le (ö.1231) birlikte Anadolu'ya gelmiştir. İlk eğitimini babası ve Seyyid Burhaneddin Muhakkik-i Tirmizî (öl. 1241)'den alan Celâleddin, eğitim sonrası Halep ve Şam'a gitmiş; burada İbn Arabi (öl. 1240), Sa'deddin Hamevî (öl. 1435), Evhaduddin Kirmânî (öl. 1237)'nin derslerine katılmıştır. Ailesinin Anadolu'ya göç nedenini Moğol istilalarına

660 A. Murat Özel, Şâzelî", *İA*, (İstanbul: 2010), 38/387.
661 Ali Muhammedî, *Tahlil-i Mesnevî*, (Tahran: Seda-yı Muasır, 1392), 15.

bağlayanlar[662] varsa da asıl sebep Belh yönetiminin babası Bahaeddin Veled'e (öl. 1231) düşmanlıklarıdır.[663]

Celaleddin Muhammed'in Tebrizli Şems (öl. 1247) ile buluşması bir dönüm noktasıdır. Şems'ten sonra Selahaddin Zerkûb ve Hüsamettin Çelebi onun sırdaşlarıdır. Şems'le buluştuktan uzlet eden Mevlânâ, *Mesnevî*'yi onun isteğiyle telif etmiştir. *Fihi Mâ Fih, Divan-ı Kebir, Mecâlis-i Seb'a, Mektubât* gibi önemli eserleri vardır. Mevleviliğin teşkilatlanması, Çelebi Hüsameddin'in vefatından sonra (1284) postnişin olan Mevlânâ Muhammed'in oğlu Sultan Veled dönemine rastlar.[664]

Mevlânâ, Şems'in (öl. 1244) Horasan Melametiliği ile İbn Arabi'nin (öl. 1240) vahdet düşüncesinden, Senâî ve Attâr'ın şiirlerinden etkilenmiştir. Mevlevîliğin esasları: Kitap ve Sünnet'e bağlılık, ilim, fikir, muhabbet, sanat ve nezakettir.[665]

Mevlevîlikte cehrî zikir ve semâ' vardır. Cehrî zikir, tekkelerde tören halinde yapılan Kur'ân kıraatı, şiir, ezgi, ilahi, sema' gibi sanat ve edebiyat uygulamalarıdır. Mevlevîlik, önemli sanat adamlarının yetişmesinde etkili olmuştur. Musıkî, şiir, hat gibi alanlarda Mevlevî tekkeler birer eğitim merkezi işlevi görmüştür. Tekkeler yasaklandığında bürokraside etkin olan Mevlevîliğin, merkez tekkeleri kapatıl(a)mamıştır.

6.1.7. Bedeviyye / Ahmed el-Bedevî (1276)

Bedreddin Mağribi'nin öğrencisi Ahmed el-Bedevî, hareketini Fas/Tanta'da başlatmışmıştır. Mısır'da da etkili olan Bedeviyye hareketi, Haçlı saldırıları sırasında büyük kahramanlıklar göstermiştir. Şâziliyye'den sonra en yaygın tarikat hareketidir. Bektaşilik Osmanlı'da ne ise Bedeviyye de Mısır'da aynı şeydir.[666]

---

662 Bediüzzaman Firuzanfer, *Mevlânâ*, Çev. F.N. Uzluk, (İstanbul: 1997), 79.
663 Reşat Öngören, "Mevlânâ", *İA,* (İst: 2004), 29/441.
664 Ethem Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, 131.
665 Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, 132.
666 H. Kamil Yılmaz, *Tasavvuf*, 254.

Hasan eş-Şazîlî (öl. 1258) ile görüştüğü için Şaziliyye'nin bir kolu olarak da değerlendirilir. *Vesâyâ* adlı eserinde[667] tarikatin esasları; kitap ve sünnete bağlılık, kalbî zikir, teheccüd, sabır, vefa, iyilik ve tevâzudur.

Ahmed el-Bedevî'ye göre zikirde esas olan kalbî zikirdir. Ancak Bedevî zikri cehrî, kıyâmî-kuûdî olarak da icra edilmiştir. Bedevî dervişleri zikir merasiminde birbirlerine sarılırlar. Buna "Bedevî topu" denir.[668]

6.1.8. Nakşbendiyye / Bahâeddin Nakşbendî (öl. 1389)

Bahâeddin Muhammed Nakşibend'e nispet adilen günümüzün en yaygın tarikat hareketidir. Silsilesi Malatyalı Abdülhalik-i Gücdevânî (öl. 1179)'den Yusuf-i Hemedanî (öl. 1140) ve Beyazid-i Bistamî (öl. 848) vasıtasıyla Hz. Ebu Bekir (öl. 634)'e ulaşır. Sıddıkiyye, Tayfuriyye, Hacegâniyye, Ahrariyye, Kasaniyye, Müceddidiyye ve Halidiyye gibi isimlerle de anılan Nakşibendîlik Asya, Avrupa ve Afrika genelinde yaygındır. Osmanlı'da ulema, bürokrasi ve saray çevrelerinde kabul görmesini şeriat hassasiyetine borçludur. Nakşî öncüler Sünnet'e bağlı, bid'attan uzak bir hayat yaşamışlardır.[669]

Nakşibendiyye'de ilme ve âlimlere saygı bir gelenektir. Hacegâniyye kurucusu Abdulhalik-i Gücdevânî öğrencisine tavsiyede bulunurken: "Fıkıh ve hadis ilmini öğren, câhil sûfilerden uzak dur, sermayen kitaplar olsun" demiştir. Hâce Ali Râmitenî'ye: "Siz özsünüz, biz ise kabuk" diyen âlime Râmitenî: "Öz, kabuğun himayesinde" diyerek kabuk olmazsa özün zâyi olacağını belirtmiştir.[670]

---

667 Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 1397.

668 Mustafa Kara, "Bedeviyye", *İA,* (İstanbul: TDV, 1992), 318-319.

669 Hüseyin b. Muhammed Hilmi, *Tenbihu's-Sâlikin İla Ğururi'l-Müteşeyyihin*, (Dağıstan: 2014), 59.

670 N.Tosun, *İrfan Bahçesi*, (İstanbul: Erkam Yayınları, 2014), 154.

Nakşîlikte zikir, sessiz bir şekilde yapılır. Ferdi olarak yapıldığı gibi, adına "hatme-i hacegân" adıyla toplu da yapılabilir. Nakşibendî hafî zikirde ısrarcıdır. Kendisi cehrî zikri, halvet ve semâ'ı reddetmiş, zâhirde halk, bâtında Hak ile olmak (halvet der encümen) gerektiğini belirtmiştir.[671] Silsilesinde ehlibeyt imamları olmakla birlikte tarikat, Hz. Ebûbekir'e dayanır. Nakşîlik'te Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin bazı düşüncelerine yönelik eleştirel bir tavır söz konusudur.[672]

Zikirde mürşid tarafından öğrenciye verilen sayı önemlidir. Arttırma ve eksiltme, duruma göre mürşidin yetkisindedir. Kalbin arınması için letâif-i hamseden (kalb, ruh, sır hafi ve ahfa) geçilir. Her safhada zikir ve tefekkür değişir. Müride nefy-ispat zikri ve murâkabe telkin edilince manevî seyir tamamlanır.[673] Nakşıbendîler, Rabbanî'den sonra[674] vahdet-i vücûd yerine vahdet-i şühûdu benimsemiştir. Hamîd Hamdî-i Vânî el-Malatî (öl. 1955) *Zübdetü'l-İrfân*'ında İbn Arabî (öl. 1240)'nin vahdetçi anlayışını reddederken, Veliyyullah Dehlevî (öl. 1762) gibi bazı yazarlar da vahdet ve şühûd arasını telif etmeye çalışmışlardır.

Nakşibendîlikte Gücdevânî tarafından belirlenen sekiz esasa üç esas daha ekleyerek geliştirilen 11 esasa kelimât-ı kudsiyye denir. Bunlar:

1. Hûş der dem (هوش در دم**):** Sâlik/yürüyüş ehli, her ânını Allah fikriyle geçirmelidir.

2. Nazar ber kadem (نظر بر قدم**):** Dikkati dağınık olmamak, dünyevi düşüncelere dalıp bakışlarını kendine yöneltmek, murakabe. Murakabede duyular normalden daha iyi çalışır.

3. Sefer der vatan (سفر در وطن**):** Kötü davranışları terk edip, güzel ahlâka yönelmek. Süflîden ulvîye manevi seyahat.

4. Halvet der encümen (خلوت در انجمن**):** Zahiren toplum arasında bâtınen Allah fikrinde olmak. Bir yönü Hakk'la, diğer

671 Cami, 391.
672 Hamit Algar, "Nakşibendiyye", *İA*, (İstanbul: TDV, 2006), 32/336.
673 Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, 134.
674 Hülya Küçük, *Tasavvuf Tarihine Giriş,* (İstanbul: Ensar, 2015), 332.

yönü halkla olmak. "رجال لا تلهيهم تجارة و لا بيع عن ذكر الله/Adamlar vardır, ticaret ve alışveriş onları Allah zikrinden alıkoymaz".[675]

5. Yâd kerd (یاد کرد**):** Bilme ve bilinç hali. Dil ve kalple " لا إله إلا الله محمد رسول الله/Lâ ilâhe illa'llâh Muhammedün Rasûlullâh" diyerek tahkike ermek.

6. Bâz geşt (باز گشت**):** Allah fikrinde iken her an mevzi kaybettiğinde "illallâh" deyip dönmek. Maksûd ve matlubu Allah olmak.

7. Nigâh dâşt (نگاه داشت**):** Elde edilen mertebeyi korumak.

8. Yâd dâşt (یاد داشت**):** Maksadı her an hafızada tutmak.

9. Vukûf-i zamânî (وقوف زمانی**):** Zaman şuuru. Ânın icabı neyse öyle davranmak.

10. Vukûf-i adedî (وقوف عددی**)**: Sayı şuuru. Nefy ü ispat zikrini 3, 5, 7 gibi tekil sayılardan 21'e kadar tekrar edip keyfiyet ve tesirin ne zaman hâsıl olacağına vakıf olmak. Zikirde dikkati teksif etmek. Zikirde sayıya dikkat, önemli olmakla birlikte, aslolan; sayının çokluğu değil, zikrin keyfiyetidir. Kelime-i tevhid'i zikrederken, nefy ve ispat anında, ruh beden kafesinden çıkıp ilâhi cezbelere terkedişi, zikrullahın gayesidir.

11. Vukûf-i kalbî (وقوف قلبی**):** Kalp şuuru. Yol ehlinin (sâlik) şüphe, hayal ve histen sıyrılıp, doğrulukla yönelmesi. Allah (cc) suretlere değil kalplere ve amellere bakmaktadır.[676] Kalbini layık olmayan sıfatlardan arındıran kişi, kalbine her yöneldiğinde orada kendi gerçeği (kalbî vukuf) ile karşılaşır.

6.1.9. Bektâşiyye / Muhammed b. İbrahim Atâ (öl. 1271)

Bektâşilik, Yesevî hareketin Anadolu'ya intikalidir. Kurucu piri *Makâlât* müellifi Seyyid Muhammed b. İbrahim Ata'dır (Hacı Bektaş-ı Velî). *Velâyetnâme*'sinde Ahmed-i Yesevî'den

675 Nur, 24/37.

676 Müslim, *Sahih*, 1762: " إن الله تعالى لا ينظر إلى صوركم و لا إلى أموالكم و لكن ينظر إلى قلوبكم و أعمالكم".

hürmetle bahseder. 13. yy'da İç Anadolu'da doğan hareket, Anadolu'dan Balkanlar ve Avrupa'ya yayılmış, sonradan Bâtınî ve Hurûfî unsurların karıştığı Sünnî bir ekole dönüşmüştür.

Hacı Bektâş, Horasan Nişaburlu'dur. Horasan'dan ayrıldıktan sonra Kırşehir'e gelene kadar Necef, Kerbelâ, Mekke, Medine, Kudüs, Halep, Kayseri'de bulunmuş, Mekke'de Ahmed el-Bedevî (öl. 1276) ile görüşmüştür. Yesevî'nin *Fakr-nâme*'si ile Hacı Bektâş'ın *"Makâlât"*ı aynı tertiple yazılmıştır. Mevlâna gibi, Hacı Bektâş'ın çevresinde de ahî birlikleri vardır. Hacı Bektâş, Yesevi ve melâmeti tesirindedir.[677]

Vefâiyye hareketinin Anadoludaki lideri Baba İlyâs-ı Horasânî liderliğindeki Babaî isyanı, XIII. yüzyıl ortalarına doğru yeni bir senkretik gayri Sünnî hareketin doğuşuyla sonuçlanır. Babaî hareket Vefâîler'den başka Anadolu'daki Kalenderiyye, Haydariyye, Yeseviyye zümrelerince de benimsenir, 14. yy.'dan itibaren Abdâlân-ı Rûm adıyla devam eder.[678] Rum abdalları ilk Bektaşilerdir. 1826'da Yeniçeriliğin kaldırılıp tarikatın yasaklanmasına kadar Yeniçeri ordusuyla Bektâşî hareketin fikri ve organik yakınlığı olmuştur.[679] Yeniçeri Ocağı, Bektâşî hareketine tevdi edilmişti. Bu durum Bektaşîliğin fütüvvet ve şüttârlık ekseninde aktif karakterli olduğunu gösterir. Osmanlı askerleri İslâmî eğitim, şehâdet ve cihad duygusu ile yüklü Bektâşî dervişleriydi.

İslâm'ın tebliği görevini üstlenen Bektaşî hareketi, Rumeli ve Avrupa içlerine kadar İslâm'ın ulaştığı her Avrupa şehrinde yer etmiş, adeta Osmanlı'nın hem savaşan hem de ilmi ve sûfî faaliyetlerde bulunan ileri karakollarını oluşturmuştur. Hacı Bektaş'a ait *Kitabu'l-fevâid, Fatiha Sûresi Tefsiri, Hacı Bektâş'ın Nasihatleri ve Makâlât* gibi eserler ancak günümüze ulaşabilmiştir. Bütün tekkelerin kapatıldığı 1925'ten sonra Balkanlardaki varlığı hariç hareket adeta durma noktasına gelmiştir.

677 Ethem Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, 138.
678 Ahmet Yaşar Ocak, "Bektaşilik", *İA*, (İstanbul: TDV, 1992), 5/373-379.
679 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, (İst: Dergâh, 2014), 223.

6.1.10. Halvetiyye / Ömer el-Halvetî (öl. 1349)

Hareketin pîri Halvet ehli olduğu için Halvetî olarak anılan Sirâcüddin Ömer b. Ekmeleddin el-Gilânî el-Lâhicî'dir (öl. 1349). Seyyid Yahyâ Şirvânî (öl. 1463) ise tarikatın ikinci piridir. Pîr İlyas'ın Anadolu'ya getirdiği hareket Balkanlar, Mısır, Afrika ve Güney Asya'ya yayılmıştır. Halifeleri Dede Ömer Rûşenî, Alâeddin Ali, Pîr Şükrullah Ensârî, Habîb Karamânî ve Muhammed Bahâeddin Erzincânî'dir. Harekete bağlı kurumlarda Yahyâ Şirvânî'nin *Virdü's-Settâr*'ı okunur. Haftanın belli günlerinde tekkelerde cehrî olarak topluca icra edilen zikre "darb-ı esmâ, devran, hadrâ" denir. Törenlerde mûsikiye önem verilir. Ney, kudüm ve def gibi enstürümanlar kullanılır. Halvetiyye'nin esasları; az yemek, az konuşmak, az uyumak, itikâf, zikir, fikir, öndere bağlılıktır.[680]

Hareket sarayda etkili olmuş, fikir ve sanat dünyasını da etkilemiştir. Ehl-i Beyt sevgisi tarikatin en belirgin özelliğidir. Niyazî-i Mısrî (öl. 1694) Halvetîdir. *Mevaidu'l-İrfân*'ın 57. Maide'sinde Haseneyn hazeratının sevgisi o denlidir ki onları Beni İsrailin esbatı gibi birer peygamber kabul etmiştir. Ancak bu, Allah resulünün hâtemiyyetine bir halel getirmez, demiştir.

Nakşibendiyye dışında Halvetiliğin silsilesi de diğer bütün tarikat hareketlerinde olduğu gibi Alevî'dir. Safeviliğin kurucusu Şeyh Safiyyuddin-i Erdebilî (d. 1252) ile Halvetiliğin silsile üstatları, mürşidleri Ahi Muhammed-i Halveti'de birleşmektedir. Ayrıca Mevlevîlik, Nakşibendîlik, Bayramîlik gibi Halvetîlik de devlet desteği almıştır.

6.1.11. Bayramiyye / Hacı Nu'man Bayram-ı Velî (öl. 1429)

680 Süleyman Uludağ, *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 1997), 15/395.

Bayrâmiyye pîri Ankara'lı Hacı Nu'mân'dır. Nu'man b. Ahmed b. Mahmud aklî ve şer'î ilimleri burada tahsil eder. Etkili konuşmaları sayesinde birçok kimseyi tesir altında bırakır. Müderris iken tanıştığı Hamideddin-i Aksaraî (öl. 1412)'ye öğrenci olup Darende'ye gider. Yıldırım'ı eleştiren müderris de Hacı Bayram'dır. Aşk müderrisi Hacı Bayram, Hicaz dönüşünde hocası Aksaraî tarafından, Ankara'ya gönderilir. Anadolu'da siyasî otorite boşluğu vardır. Halk sıkıntı içindedir. Şeyhi burçak ekmesini söyler. Toplumsal ıslah projeleri ile meşgul iken Hacı Bayram halkı dalâlete sevkedip saltanat davasına kalkıştığı iftirasıyla şikâyet edilir. İdam edilen Şeyh Bedreddin ile Konya'da birlikte itikâfa giren Aksaraî'nin halifesi olması bu şikâyetin nedeni olabilir.[681]

İbn-i Arabî (öl. 1240), Mevlânâ (ö.1273), Konevî (ö.1274) etkisindeki Anadolu'da Hacı Bayram'ın müderrisliğinin de olması düşüncelerini daha kolay yaymasını sağlamıştır. Bayramî harekette zikrin hafî-cehrî her iki türü vardır. Hayatında kimseye bâr olmamayı, yâr olup alın teriyle kazancı esas alan ve Yunus Emre tarzı ilâhiler yazan Bayramiyye hareketinin esasları şeriat, cezbe, muhabbet ve sırr-ı ilahîdir.

6.1.12. Cerrâhiyye / Nûreddin-i Cerrâhî (öl. 1719)

Cerrâhîlik, İstanbul Cerrâhpaşa'da doğduğu için bu ismi alan Nureddin-i Cerrâhî'nin başlattığı İstanbul merkezli bir harekettir. İyi bir eğitim alan Cerrâhî, genç yaşta Mısır Kahire kadılığına tayin edilir ancak veda için Üsküdar'da dayısı Hüseyin Efendi'nin yanına geldiğinde Selami Ali Tekkesi şeyhi Köstendilli Ali Efendi'nin etkisinde kalır. Mısır'a gitmekten vazgeçer ve

681 Nihat Azamat, "Hacı Bayram-ı Velî", *İA*, (İstanbul: TDV, 1996), 14/442.

ona halife olur.[682] Fakîh, musikişinâs aynı zamanda müellif olan pîrin *Vird-i Kebir*, *Mürşid-i Dervişan*, *Vird-i Sağir* gibi eserleri vardır. Muhammed Nureddin, "Geçti tevhid ile Nureddin-i kutb-ı vasılın" mısra'nın delalet ettiği tarihte (1721) vefat etmiştir. Bu hareket İslâmî sanat, edebiyat, musiki faaliyetlerinin gelişiminde başat rol oynamıştır. Halen İslâmî ses sanatları ve musiki faaliyetleri, Cerrahî dervişlerin öncülüğündedir.

6.1.13. Uşşakiyye / Hüsameddin-i Uşşâkî (öl. 1592)

Uşak merkezli hareketin Buhara'lı lideri Şeyh Hüsameddin, iyi eğitimli bir ekol kurucusudur. Yahyâ-yı Şirvânî'nin *Virdü's-settar*'ına ilaveler yaparak yeni eğitim sistemleri geliştirmiştir. Ümmi Sinan'dan mücâz olan Şeyh Hüsâm, Hac dönüşü Konya'da vefat etmiş nâ'şı padişahın emri ile İstanbul'a getirilmiştir.[683] *Hizbu't-Tesbih* ve *Ahzâb* adlı eserleri vardır.

Uşşâkîliği yaygınlaştıran pîr-i sânî, divan sahibi Cemaleddin-i Uşşâkî (öl. 1751)'dir. Uşşâkî dergâhından bugün geriye sadece türbeler ve hazire kalmıştır. İlim ehli ve bürokrat bir aileden gelen Hüsameddin-i Uşşâkî'nin İstanbul hâkimliği, Anadolu kazaskerliği, Halep ve Üsküdar hâkimliği yapan öğrencileri vardır. Osmanlı yönetimiyle yakın ilişki içerisinde olan ekolün sanat, edebiyat ve bürokrasi birikimi dikkat çekicidir. Uşşâkî aynı zamanda kahramanlık duyguları veren müzikte bir makam adıdır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Uşşâkî menşeli yazmalar mevcuttur.

Ekolün zikir uygulaması cehrîdir. Hülefâdan Selahaddin-i Uşşâkî Nakşî icazetiyle burada görev yapmıştır. Bu bilgi tarikat ekollerinin birer sivil insiyatif olduğunu, ekoller arasında geçişlerin vaki olduğunu gösterir. Niyazî-i Mısrî el-Malatî (öl. 1694) de Hüsameddin-i Uşşâkî'nin yanında halvet etmiş ve Mısrî kuyusu denilen vakıf su kuyusunu açmıştır.

---

682 Cebecioğlu vd., 142.

683 Mehmet Akkuş, "Hüsâmeddin Üşşâkî", *İA*, (İstanbul: TDV, 1998), 18/515.

6.1.14. Senûsiyye / Muhammed b. Ali Senûsî (öl. 1859)

Muhammed b. Ali es-Senûsî'nin kurduğu Senûsiyye hareketi Cezayir bağımsızlık mücadelesinde büyük rol üstlenmiştir. İlk zaviyesi 1837'de Mekke'de Ebu Kubeys'te açılmıştır. Şeyh Senûsî daha sonra Afrika'ya gidip orada Bingazi yakınında kurduğu zaviyesinde çalışmalarını sürdürmüştür. Afrika içlerindeki kabilelerin İslâmlaşmasında büyük paya sahiptir. Vefat ettiğinde geride, bir devlet kuracak yetenekte yetişmiş insan gücü ve tarikat teşkilatı bırakmıştır.

Zühd, takva ve sülûk eğitimine önem veren Senûsiyye, sosyal işlevi ağır basan bir sûfi ıslah hareketine dönüşür. İbn Senûsî, kısa zamanda İdrisiyye Tarîkatı'nın önde gelen şahsiyetlerinden biri olunca Şeyhiyle birlikte dönemin Vehhabi akımına karşı mücadele eder. Halk üzerinde etki uyandırır. Tarikat, Osmanlı Devleti'nin siyasî otoritesini kuramadığı bölgelerde kitlelerin umudu olur.[684]

Fas'tan Yemen'e geniş bir coğrafyada etkili olan ve dört mezhebin orta yolunu takip ederek toplumu birleştiren birer ekol ve eğitim merkezi olan Senûsî zâviyeler, ticaret ve hac güzergâhlarında yolcular için güvenli konaklama yerleriydi. Her zâviyenin etrafında ziraat yapılabilen bir arazisi mevcuttu. Senûsîyye Hareketi, Fransa'nın istilâsıyla karşılaşınca anti-emperyalist direnişi örgütleyen bir kurum haline gelmiştir. Osmanlı ile birlikte Nijer ve Çad'ın iç bölgeleri onlar sayesinde İstanbul'a tâbi oldu. Böylece ilk defa Büyük Sahrâ'nın doğusundaki Tîbûlar'ın tamamı Osmanlı tebaası haline geldi. Şeyh Muhammed Mehdî es-Senûsî Fransızlarla giriştiği savaşta şehid olunca 1911'de İtalyan orduları Trablusgarp sahillerine çıkarma yaptı ve Ahmed Şerîf es-Senûsî bütün ihvanı cihada çağırdı. 1912 Uşi (Ouchy) Antlaşması'yla Trablusgarp ve çevresi İtalyanlar'a bırakılınca hareket, 1914'ten itibaren sınırlı sayı-

684 Cebecioğlu vd. *Tasavvuf Tarihi*, 146.

daki Osmanlı askeriyle birlikte üç büyük sömürgeci güç karşısında mücadele etmek zorunda kaldı.[685] Ajan misyonerler Senûsîler'in etkili oldukları bölgelerde dolaşmaya cesaret edemezlerdi. Fransız misyoner Charles de Foucauld, Tevârikler tarafından öldürüldü, pek çoğu Büyük Sahrâ'da telef edildi. Bu dönemde Senûsîlerin mücadelesi üst seviyededir. Agadis Fransız işgalinden kurtarıldı. Ahmed Şerîf 1918'de İstanbul'a gittiğinde Muhammed İdrîs Mısır'da sürgündeydi. Senûsî şeyhi Ömer el-Muhtâr, Roma'da 1931 Eylül'ünde idam edilinceye kadar büyük mücadele devam etti.[686]

Senûsiyye'de hafî zikir vardır. Sema' eşliğinde zikir meclisleri tertiplenmez. Zikrullah'ın dua boyutu öne çıkar. Hayatın içinde iş şartlarına uygun bir zikir programı takip edilir. Senûsîlik, bir ıslah hareketidir. Vehhabîlerle Senusileri ayıran şey, birinin İngiliz yanlısı diğerinin Osmanlı yanlısı olmasıdır. Senûsî harekette imamet, mehdeviyyet, İslâmî vahdet, hicret ve cihad kavramı oldukça önemlidir.

Abdulhamid b. Badis'in ıslahat programında[687] bozuk kuyuları tamir eden Senûsî tekkeleri, su kaynaklarına görevli tayin etmiştir. Zaviyelerde, "وسبحوه بكرةً و أصيلاً/Sabah akşam O'nu tesbih edin"[688] emri gereği namazlardan sonra yarım cüz okunması gelenek olmuştur. Hâlen müntesiplerin iki cüz, bekâr müridlerin on cüz Kur'ân okuması tavsiye edilir. Kur'ân'ın ağır ağır manasına nüfûz ederek okunması teşvik edilip, her müridin hafız olmak gibi bir ideali olması istenir.

Sonuç olarak, birçok sûfî hareketi ele aldık. Bu ekoller temelde aynı çizgide hareket etmekle beraber, her ekolün kendine has üslubu bulunmaktadır. Tarihteki sivil toplum kuruluş-

685 Ahmet Kavas, "Senusiyye", *İA*, (İstanbul: TDV, 2009), 36/536.
686 Ahmet Kavas, "Senûsiyye", *İA*, 536-538.
687 Ali Kureyşi, *Malik b. Nebi'de Toplumsal Değişim*, Çev. M. Altunkaya, (İstanbul: Ekin Yay, 2003), 158.
688 Ahzab, 33/42.

ları şeklinde vakıf projelerle İslâm'ın yayılmasına çalışmışlardır. Şimdi tarikatların ortak kavramlarını insani-uygulama ve fizikî unsurlar olarak sınıflandırıp açıklayacağız:

YEDİNCİ BÖLÜM

SÛF HAREKETİ KURUMSAL KAVRAMLARI

Medine zühd ekolünün dıştan içe evrilen İslâmî gençlik hareketi, tasavvuf adıyla temel İslâm bilimleri (hadis, fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf) içindeki yerini aldı. İlk Kur'ân nesli sahâbenin yaşadığı İslâm'ı gaye edindi. Bunun için temel İslâm bilimlerinin tümü elde edilmeden, tasavvufta yetkin olunamayacağı fikri hâkim oldu. Yani bir mutasavvıf olabilmek için aynı zamanda mütekellim, fakih, muhaddis ve müfessir olmak yani yaşayan Kur'ân olmak gerekiyordu. Kuşeyri (öl. 1072), bu donanımda olmayanlara adı şeyh de olsa iktidâ' ve ittibâ' edilemeyeceğini belirtmişti. Gazâlî de (öl. 1111) şeyh ve müftü olabilmek için şer'î ilimler yanında tıp, kimya ve uzay bilimlerini şart koşuyordu.[689]

Bu donanım ile çerçevesi ve sistematiği şekillenen sûfî hareketin kurumsal biçimi tarikatlar, Hicri 6. yüzyıldan itibaren belirginleşmeye başlamış, birtakım kavram ve isimler ortaya çıkmış, bir terminoloji ve kültür oluşmuştur. Tarîkatları doğru anlamak için bu kavramları bilmek gerekir. Tarîkat hareketlerinin bu müşterek kavramlarını insanî, amelî, maddî kavramlar şeklinde üç sınıfta ele alıp açıklayacağız.

7.1. İnsanî Kavramlar

7.1.1. Pîr, Şeyh, Halife

Pîr, Farsça yaşlı, tecrübeli kimse demektir.[690] İlk defa Horasan melâmetîleri için kullanılan bu kavram sûfî ıstılahında

---

689 Vâni el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân fi Tedkiki'l-İtkân*, Tah. Mevhibe Altunkaya, (İstanbul: Çıra Yay, 2016), 43. Çünkü Resûl-i Ekrem (s) efendimiz bu ilimlere vâkıftı ve "فعلمت علم الأولين و الآخرين/Öncekilerin ve sonrakilerin ilmi bana öğretildi" buyurmuştu. Ayrıca Ebû Dâvud hadisinde " قام فينا رسول الله ص مقاماً فما ترك شيئاً إلى قيام الساعة إلا حدثنا به/Resulullah (s) aramızda öyle bir konumdaydı ki kıyamet gününe kadar ne var ise onu bize öğretti" buyrulmuştu.

690 Osman Türer, *Tasavvuf*, 98.

insanları Allah'ın yoluna irşâd eden, yol arkadaşlarına (sâlik) liderlik yapan tarikatın kurucu önderidir.[691] Bir tarikat hareketini düşünce, âdâb-erkân bakımından yenileyen kimseye de pîr-i sânî denir. Halvetîlikte Ömer el-Halvetî tarîkatın pîri, Yahyâ Şirvânî pîr-i sânîdir.[692]

Şeyh kelimesi de Arapça yaşlı, tecrübeli kimse demektir. Kur'ân-ı Kerîm'de (Hûd, 72; Yûsuf, 78; Kasas, 23; Mü'min, 67) sözlük anlamında kullanılmıştır. Günümüz Arapçasında üniversite rektörüne şeyh denir. İslâm toplumlarında saygınlık ifadesi olarak bir beldenin yöneticisine, öncü kimselerine de şeyh adı verilir. Kurumsal tasavvuf hareketlerinin kurucu şeyhleri, bütün faaliyetlerde tarikat hareketine önderlik yaparlar.

Şeyh kelimesi Araplarda ileri gelenler için kullanılır. Şeyh sabırlı, cömert ve misafirperverdir. Toplum yararı için kendini tehlikeye atacak cesaret ve liderlik özelliklerine sahiptir. İlimde otorite olan âlimlere de şeyh denir. Şeyhü'l-müfessirîn gibi. Endülüs'te komutanlara şeyhü'l-mücâhidîn, Sicilya'da şehir yöneticilerine şüyûhu'l-medîne denmiştir.[693]

Müfredat, mevzuat ve yönetmeliği olan, belli bir ekonomi ve bilançoya sahip tarikatların başında pîr, halife veya şeyh unvanıyla güvenilir bir yöneticinin olmaması düşünülemez. Tarikatlara bağlı kurumların da (tekke, hângâh, dergâh, âsitâne, zâviye, evkâf-ı merbûta) bir idarecisi olmadan (pîr, şeyh, mürşid) işlemesi mümkün değildir. Pîr/şeyh (rektör), tarikat hareketindeki bütün yaş gruplarını; meslek, mezhep ve meşrep sahiplerini; dil, renk, cinsiyet, sınıf ve ırktan insanları ayrım yapmadan eğitir. Gayr-i müslimler bile çocuklarını tekkelere gönderip meslek ve âdâb eğitimi almalarını sağlarlar.

691 E. Cebecioğlu, M. Aşkar, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 164.
692 Sait Arpa "Pîr", *İA*, (İstanbul: TDV, 2007), 34/272.
693 Casim Avcı, "Şeyh", *İA*, (İst: TDV, 2010), 34/49.

Şeyh, tarikatta model insan, eğitimci, bilirkişidir. Suhreverdi'ye göre Şeyh, müntesibini her konuda Resulullah'a ittibaya yönlendirir.[694] Bu nedenle tavsiyelerine riayet etmek gerekir. Şeyh, irşad ederken öğrencilerinin yeteneklerini dikkate alır. Bireyin eğitim sistemine (tarikat) ve eğiticisine (şeyh) bağlılığı arttıkça, eğitim süreci (kemâl) hızlanır.

Halife kelimesi ise sonradan gelen, yerine geçen demektir. Istılahta halife, bir tarikatı temsil etmesi için yetkili kılınan kişidir. Şeyh sülûkunu tamamlayan müridine hilafetnâme adlı bir belge ile temsilcilik izni verir.[695]

7.1.2. Mürîd, Derviş, Sâlik

Mürid, derviş ve sâlik kelimeleri de aralarında derece farkı olmak üzere İslâmî gençlik hareketi (fütüvvet) içinde Allah'a kavuşma arzusu ile bir şeyhin eğitiminde, sûf felsefesini benimseyen kimseleri ifade eder. Buna ahz-i tarik (yol tutmak) denir. Birey, zikir dersi alıp hırka giyerek tarikatin kurumsal işleyişine uygun eğitime tabi tutulur.[696]

Mücâz olana kadar öğrenciler şu isimleri alırlar:

- *Tâlib :* Tarîkata girmek isteyen.
- *Mürîd :* Talebi kabul edilip tarikata intisab eden.
- *Sâlik :* Seyr ü sülûk özel eğitimine başlayan.
- *Vâsıl :* Sülûk eğitimini tamamlayan.

Şeyhe bağlanmaya intisap, inâbe veya biât denir. Birey istihâre yaptıktan sonra intisap (biat, üyelik) merasiminde

694 Suhreverdi, *Avarifu'-Ma'arif*, Çev. İ. Gündüz, (İst: Vefa Yay, 1990), 103.
695 bk. Süleyman Uludağ, "Halife", *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 15/299-300.
696 Süleyman Uludağ, "Mürid", *İA*, (İstanbul: 2006), 48.

şeyhi şahit tutarak yanlış yapmayacağına, tarîkatın belirlediği İslâmî ilkelere bağlı kalacağına dair söz verir, ödev alır.[697]

7.1.3. Silsile

Sözlükte soy, dizi, şecere anlamına gelen silsile sûf ıstılahında şeyhlerin kronolojik listesidir. Silsilenâme, tomar da denilen bu liste Hz. Peygamber ile başlar Hz. Ali ve Ehlibeyt ile devam eder. Ancak Nakşibendilikte silsile Hz. Ebubekir'e dayanır. Bundan dolayı Aleviyye, Sıddîkiyye tabirleri kullanılır. Hz. Ali'ye ulaşan silsileye "Silsile-i Zeheb" Altın Silsile denir.[698]

Silsile tarikatların meşruiyetini gösterir. Tarikatlarda makama oturacak (postnişîn) şeyhin usulüne uygun mücâz olup silsilenin sağlam olması gerekir.[699] İlk asırlarda hadis ilminde kullanılan silsile ile rivâyetin Hz. Peygamber'e kadar ulaşması sağlanırdı.[700] Hadis ilmindeki bu isnad geleneği suistimalleri önlemek için silsile-i sâdât adıyla tasavvufta da kullanılmaktadır.

7.1.4. İcâzet

İcâzet, izin vermek, müsaade etmektir. Fransız dilinde karşılığı "diploma"dır. Tarikat ve medreselerde birebir eğitim olduğu için icazet (diploma) uygulaması titizlikle takip edilir. Yazılı fetva yetkisine fıkıhta müftilik beratı, tasavvufta insan yetiştirme yetkisine hilafet beratı denir. Şeyhten icâzetnâme alan sâlik "halîfe" olur ve bu şekilde tekke açmasına izin verilir.

697 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, 101-103.
698 N. Tosun, "Silsile", *İA*, TDV, İstanbul, 2009, 37/206-207.
699 Türer, *Tasavvuf*, 107.
700 Mustafa Kara, *Tasavvuf Tarihi*, 186.

7.2. Uygulama Kavramları

İslâmî gençlik (fütüvvet, turuk-i aliyye) hareketlerinde, müridin psikoloji ve kabiliyetlerine uygun olarak şeyh tarafından kendisine bazı uygulamalı ders ve ödevler verilir. Bunlar zikir, erbain, râbıta, sülûk, seyahat gibi kavramlarla ifade edilir. Bunlar çoğunlukla tek başına yapılırken toplu olarak yapılanları da vardır. Şimdi bunları kısaca izah edelim:

7.2.1. Zikir (الذكر)

Zikir, ilk İslâm devletinin sınır karakolları ribatlarda savaş olmadığı zamanlar sahabe ve tabiinin rûh halini diri tutan uygulamaların genel adıdır. Allah'ı daima anıp O'nun sevgisini ve korkusunu bir vicdan muhasibi gibi diri kılan zikir, tüm İslâmî hareketlerde cehrî-hafî, kuudî-kıyâmî, ferdî-cemaî olarak farklı biçimlerde var olan bir makamdır.

Mevlevilikte ayakta ve dönerek icra edilen **sema'**, Nakşibendîlikte istiğfar ile başlayıp rabıta ile kalbe odaklanılan ve Fatiha, salavât okunarak icra edilen **hatm-i hacegân**, Halvetilik'te halka olup Esma-i Hüsna'yı kalbe indirerek icra edilen **darb-ı esmâ**, Rifailik'te halka halinde **zikr-i kıyâm,** Yesevîlik'teki **zikr-i erre** ve Bedevî harekette **Bedevî topu** yaygın zikir uygulamalarıdır. 20. Yüzyıl ile birlikte üç tarz-ı siyasetten İslâmcılık akımlarında da (bir nevi modern tarikatlar) zikre benzer uygulamalar vardır. Çeşitli İslâmî sloganlar koro halinde ve ezgi biçiminde söylenmektedir.

7.2.2. İtikâf, Halvet, Çile, Erbaîn

İ'tikâf, ruh ve bedenin bir şeye yoğunlaşmasıdır. Istılahta Ramazan ayının son on günü dünyadan soyutlanıp bir mescide adanmaktır. Halvet sözlükte yalnızlık, ıstılahta itikâf amaçlı, zihinsel arınma ve riyazettir. Çile ve erbain ise kırk sayısının Farisî ve Arabî dildeki karşılığıdır. İ'tikâf ve halvetlerin kırk günlük olanına çile/erbain deniz. Öğrenci/mürid, bu uygulama sırasında mürşidinin gözetimi altında belli bir süre dış

dünyadan izole olur. Hz. Peygamber'in Hira uygulaması, Hz. Musa'nın kırk günlük Tûr mikatı gibi bir süre Rabbânî eğitime yoğunlaşır.

İ'tikâf esnasında yiyecek ve su günden güne azaltılır. İftar ve sahurda sadece bitkisel yiyecekler yenir. Bu şekilde itikâfa kırk güne kadar devam edilir. Mürid; zarurî ihtiyaçlarının dışında dışarı çıkmaz ve kimseyle konuşmaz. Az uyur, bolca düşünür, zikir ve okumalar yaparak arınma sürecinden azami istifade etmeye çalışır. Temizlik dışında, koku sürünme, bakım gibi dünyayı hatırlatacak şeyler yapmaz. Kırk günün sonunda şükür kurbanı kesilir ve halvetten çıkar. Mürid yıkanır, kişisel bakımını yapar, elbise değiştirir ve özel hazırlanan çorbayı içer. O akşam fakir-fukâra, garip-gurebânın karnı doyurulur. Ramazan ayının sonundaki itikâf sünneti de budur.[701]

Halvet uygulaması kişinin özdenetimi açısından oldukça etkili bir eğitimdir. Tarihte birçok bireysel ve toplumsal değişimin temelinde, farklı biçimlerde de olsa i'tikâf uygulamasının olduğunu söylemek mümkündür. Hz. Musa, Hz. Yusuf, Hz. İsa ve Muhammed Mustafa (s)'in nübüvvet öncesi i'tikâfları Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılmaktadır.

Sonuç olarak i'tikâf sayesinde ruh yücelir, nefsin etkinliği azalır. Burada aslolan kalbin Allah'a yakın, masivadan uzak olmasıdır. Birey bu seviyedeyse halvet-celvet onun için birdir. "Halvet der encümen /Halk içinde halvet"in sırrı da budur. Modern insanın riya ekonomisinde tüketen nesne olduğu bir dönemde Allah, halk ve özgürlük için itikâflara ve içsel değişimlere ihtiyaç vardır. Bu şekilde bireyler öz denetim, öz muhasebe ve kurtuluşu elde edebilirler.

7.2.3. Sema'

[701] Bkz. Cebecioğlu, *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2009), 249.

Sözlükte dinlemek, işitmek[702] manasına gelen sema' ıstılahta dinlenen Kur'ân, Hadis ve hikmetlerin etkisiyle coşarak vecd halinde dönmektir.[703] Şeriatı vâcip kılan şey, sem'dir (dinlemek). Bu yönüyle dinlemek görmekten üstündür.[704]

Kur'ân, hadis ve hikmet dinlerken coşarak sema'a duran ve bunu zikir meclisinde yapanlardan biri Ebû Said Ebu'l-Hayr'dır (öl. 1049). Ebû Said, bir şiir veya bir mesajı bir pîr-i ariften duyduğunda ya da bir âyet okunduğunda veya Hz. Peygamber (s)'den bir hadis nakledildiğinde kendinden geçerdi ve bu haliyle vecde gelirdi. Ayağa kalkar kollarını açar, dönmeye başlardı. Yanında bulunanlar da ona tabi olurlardı.[705] Coşmak, şiir ve hikmet söylemek ince ruhlu insanların, edebî eserler veren coşkun ruhların işidir. Ebû Said bir şiirinde sema' ile ilgili şöyle der:

دل وقت سماع بوی دلدار برد | جان را به سراپرده اسرار برد
این زمزمه مرکبی است هر روح را | بردارد و خوش به عالم رویا برد

Sema' vakti gönül dildarın kokusunu alır / Canı, sır perdesinin üstüne kaldırır
Bu zemzeme bir bileşim, her ruhu / Kaldırır, güzel rüya âlemine götürür.[706]

Mevlânâ ile özdeşleşen sema' uygulaması onun bir şiirinde şöyle geçer:

سماع را ارام جان زندگاند است | کسی داند که او را جان جان است
Sema dirilerin ruhuna huzurdur / Bilen kimseyedir o cân-ı cândır

سماع چیست ز پنهانیان به دل پیغام | دل غریب بیابد زنامشان آرام
Nedir sema' sırlılardan gönle haber / Garib gönül ancak onda bulur huzur.[707]

Ona göre sema', insanı diri tutan, kargaşayı ve derûnî ıstırapları dindiren bir uygulamadır. İslâmî fütüvvet hareketleri

---

[702] Isfehânî, *el-Müfredât*, "Sema'", 1430, 425.
[703] Ethem Cebecioğlu, *Tasavvufi Terimler*, 2009, "sema"
[704] Semih Ceylan, "Semâ", *İA*, (İstanbul: TDV, 2009), 457.
[705] Tefaddulî, 34.
[706] Ebu'l-Hayr, *Ruba'î*, http: //ganjoor.net/abusaeed/robaee-aa/sh204/ 16.3.2016
[707] Mevlânâ, *Gazel*, 1734

(tarikatlar) bu ve benzeri uygulamalarla müntesiplerinin heyecanını korumuş, yozlaşma ve kültürel erozyona direnmişlerdir.

7.2.4. Râbıta

Lügatte iki şeyi birbirine bağlamak, ilgi, şiddetli sevgi[708] anlamındadır. Istılahta sâlikin gönlünü iyi yetişmiş (kâmil) bir mürşide bağlaması, onun sûret ve sîretini (hem dış görünüşünü hem de ahlâkını) örnek almasıdır. Bir nevi aidiyet duygusudur. Daha önce şeyhi sevmek, kalbi ona bağlamak ve davranışlarını örnek almak şeklindeki bu uygulama bazen asıl formundan uzaklaşarak sadece şeyhin suretine odaklanmaya dönüşebilmektedir. Usulüne uygun yapılmadığı takdirde gizli şirke varan sapmalara neden olabilmektedir. Rabıta yapıyorum diye hâşâ şeyhi Allah yerine koyup her şeyi ondan beklemek tehlikelidir.[709] Bu nedenle râbıta günümüzde üzerinde çok mügalata yapılan bir kavram haline gelmiştir.

Tasavvufta râbıta hem sınır boylarında düşman saldırılarına karşı mukaddesatı korumak hem de beden ile nefsin irtibatını sağlayan bir kalp uygulaması olarak Allah'ı hatırda tutmak, hareket (tarikat) önderini (mürşid) örnek almak için yapılır. İslâmî gençlik hareketlerinin, şehidlerin hayatını gençlere model örnek olarak sunmaları, onlarla ilgili biyografiler hazırlamaları da bir nev'i râbıtadır. Çünkü seven ve harekete katılan kişi, sevdiğine benzemek ister. İnsan, sevdiğini örnek alarak biçim ve şahsiyet kazanır.

"يا أيها الذين آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا و اتقوا الله/Ey iman edenler sabredin ve direnin ve savaş için râbıta edin ve Allah'tan sakının"[710] âyetinde düşman saldırıları karşısında tetikte olma hali murabataya dikkat çekilmiştir. Dış düşmana karşı sabırla direniş, iç düşmana karşı rabıta ile mukavemet emredilmiştir.

---

708 İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, 7/302.
709 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç Yay, 2015), 121.
710 Âl-i İmrân, 3/200.

Ey/يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله و ابتغوا إليه الوسيلة و جاهدوا في سبيله لعلكم تفلحون" iman edenler! Allah'tan sakının ve O'na vesile arayın. O'nun yolunda cihad edin ki kurtuluşa eresiniz[711] âyetinde geçen vesile de râbıtadır.[712]

Râbıta, bütün kültürlerde bir şekilde vardır. Bütün toplumsal hareketler mensuplarının aidiyetlerini güçlendirmek için çeşitli uygulamalar yapar. Böylece râbıta yani rol model insanların öncü davranışlarından faydalanma imkânı sunarlar.

Modern psikolojide örnek alınan enerjik karakterlerde "sirâyet özelliği"nden söz edilir. Güçlü insanlar, diğer insanlara ilham kaynağı olur. Çünkü onların hayatına duyulan hayranlık hissi, zihnî kabiliyetleri ve şahsi melekeleri geliştirir.[713]

7.2.5. Seyr ü Sülûk (Yürüyüş)

Sözlükte seyr, yürüyüş, sülûk ise yöneliştir. Istılahta seyr, cehaletten ilme, kötü huylardan güzel ahlâka doğru hareket etmek, sülûk ise bir ahlâki eğitim sürecidir. Başlangıcı sülûk, sonu vuslat olan bir yürüyüş olarak seyru süluk bireysel ve psikolojik bir eğitimdir. Bu şekilde öğrenci (mürid) dua, ibadet, riyâzet, mücâhede, itikâf ve düşünme ile ruhunu eğitir. Gerçekleri görmesinin önündeki engeller (perdeler) kalkar. Kalp aslî berraklığını kazanır. Seyr ü sülûk, ruhî bir eğitim ve öznel (sübjektif) bir süreç olduğu için, bireyin yaşadığı haller tam olarak anlatılamaz.[714]

Seyr ü sülûkun dört mertebesi vardır. **Seyr ilâllah** (Allah'a seyir): Nefsin bağlarından özgürleşerek kalbin Allah'a bağlanması, kötü işlerden güzel işlere doğru hareket. **Seyr fillah** (Allah'ta seyir): Hakk'ın sıfat ve isimlerini tahakkuk ettirip ahlâkı ile ahlâklanmak. **3- Seyr maallah** (Allah'la seyir): Bu-

711 Maide, 5/35.
712 İrfan Gündüz, "Râbıta", *Tasavvuf Dergisi*, Ankara: 2007, S.19, 42-43.
713 H. Kamil Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar, 2015), 330.
714 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç Yay, 2015), 121.

rada zâhir-bâtın, âbid-ma'bûd ikiliği ortadan kalkar, sâlik "ehadiyyet"e "kâbe kavseyni ev ednâ" makamına ulaşır. **4-Seyr anillah** (Allah'tan seyir): Sâlik miracdan döner, tekrar kesrete yönelir. İrşad için topluma karışır. Bu mertebeye *bekâ ba'de'l-fenâ*, *sahv ba'de'l-mahv* ve *fark ba'de'l-cem* de denir. Burası üstün bir mertebedir.[715]

Seyr u sülûkta Hakk'a ve hakikate varmak için mâsivâdan (O'ndan başka her şeyden) yüzünü çevirip kalbini ve düşüncesini yalnız O'nunla meşgul eder. Bu süreçte ehil bir liderin rehberliğine ihtiyaç vardır. Çünkü mürebbisiz eğitim yapılamaz, teorik bilgi ile hedefe varılamaz. Bu iş "hâl" işidir. Yani bütün bilgilere sahip olsa bile kişi yakîn, hâl ve zevkten yoksun ise ona sâlik denmez. O, balın tatlı olduğunu duymuş fakat hiç bal tatmamış kimseye benzer.[716]

7.2.6. Nefs

Sözlükte rûh, can, öz, hevâ anlamındaki nefs, ıstılahta emmâreden başlayıp kâmileye kadar 7 mertebede eğitilebilen bir olgudur. Nefs denilince ilk olarak eğitimsiz nefis (kötülüğü emreden-emmare') nefs akla gelir. Bir kimse, önce kendini hesaba çekmeli, öz muhasebe yapmalıdır. İnsanda dört türlü nefs vardır: Bedensel bütünlüğü sağlayan *tabiî nefs*, gelişmeyi sağlayan karaciğer merkezli *nebatî nefs*, insanın hareket ve duygularını temin eden akciğer merkezli *hayvanî nefs* ve insanın cevheri olup merkezi kalp olan *insanî nefs* (nâtıka).

Eğitimsiz nefs (içgüdüsel arzu ve istekler), kötülük kaynağıdır ve mücadele edilmelidir. Nefsin doğasında tembellik, cimrilik, kıskançlık, korkaklık gibi zaaflar vardır. Bunları eğitim ile yenmek mümkündür. İşte nefs bilinci ve onun yedi mertebede analiz edilmesi sağlıklı bir birey ve toplum inşası için önemlidir. Sûfîler, manevî hayatı yaşamayı esas alırken önle-

715 M. Ali Aynî, *İslâm Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Akabe Yay, 1985), 105-108
716 M.Ali Aynî, İslâm Tasavvuf Tarihi, 110.

rinde en büyük engel olarak nefsi, yani nefsin süflî ve düşük arzularını, hevâ ve hevesini görmüşler, bazen nefisten *içimizdeki şeytan* diye söz etmişlerdir.[717]

Bir içsel devrim olarak sûfi sistematiğinde bu aşamaları katetmek için bir uzmanın rehberliği şarttır. Rehberlik olmadan maliyet, risk artar şathiye ve sapmalar olur. Derecelerin her birinde, salikin nefsinde meydana gelen değişmeler uzman (mürşid) tarafından izlenir. Hangi ilahi ismin zikir, tefekkür ve temessülüne devam edileceği belirlenir. Burada sürekli olarak hayvanî nefsle, insanî nefs arasında diyalektik bir çekişme yaşanır. İnsânî nefs hayvanî nefsin etkisinden kurtulamazsa insanlaşma (passion) gerçekleşmez. Şimdi etvâr-ı seb'a da denilen nefsin aşamalarını her bir aşamada bireyin psikolojik duruma göre mertebenin hangi âyetten ilhamla nasıl adlandırıldığını görelim:

1-Nefs-i Emmâre: "إن النفس لأمارة بالسوء/Nefs, kötülüğü emredicidir"[718] âyetinde nefsin bu aşaması gazap ve şehvetten doğan çirkin sıfatların kaynağıdır.

2-Nefs-i Levvâme: "ولا أقسم بالنفس اللوامة/Hayır, daima kendini kınayan nefse yemin ederim"[719] âyetinde nefs bir aşama yükselerek kötü huyları kınamaya başlar. Sâlikin ruhunda kötülüklerden iyiliğe dönüş arzusu doğar.

3-Nefs-i Mülheme: "و نفس و ما سواها فألهمها فجورها و تقواها/Ona bozulma ve korunmasını ilham edene andolsun" (Şems 8) âyetinde, iyi ahlâkla basîret açılır, Hak müşahede edilir.

4-Nefs-i Mutmainne: "يا أيتها النفس المطمئنة/Ey huzûra eren nefis!" (Fecir 27) âyetinde nefs kalbin nûruyla aydınlanır, kötülükten uzaklaşıp güzel ahlâkla donanır.

---

717 Süleyman Uludağ, "Nefis", *İA*, (İstanbul: TDV, 2006), 32/527.
718 Yusuf 12/53.
719 Kıyâme 75/2.

5-Nefs-i Râzıye: "إرجعي إلى ربكِ راضيةً/Razı olmuş olarak Rabbine dön!" (Fecir 28) âyetinde Allah'ın celâl-cemâl tecellîlerini gönül hoşluğu ile karşılar, kaderden şikâyet etmeyen bir olgunluğa ulaşır.

6-Nefs-i Mardıyye: "مرضيةً/razı olunmuş olarak" (Fecir 28) aynı âyette razı olunmuş nefs Hakkı söyler, Haktan dinler.

7-Nefs-i Kâmile: "قد افلح من زكيها/Nefsini arındıran kurtulmuştur" (Şems, 9) âyetiyle işâret edilen nefs-i kâmile, seyr ü sülûkun son aşamasıdır, kemale eren, sâfî nefsi anlatır.

Netice olarak nefsin bu mertebelerini katetmek, ilimden öte yaşamaya, tecrübeye dayanır.[720] Nefsin bu hiyerarşik sistemdeki aşamalarını yürüyerek yükselmek teorik bir süreç değil Vânî el-Malatî (öl. 1955)'nin deyimiyle[721] zevkî ve tecrübîdir. Dolayısıyla her bir aşamanın gereklerini yerine getirmek lazımdır. Aksi halde bir aşamadan daha üst bir aşamaya geçmek mümkün olmaz.

7.2.7. Seyahat, Sefer (Hicret)

İslâmî gençlik (fütüvvet) hareketinde seyyâliyet (akış) oldukça önemlidir. Zira medeniyetler büyük hicretler ve akışların sonucudur. Hicretteki, seyahat ve sefer iki yönlü bir seyyâliyettir; kalbî ve ruhî. Hicret, eşbah (benzerler) âleminden ervâh (benzer olmayanlar/ruhlar) âlemine göç[722], oluştan bekâ düzlemine geçiştir. "Fetihten sonra hicret yoktur"[723] hadisindeki anlam derinliği bunu gösterir. *Mefâtihu'l-Gayb*, *Fütûhât-ı Mekkiyye, Fethu'r-Rabbânî* gibi isimlerle eserler kaleme alınmıştır. Hicret Allah adına bir adanmışlık içinde yapılan fizik-metafizik yolculuktur ve bu yolculuğun sonucunda fetihler gerçekleşir.

"أولم يسيروا في الأرض فينظروا كيف كان عاقبة الذين من قبلهم/Yeryüzünde gezip de kendilerinden öncekilerin akibetlerinin nasıl olduğuna

720 Ethem Cebecioğlu, 177.
721 Hamdî-i Vânî el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, Yazma, 564.
722 Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Dergâh Yay, 2016), 164.
723 Müslim, *Sahih*, İmaret, (İstanbul: Polen Yay, 2008), 776.

bakmıyorlar mı?"[724] gibi âyetler sehayat ve ibret almayı teşvik ederken, Hz. Nebi: "سیروا تصحوا/Gezin sağlıklı olun"[725] buyurur.[726] Sûfî filozofların bir kısmı önce muhacir sonra mukim olmayı, bir kısmı bunun tersini, bir kısmı daimi mukim veya daima muhacir olmayı tercih etmiştir.[727]

Seyahatte beden ve rûh sağlığı vardır. Çünkü insan rûh-beden olarak yaratılmış, ulvî-süflî arasında seyr u sülûk kabiliyetine sahip mükemmel bir sistemdir. Bu düalite (ikil sistem) etkileşim halindedir. Dolayısıyla insan için saf madde veya saf mana yoktur. Beden-ruh birbirinden bağımsız değildir. Seyahatte her iki boyutun sağlığı ve gıdası vardır.

7.3. Maddî-Fizikî Kavramlar

Sûfî kurumsallaşması ile belli bir mekân, kıyafet, mevzuat ve ekonomiye kavuşan tekkeler, zamanla birtakım ortak maddi-fizikî kavramların oluşmasını sağlamıştır. Bunları kurumlar ve kıyafetler şeklinde tasnif edip kısaca açıklayalım:

7.3.1. Kurumlar

a. Tekke: Sûfî kurumsallaşmasında ilk şekillenen en eski tarihli maddi unsur, faaliyetlerin icra edildiği mekân olan tekkelerdir. Molla Camî (öl. 1492)'nin ilk Remle'de ortaya çıktığını söylediği tekkeler daha önce de vardır. Ama ribat adıyla bilinmektedir. Suğur adı verilen sınır bölgelerde mücâhid zâhidlerin kaldığı askeri karakollar, zühd uygulamalarının icra edildiği ilk mekânlardır. Ribâtlarda mücâhid sahabi, tabiin ve etbaı tabiin kalıp İslâm'ın uzak beldelere ulaşmasını sağlamışlardır.

---

724 Rûm, 30/9.
725 Ahmed bin Hanbel, *el-Müsned*, 2/380.
726 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç Yay, 2015), 132.
727 Suhreverdi, 156.

Tekkeler, cami ve mescidden farklı olarak İslâmî hareketin zikir, âyin ve sohbetlerinin yapıldığı binalardır. Dayanmak, yaslanmak anlamında "vekee" kökünden tekye de kullanılmıştır.[728] Büyüklüklerine göre farklı isimler de gelişmiştir.

b. Hankâh: Eğitim/öğretim amaçlı şehir merkezlerinde kurulan tekkelere genellikle hangâh denir. Sâlikler oruç, namaz, itikâf, nefis tezkiyesi gibi uygulamalarla sabır ve dayanıklılık derslerini hângâhlarda öğrenirler.

Hankah Farsça ev anlamına hâne ve gâh (خانه+گاه) kelimelerinden oluşur. İlk hangâhın Filistin Remle'de sonra Basra civarında Abbâdân'da Abdülvâhid b. Zeyd'in (öl. 793) öğrencisi tarafından kurulduğu nakledilir. IX. yüzyıldan itibaren hankâhların sayısı artar. Bağdat Marûf-i Kerhî (öl. 816), Bistam Bâyezîd (öl. 874), Hemedan Ebû Tâlib Hazrecî (öl. 910) hângâhları en tanınmışlarıdır. Ebû Said Ebu'l-Hayr hângâhların idaresi için kurallar koyar. Buna göre müridler yoksulları cömertçe misafir etmeli, yalnız başına sofraya oturmamalıdır (Semerkandî, 2016, 15b). Şehâbeddin es-Sühreverdî (öl. 1234) bu kuralları geliştirir ve bütün hânkâhlarda bunlara uyulmasını sağlar. Hânkâhlar şeyhler tarafından yönetilirdi, buralarda tasavvuf eğitiminin yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, akaid, kimya, fizik, matematik, musiki gibi dersler verilirdi. Dervişlerden başka yabancılar, yolcular ve hastalar da buralardan hizmet alırdı.[729]

Hankâhlarda o tarîkata mensup tekke ve zâviyelerin kayıtları tutulurdu. Hangâh kurallarına göre, ev sahipleri misafirlere nereden gelip nereye gideceklerini sormamalıdır. Mâlâyani şeyleri değil ihvânın durumunu sormalıdır.[730] Hangâhı temiz tutmak, tekkenin mâneviyatını korumak, misâfirleri ağırlamak, günlük yiyeceklerin temini gibi hususlar da diğer kurallardandır. Hângâhlar çok amaçlı yapılardır. Eğitim öğretimin yanı sıra, sınır güvenliği, konukevi işlevi de görür.

728 Mustafa Kara, "Tekke", *İA*, (İstanbul: TDV, 2011), 40/368-370.
729 Uludağ, "Hankah" *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/42.
730 Luizen, 245.

c. Dergâh: Farsça "kapı eşiği" anlamına gelen dergâh, tarîkat mensubu şeyhlerle dervişlerin ikâmetgâhı olan tekkelerdir. Dergâh-ı Niyâzî, Dergâh-ı Mevlânâ gibi. Saygı için bazen dergâh-ı şerîf de denir.

d. Âsitâne: Farsça âsitâne yine "eşik ve dergâh" demektir. Büyük ve merkez tekkeler için kullanılır. Ayrıca saltanat merkezi anlamına da gelir. Eskiden İstanbul'a Âsitâne denirdi. Mevlevî ıstılâhında çile çıkarılan büyük tekkelere bu ad verilir. Diğer tarîkatlarda ise şubeleri bulunan merkez tekke, tarîkat pîrinin medfun bulunduğu külliye anlamındadır.

e. Zâviye: Tekkenin küçüğüdür. Şehir ve kasaba ücrâlarında bulunan tekkeler için kullanılır. Zâviye şeyhlerine zâviyedâr, dervişlerine zâviyenişîn denir.[731] İlk tekkeler basitce bir odalı küçük bir mekândan ibaretti. Zamanla değişik mimarî özellikler kazandı. Çok farklı birimleri (şifahâne, aşpezhâne, daâruhâne, rasathâne vb.)içine alan tekke yapıları ortaya çıktı. Tarîkatın merkez tekkesi veya büyük tekkeler için (Mevlevîlikte) âsitâne, küçüklerine zâviye adı verildi.

7.3.2. Sûfî Kıyafetler

a. Hırka: Yırtmak/الخرق kökünden türemiş yamalı kumaş anlamındaki hırka bir tür yakasız giysidir. Sûfi ıstılahında iyi huyları kuşanmayı ve yetkinliği sembolize eder. Kişi önceki kıyafetini çıkarıp rehberinin elinden hırka giyerek bütün güzel ahlâkı kuşandığını kanıksar.

[731] Ferheng-i Muîn, https://www.vajehyab.com/moein 29.10.2022 Erişim

Günlük kullanımda önü açık, yakasız ve kollu bir giysi olan hırka, şeyh-mürid arasındaki bağı simgeler. Öğrencinin hocasının hakemliğini kabul etmesidir. [732] Hırka geleneği, Hz. İbrahim'e ateşten koruması için giydirilen hırkaya da dayandırılır. Hz. İsmail'e ve ondan da Hz. Yakup'a intikal eden hırkanın sembolik değeri vardır. Hırka, merasimle giydirilir ve müridin şeyhine biat ettiği anlamına gelir. [733] Genellikle yünden (sûf) dokunan hırkalar; sûfî tarihinde riyâ, kibir ve gururdan uzak devrimci bir hayatı temsil eder. Bu durum hırkayı, sade bir kıyafet olmaktan öte, sosyo-ekonomik bir eleştirel tutumun objesine dönüştürür.

b. Tâç: Başa giyilen bir tür serpûştur (baş-örten). Aslı Farsça asıllı kelime, hükümdarlık alâmetidir. Sûfî terminolojisinde şeyhlerin veya belli bir mertebeye ulaşmış dervişlerin kullandıkları bir kıyafettir. Üst kısmına kubbe, sarık sarılan kısmına lenger olarak adlandırılır. Sühreverdî'ye göre tâç, aynı zamanda Allah ve resulüne teslimiyetin göstergesidir. Şeyh, müridinden giydiği tacın edebine riayet edeceğine dair söz alır. Müridin şeyh elinden taç giymesi, kötü ahlâktan ve nefsin hâkimiyetinden sıyrılıp Muhammedî ahlâkı kuşandığına delâlet eder. [734] Bektaşî, Kadirî, Rifâî ve Sa'dî tâcı on iki dilimli, Şâzeliyye tâcı dilimsizdir. [735]

c. Tennûre: Dervişlerin hırkaları altına giydikleri kolsuz gömlek. Belden yukarısı dar, aşağısı geniş ve uzundur. Bir kuşakla belden sabitlenir. Mevlevîlerde hizmet tennûresi ve semâ

732 Suhreverdi, *Avarifu'l-Maarif*, 122.
733 Süleyman Uludağ, "Hırka", *İA,* (İstanbul: TDV, 1998), 17/375.
734 Semih Ceyhan, "Taç", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV, 2010), 34/363.
735 Osman Türer, *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ataç Yayınları, 2015), 150.

tennuresi ayrıdır. Hizmet tennûresi koyu renkli, sema' tennuresi beyaz olur.[736]

d. Kemer: Beş parmak eninde, yünden dokunan bir çeşit kuşaktır. Şeyh, kemeri tekbir eşliğinde müride bağlar. Tarîkatta hizmete bel bağlamasını sembolize eder. Bu haliyle mürid kendini hizmete adadığını ifade etmiş olur. Buna "gayret kuşağı" da denir.[737]

e. Şedd: Bir çeşit kemerdir. Fütüvvet erbâbı ve tarikat mensupları özel bir merasim ile şedd kuşanır. Mevlevîlik, Bektaşîlik hareketinde fütüvvet etkisiyle şedd bağlanır. Şeyh eliyle padişahlara kılıç kuşatmak da böyledir. Bir nev'i hizmet ahdidir. Türkçe'de "şed bağlamak, şed kuşanmak", Farsça'da "kemer besten, miyân-bend" denir. Sûfî gelenekte şed kuşanma, sabır, sebât ve teslimiyeti simgeler.[738] Hz. Peygamber ve sahabenin boykot yıllarında açlıktan kuşak altında karın bölgesine taş bağlamalarından ilhamla öz sınırlama, öz denetim olarak da görülebilir.

f. Müttekâ-Muîn: Müttekâ (dayanak), muîn (yardımcı) demektir. İ'tikâfta dervişlerin uykuya karşı başlarını dayadıkları bir metal malzemedir. Üzerinde prinç bakır alaşımlı alın koyacak yeri yeri vardır. Derviş başını yere koymadan uyuklar ve yarı uyanık, abdesti bozulmadan uykusunu almış olur.[739]

g. Keşkül: Farsça fukarâ çanağı demektir. Büyük Hindistan cevizinin içi oyularak yapılır ve seyahatlerde taliplerce çok amaçlı olarak kullanılır (su kabı, yemek kabı vs.).[740]

---

736 Abdulbaki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler*, (İst: İnkılab, 2005), 331.
737 Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 181.
738 Hamit Algar, "Şed", *İA*, (İstanbul: TDV, 2010), 38/405-406.
739 Gölpınarlı, 243.
740 Ethem Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 179.

Tasavvufun kurumsal bir yapıya dönüşürken geliştirdiği terminolojiyi böylece aktardık. Tarikatlarda bu kavramlar ortaktır. Kur'ân-ı Kerîm'de kıyamî (ayakta), kuudî (oturarak) zikri benimseyen tarikatlarda zamanla, ayakta-oturarak toplu-bireysel zikirler de icra edilmiştir. Farklılıklarda coğrafya, dil, iklim, kültür gibi parametrelerin etkisi vardır. Nakşi ıstılahı Farsça, Senûsî ıstılahı Arapça, Yesevî ıstılahı Türkçe'dir.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

SÛF HAREKETİNDE SİVİL İNŞÂ

8.1. Fütüvvet-Ahi Teşkilatlanması

8.1.1. Yiğitlik ve Fedâkârlık (Fütüvvet)

İslâm tarihi Doğu'dan Moğol (1205-1325), Batı'dan Haçlı (1096-1272) meydan okumalarına karşı fütüvvet, tarikat ve ahi örgütlenmeleriyle cevap verme sürecine girmiştir. Bu saldırılarda İslâm şehirleri tar u mâr edilmiş, katliamlar, kıyımlar, vahşet sahneleri Müslüman toplumları derin bir sosyo-ekonomik buhranın içine sürüklemiştir. Saldırılar karşısında direnen az bir topluluk vardır, bunlar da tasavvuf şeyh ve dervişleridir. Onları zinde tutan şey ise zühd ve fütüvvet eğitimidir.

Tasavvuf önderlerini ve dervişleri sağlam kılan adanmışlık ruhu (fütüvvet) Arapça'da فتوة/gençlik, yiğitlik, girişimcilik anlamındadır. Bağdat'ta ilk örneği teşekkül eden bu hareketin Anadolu uygulaması "ahilik" de fütüvvet gibi İslâm'ın doğuşu sırasındaki gençliği ifade eder.[741]

Ebu Abdurrahman es-Sülemi (öl. 1021)'nin *Kitabu'l-Fütüvve*'si konuya ilişkin bilgiler içerir. Kitabın önsözünde Sülemî: "Fütüvvet çağrısına koşanların ilki edimden gelen Âdem'dir. Fütüvveti Hâbil sahiplendi. Şis onun hakkını yerine getirdi. İdris onunla yüceltildi. Nuh fütüvvet sevgisiyle çok inledi, Ad onunla isimlendirildi. Hûd onunla vefa gösterdi. İbrahim fütüvvetle putların ve heykellerin başını kırdı, İsmail onunla kurban oldu. Musa onunla meydan okudu, Süleyman fütüvvetle emsal-

[741] Fuad Köprülü, 1986, 148.

siz egemenliği edindi ve fütüvvetle Muhammed (s)'e Feth-i Mübin verildi, iki kardeşi ve Alî'yi fütüvvet emini yaptı" der. Başkasını kendine tercih etmek, mürüvvet ehli olmak demek olan fütüvvet, Kur'ân'daki 'îsâr' ile yakın anlamlıdır. Îsâr ise, bir şeyi önce başkalarının istifadesine sunmaktır.[742]

Araplar fetâ terimiyle, ideal olarak zihninde yaşattıkları asîl ve tam insanı kasteder. Fetâ'nın misâfir severliği ve eli açıklığı, kendisinin hiç bir şeyi kalmayıncaya kadar devam eder. Direnişte de fetâ, arkadaşları uğruna hayatını ortaya koyar. Fütüvvetin kahramanı cömertlik bakımından Hâtem-i Tâî (öl. 578), yiğitlik bakımından Hz. Ali (öl. 661)'dir.[743] Başkasını kendine tercih ederek isar'ı esas alan fütüvvet, 13. yüzyıldan itibaren içtimaî, iktisadî ve siyasî bir yapılanmaya dönüşür.[744]

Fütüvvet, "قالوا سمعنا فتى يذكرهم يقال له إبراهيم/İbrahim denilen bir gencin bunları diline doladığını işittik"[745] âyetinde Hz. İbrâhim (as)'ın Nemrud'a karşı başlattığı itirazdır. " إنهم فتية آمنوا بربهم و زدناهم هدى/Onlar, Rablerine iman etmiş ve hidayetlerini artırdığımız bir grup gençti"[746] âyetinde Roma lejionerlerine karşı Hz. İsa'ya iman edip direnen bir grup gencin asil isyanı, fütüvvet ve ahî teşkilatlarına referans olmuştur. İsâr ise; " و يؤثرون على أنفسهم و لو كان بهم خصاصة/İhtiyaç içinde olsalar bile onları kendi nefislerine tercih ederler"[747] âyetinden mülhemdir.

Aclûnî (öl. 1749)'nin *Keşfu'l-Hafâ*'sında geçen; " لا فتى إلا علي و لا سيف إلا ذو الفقار/Ali'den başka yiğit (fetâ), Zülfikâr'dan başka kılıç yoktur" hadisi de fütüvvetin dayanaklarındandır. Sûfî hareketin İslâm'ın ilkelerini koruma ve onu kitlelere ulaştırma ideali, fütüvvet ve özgürlük ruhu ile yiğit sûfilerin yetişmesinde etkili olmuştur. Tasavvufun fütüvvet özelliği şiir, estetik ve sanatta da etkili olmuş, tasavvuf edebiyatı gibi büyük bir külliyâtı vücûda getirmiştir. İsâr, yiğitlik, cihâd ve şehâdet aşkı tasavvuf

742 Cebecioğlu vd., 187.
743 Sülemi, *Tasavvufta Fütüvvet,* çev. S. Ateş, (Ankara: AÜİF, 1977), 3.
744 Uludağ, VII, 1996: 259-265; Arendonk ve Faris, t.y.: 700-401.
745 Enbiya, 21/60.
746 Kehf, 18/13.
747 Haşr, 59/9.

düşüncesine değişimci, tecdidçi bir boyut kazandırmış, İslâmlaşmanın bin yılına sirâyet etmiştir. Tasavvuf hareketini tanımadan İslâm toplumlarındaki ilmî, fikrî, ictimaî cereyanlara ilişkin değerlendirmeler eksik kalacaktır.[748]

8.1.2. Fütüvvet ve Tasavvuf

Medeniyet atılımlarında sûfî fütüvvet teşekkülleri belirleyici rol üstlendiler. Fütüvvet, Moğol saldırıları sonucu alt-üst olan Müslüman şehir ve oplumların yeniden inşası için bir tecdid projesine dönüştü.

Sûf ve fütüvvet, iç içedir. Fütüvvet, sûfi düşüncenin henüz kurumsallaşmadığı bir dönemin ilk tarikat örneğidir. İlk dönemde sûfî fetâdır, fütüvvet de 'tasavvuf' tur. Sülemî'nin fetâ ahlâkı sûfîde de bulunmalıdır. [749] Tasavvuf sistematiğinde ahlâki eğitimin bir parçası olan fütüvvet [750] bir dünya görüşüdür. Kuşeyrî'ye göre başkasını tercih, kusurlarını hoş görmek, ayıpları deşifre etmemek, nefsini kendine düşman edinmek,[751] serden geçip nefsin isteklerine muhalefet etmek, hizmet edip hak gütmemek, yoksul-zengin ayrımı yapmadan herkese cömer davranıp nimeti paylaşmaktır.[752] Fütüvvet teşekkülleri ile sûfî yapılanmalar arasında giyim kuşam, adâb erkân, eğitim yöntemlerine kadar her alanda bir ayniyet vardır.

8.1.3. Fetâ Teşkilatı

Fütüvvet hicrî III. Asırdan sonra kullanılmaya ve kurumsallaşmaya başladı. Abbasî halifesi Nâsır Lidînillâh'ın (1180-

---

748 Mustafa Altunkaya, "Horasan Mektebi", *Turkish Studies Journal*, Volume, 11/2 Winter, (Ankara: 2016).

749 Süleyman Uludağ, *İA*, (İstanbul: TDV, 1996), 7/260.

750 Beşir Calutî, *Hakikatu't-Tasavvuf,* (Beyrut: Dar Kütüb İlmiyye, 2012), 155.

751 Resul-i Ekrem (s); "اعد عدوك نفسك التى بين جنبيك/Senin en büyük düşmanın kendi nefsindir" buyurur. Beyhaki, *ez-Zühdü'l-Kebir*, 84.

752 Kuşeyrî, *Risale*, çev. D.Selvi, (İstanbul: Semerkand, 2009), 258-260.

1225) tanzim ettiği fetâ teşkilatı, devletin siyasî ve içtimaî düzenini yeniden tesis etti. Sühreverdî (öl. 1234) kitap yazıp İslâm dünyasına elçi tayin edilip teşekkülün yaygınlaşmasını sağladı. Anadolu Selçuklu devletiyle diplomatik temaslar kurdu.[753]

Fütüvvet bünyesinde esnaf ve zanaat erbabı teşkilatlanarak loncalar oluşturdu. Zamanla üç kıtaya yayılarak, sosyal ve ekonomik hayatı yeniden düzenledi. Anadolu'ya Ahîlik adıyla gelip Osmanlı'da 1908'e kadar varlığını sürdürdü.[754] Hilafet TBMM'nin şahsı manevisinde devam ettiği gibi teşkilat da, esnaf ve sanatkâr odaları şeklinde devam etmektedir. Fütüvvet teşkilatında bireyler, suffe ehli gibi helâl kazanca, el emeğine, ilme ve sanata yönlendirilir. Savaş zamanlarında cephelere ilk koşanlar fetâ ehlidir.

8.1.4. Fütüvvetnâmeler

Her kurumsal yapıda olduğu gibi fütüvvet teşkilatının da fütüvvetnâme adında idari mevzuatı vardır. Bu mevzuat sûfî fütüvvetnâmeler, teşkilat fütüvvetnâmeleri ve ahî fütüvvetnâmeleri şeklinde üçe ayrılır. Sülemî'nin (öl. 1020) *Kitâbü'l-Fütüvve*'si Kuşeyrî'nin (öl. 1072) *er-Risâle*'si, Abdullah el-Ensârî'nin (öl. 1089) *Fütüvvetnâme*'si birinciye örnektir. Sühreverdî (öl. 1234)'nin *Umdetü'l-Fütüvve*'si ikinciye, ahî teşkilatının fütüvvetnâmeleri üçüncüye örnektir. İlk Türkçe fütüvvetnâme, Yahya b. Halîl b. Çoban el-Burgazî'nin 13. yüzyılda yazdığı metindir. Fütüvvet, tasavvufa dayanır ve ululazm peygamberlerin vasıflarıyla izah edilir. XIII. yüzyıldan itibaren Ahî fütüvvetnâmelerinde bu kavram Hz. Ali'ye dayandırılır. Ali Peygamber varisi, fütüvveti en iyi temsil eden kişidir.[755]

8.1.5. Ahîlik Hareketi ve Ahî Teşkilatı

---

753 Hamdi Tekeli, *Tasavvuf Kültürüne Giriş*, (Bursa: Uludağ Yay. 2011), 142.
754 Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, (İstanbul: Ağaç Kitabevi, 2014), 220.
755 A.Yaşar Ocak, "Fütüvvetnâme", *İA*, (İstanbul: TDV, 1996), 13/264.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce önemli altyapı çalışmaları yapan Ahî Evrân, Osmanlı medeniyetinin bânilerindendi. İslâm dünyasının Moğol sonrası halini görmüş, aldığı tekke İslâmî eğitiminde tıp, kimya, astronomi, matematik yetkinliğine ulaşmıştı. İçlerinde birçok kadı ve müderris bulunan Ahî teşkilatı sıradan bir esnaf topluluğu değil, tevhid ve zühd idealini bu şekilde yayan bir tarikat hareketidir.[756]

Arapça "ahî/kardeşim" veya Türkçe akıdan (cömert) türetilen ahilik Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'in sünnetine dayanır.[757] Anadolu'da 1200'lü yıllardan itibaren teşekkül eden bu sivil hareket, etkin sosyal, ekonomik, askeri hizmetler gören bir yapıya dönüşür. Günümüz sivil toplum kuruluşları, bunlardan (esnaf odaları, meslek kuruluşları, kooperatifler, sendikalar) çok geridedir. Ahlâkî, ilmî, tasavvufî, felsefî derinliği olmayan günümüz meslek örgütlerinin çoğu dünyevi (seküler) amaçlarla kurulmuş, siyasi partilere eleman sağlayan legal örgütlere dönüşmüştür.

Yesevî geleneğinde yetişen Râzî'nin (öl. 1209) öğrencisi Ahî Evrân,[758] halife Nâsır ve I. Alâaddîn Keykubat'ın (öl. 1237) desteklerini almıştır. Bu destekle Anadolu'da tarikat benzeri bir teşkilat yapısı ve usta-kalfa-çırak sistemiyle iktisadi kalkınmayı başlatmıştır. 1261'de Moğolların Kırşehir katliamında şehit edilen[759] Ahî Evran, multi-disipliner bir bilim insanıdır. Tefsir, hadis, kelâm, fıkıh ve tasavvufi eserlerinin yanında felsefe, tıp, kimya sahasında da eser vermiştir.

Letâif-i Gıyâsiyye adlı eserinin 1. cildi felsefe, 2. cildi ahlâk ve siyaset, 3. cildi İslâm hukuku, 4. cildi dua ve ibadet hakkındadır. *Letâif-i Hikmet*'i ise bir siyaset felsefesi ve ahlâk kitabıdır. *Ruh'un Bekâsı, Tıp ve İbn-i Sînâ* (öl. 1037), Sühreverdî (öl. 1234) ve Fahreddîn Râzî'den çeviri kitapları dâhil olmak üzere

---

756 Fuat Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, (Ankara: DİB, 1976), 212.
757 Ziya Kazıcı, *İA*, "Ahilik", (İstanbul: TDV, 1988), 1/540-541.
758 İlhan Şahin, "Ahi Evrân", *İA*, (İstanbul: TDV, 1988), 1/529.
759 Mikail Bayram, Ahî Evrân: Tasavvufi Düşünce, (Ankara: 2006), 28.

yirmiye yakın eseri bilinmektedir. İbn Batuta'nın (öl. 1369) verdiği bilgilere göre ahî cömert, misafirperver ve ikrâm sahibi olmalı gıybet, haset ve şehvetten uzak durmalıdır. Ahî teşkilatlarında çırak, kalfa ve taliplere öğretilen güzel ahlâk, tasavvuf düşüncesindeki riyâzet tavsiyesi ile aynıdır. İçki, zina, nifâk gibi harâm davranışlar Ahî yiğidini yiğitlikten, ahilikten çıkarır.[760] Ahî teşkilatı sadece sosyal ve ekonomik bir kuruluş değil aynı zamanda ilmî, fikri ve akidevî bir kuruluştur.

Ahîlik, Anadolu'nun İslâmlaşmasında, Rûm gazi ve bacılarının silahlı bir güç oluşturmasında, toplumsal düzenin sağlanmasında görev üstlenmiş, bir üniversite gibi bilimsel ve ahlâki sorumluluk almıştır. Fütüvvet ve Ahî teşkilatları tarikat kurumsallaşması ile aynı düzlemde ilerlemiş, ilk tarikatlarla aynı dönemde kurulmuştur.

[760] Abdulbaki Gölpınarlı, *Burgazi ve Fütüvvetnâmesi*, İÜİFM, 1-4, (İstanbul: 1954), 15/124.

DOKUZUNCU BÖLÜM

SÛF HAREKETİ ESTETİĞİ: TASAVVUF VE SANAT

9.1. Tasavvuf ve Sanat: Sûfî Şiirin Mesajı

Sanatın öznesi insandır, kaynağı ise bütün güzelliklerin ve kemâl sıfatların sahibi Allah'tır. Öyleyse sanat, Allah'tan bize intikal eden o "nefha-i ilahiye"nin farklı yetenekler elinde farklı biçimler almasından ibarettir. Sûfî ve estetik kavramları arasında sıkı bir bağ olduğu ve büyük mimar, musikişinas, şair ve ediplerin sûfîler arasında neşet ettiği bir gerçektir.

Alexander Baumgarten'ın (öl. 1762) *Estetik* adlı eseri ile bilimsel bir temele oturtulmaya çalışılan sanatın tarihi, insanın tarihi kadar eskidir. Bir ihtiyaç olan sanat, kalbin ve duyguların ürünü olarak insanın fıtratı ile bütünlük arzeder. Hz. İdris'in kumaşa estetik form vermesi ve Hz. Nûh'un gemi yaparken ağaca sanatsal dokunuşu böyledir. Tasavvuf olmadan İslâm kültüründe sanat ve estetikten söz edilmemiştir. Sûfî estetiği, Kur'ân ve Sünnet'ten neşet etmiştir. Buna göre tüm evren, Allah'ın Cemâl sıfatının tezahürleridir.

İslâm düşünürlerinin arka plan çalışmalarında[761] var olan bu önemli konu (tasavvuf estetiği), Batı düşüncesinde yer almamıştır. İslâm filozofları, sanat felsefesini ele almış, bu

[761] İslâm bilginlerinin eserlerinde yer alan şiir, darb-ı mesel, medhiye, hilye gibi duygulu metinler. Ebû Hanife'nin (öl. 767) *Mu'cizât-ı Nebeviyye Kasidesi* (Hamdi-i Vânî el-Malatî, 201) ile Şafiî'nin (öl. 820) *Divan*'ı bu cümledendir.

alanda eserler vücuda getirmişlerdir. İbn-i Sina (öl. 1037) musikiye dair eser yazmış, ses sanatları ile ilgilenmiştir. İslâm'ın temel kaynakları ile bundan neşet eden İslâm sanatının sembolik figürleri birbiriyle irtibatlıdır. Mimaride tek kubbe uygulaması, Tevhid'e dayalı İslâm inancının estetik bir yansımasıdır. Attâr'ın (öl. 1220) Simurg öyküsü de, Tevhid'in edebi formla izâhıdır. İslâm mimarisi, hat, ebrû, tezhip, resim, minyatür, seramik sanatları doğrudan İslâm'ın manevi kaynaklarından neşet eden çeşitli sanat dallarıdır.

İslâm sanatının doğası sezgi ve kişisel yaratıcılığa dayalıdır. Bu öz, İslâm'ın köklerinden yola çıkarak bir çeşit tefekkür ve dünya görüşü meydana getirir. Müslüman bir sanatçı, ne tarafa baksa hakikatin bir cilvesini görür.[762] Bakara 115: " اَينما تُولوا فَثَمَّ وجهُ الله/Nereye dönerseniz dönün Allah'ın yüzü ordadır" gibi âyetler sanata ilham kaynağıdır. İslâm sanatının en önemli özelliği hikmettir. Hikmet, insanı gizlemek yerine keşfettirir, öne çıkarır, özne yapar. İslâm sanatı, köklerini vahdet ilkesinden alır ve külli bir anlayış verir.[763]

Tasavvuf, zevkî ve vicdani olduğundan şanına layık bir suretle kalem dili ile yazılıp lisân-ı insan ile takrir edilememiştir. Mensupları bu amaca matuf pek çok kitap telif etmişler[764] ancak bu ilmi sanatsal biçimlerde anlatmışlardır. Tasavvufun öznel bir alana hitap ettiği, fıtrattan gelen batınî duyguları aşk ve estetik bir form ile yansıttığı söylenebilir.

9.2. Sanat: Tasavvuf Estetiği

Sanat/estetik, sözlükte güzellik duygusudur.[765] Yunanca'da "aisthtihokos" idrak hissi ya da duyuş demektir.[766] Alexander Baumgarten (öl. 1762), bu bilimi temellendirmeye

762 Laden İ'tizâdî, *Makaleha ve Hitabeha*, (Tahran: Neşr-i Hakikat, 1390).
763 Çista Yesribi, Bahsi Der Bab-ı Hüner-i İslâmî, Sure-i Mehr, 1388.
764 Vânî el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, (Malatya: Yazma Nüsha, 1918).
765 Komisyon, *Büyük Türkçe Sözlük*, (Ankara: TDK, 1997), Estetik md.
766 Babek Ahmedî, *Hakikat ve Zibaî*, 5, (Tahran: Neşr-i Merkez, 1380).

çalışmıştır.[767] Bu disiplinin konusu, güzel ve güzelin insan üzerindeki etkileridir.[768] İslâm estetiği ise sadece duyuların hazzı değil, duyulardaki zevkten daha geniş bir anlamda aklın güzelliği dil, dilin güzelliği söz; insanın güzelliği yüz, yüzün güzelliği göz[769] olarak betimlenir.

Güzellik kavramı ilk insan topluluklarında da mevcuttu. Ahsen-i takvim suretinde yaratılan insanın estetik ve güzellikten uzak olması düşünülemez. Estetik kavramını Yunanlı filozoflar da kullanmışlardır. Eflatun (MÖ. 347) güzellik ve yararlılıktan söz etmiş, bunların güzellikten doğduğunu ifade etmiştir. Buna göre güzellik illet değil malûldür ve aşkın neticesidir.[770] Eflatun, birliğin (vahdet) hayır ve güzellik arasında olduğuna inanıyordu; ona göre sanatın en yüksek formu, yaratıcının değişmez ve asli suretinin taklidi olarak yarattığı fıtrat sanatıdır.[771] Estetik, hakikatin fer'idir. Bu nedenle estetik duygusunundan söyleyemeyiz.[772]

Aristo da (MÖ. 322) felsefesini sanat ve güzellik üzerine kurar. Ona göre güzelliğin, uygunluk, ayar ve ahenk şartı vardır. Sanatın hedefi katarsis rafinasyon ve arınmadır ki bu tasavvuf dilinde tahliye (kalbi boşaltma) ve nefis tezkiyesini karşılar. Aristo'ya göre güzel iş, ister yaşayan bir canlı ister bir bileşenin parçaları olsun aralarında ölçü ve düzen, sınırlılık ve belli boyutları olmalıdır. Zira güzelliğin şartı belli boyutlardır. Aristoteles'e göre taklit (mimesis) basitçe bir nesneyi ele alıp yeniden sunma değil, bir olanağı gerçeğe dönüştürme etkinliğidir.[773]

---

767 İsmail Tunalı, Estetik, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1996), 13.

768 İhsan Turgut, *Estetik Kavramının Sorgulanması*, (İzmir: Anadolu Mat. 1996), 155.

769 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, (İstanbul: Kabalcı, 2006), 42, 242. Beyit.

770 Ahmedi, Hakikat ve Zibâî, 57.

771 Mirçah Elyade, *Ferheng ve Din*, (Tahran: Guruhi Müterciman, 1374), 251.

772 Mahmud Mutlak, *Hüner Mavera-yı Tabiat*, (Tehran: Neşri Mearif, 1384), 24.

773 Ahmedi, Hakikat ve Zibâî, 69.

Sanat, estetik ile aynı anlamdadır. Yapmak, yaratmak manasına gelir (صنع/yaptı).[774] Bir duygu, tasarı, güzellik vb. anlatımında kullanılan yöntemleri, üstün yaratıcılık, ustalık, zanaatkârlığı ifade eder.[775] Allah'ın sanatı olduğu gibi insanın da sanatı vardır. Allah insana, sâni' isminden bahşetmiştir. İlahi sanat, insanın sanatkârlığını açığa çıkarır. Mesnevî şöyle der:

نور مصباحست داد ذوالجلال | صنعت خلقست آن شیشه و سفال

Kandilin nuru o, Zülcelâl'in vergisi/ O cam, seramik de halkın sanatı[776]

Sanat, insanın iç-dış yeteneklerini aktif kılarak yeni faaliyetler meydana getirmesidir. Buna göre sanat, insani olanın, kâinatı biçimlendirmesidir.[777] Estetik ve sanat, ondan daha da geniş bir çerçeveye oturan tasavvuf ile mütalaa edildiğinde ortaya bir bütünlük çıkar: Sûf Estetiği veya Tasavvuf Sanatı.

İslâm'ın sanatsal boyutunu teşkil eden tasavvuf, İslâm tarihinde mensuplarının icatları, üstün başarıları ile tanınmıştır. En büyük bilim ve hikmet sahipleri; tıp, kimya, fesefe bilginleri, çığır açan matematikçiler, kâşifler, seyyâhlar, fâtihler, edipler, şâirler mutasavvıflardan çıkmıştır. Sanatın amacı, evreni ve insanı ifade etmektir. Âdem (as), önceki âlemde, gerçek güzelliği yaşıyordu. Hicran dönemndeio eski mutlak güzelliği aramaya başladı. İnsanın sanatı, bu arayışın etkisindedir. İnsan o güzelliğin özlemini duymakta, bu iştiyak onu sanat ve estetiğe sevk etmektedir.

Sanatın öznesi insan, özel yeteneklere sahip bir kişidir. Sanatçı olabilmek, 'mevhibe-i ilâhiye' ile başlar. İşin içine astro-fizyoloji ve diğer konular da girer.[778] Sanatın gerçekleşmesi için tasavvufa muttali, hisli kimselere ihtiyaç vardır. Ebu'l-Atâhiye (öl. 825), Ahmet Yesevî (öl. 1166), Yunus Emre (öl. 1320), Fuzûlî (öl. 1556), Niyazî-i Mısrî (öl. 1694) gibi ustalar söze ruh

774 Feyyûmî, *Misbâhu'l-münir fi garibi şerhi'l-kebir*, (Mısır: Behiyye, 1990), 348.

775 Büyük Türkçe Sözlük, sanat md.

776 Mevlânâ, *Mesnevi*, 2880, E. Tar 2016: //www.masnavi.net/1/10/tur/5

777 Mustafa Oral, "Estetik ve Tarihçesi", *Köprü Dergisi*, Yıl. 2000, 71.

778 Bkz. M. Erol Kılıç, *İslâm Sanatının Arka Planında Tasavvuf*, Gelenekten Geleceğe, S. 1, Ank, 2004.

ve aşk üfleyerek büyük hakikatleri dile getirdiler. Sıradan kelimelerden birer şaheser çıkardılar. Onlara, o sanat anlayışı kazandıran şey; tevhid, vahdet, zühd, vera', ihsan kavramları ve kişisel i'tikâf uygulamalarıdır.

Kur'ân-ı Kerîm'de cemâl, hüsn, tayyib, tahur, farah, sürûr, hûr kelimeleri estetiği anlatır. İslâmiyâtta bu hususlar bedîiyyattır. Sanat sadece belli formlardan ibaret değildir. Edebi metinler, şiirler, tasarımlar, medhiyeler vb. sanattır. Sanat, kalp ve aklın ortak ürünü, duyguların insanlara ulaşmasını sağlayan estetik anlatım biçimidir.[779]

Bazı fakihlerin Kur'ân'a yüzeysel yaklaşımları, hatta bazı mütekellim ve fakihlerin resim, heykel, müzik ve şiiri yasaklamaları süreci geciktirmiştir. Sanat ve estetiğin bazı İslâm ülkelerinde gelişmemesi buna dayanır.[780] Sanatın öznesi insan, sahibi Allah'tır. İslâm medeniyet merkezlerinde mimari, hat, musiki, ebru, tezhip, resim, heykel, çinicilik, dokuma, minyatür, şiir, edebiyat gibi sanatsal faaliyetlerin gelişmesindeki sırrın sûf felsefesi olduğu bir kez daha teyit edilmiştir.

9.2.1. Tezekkür Aracı Olarak Sanat

Eflatun, tezekkür nazariyesi ile sanatın manevi mesajının iletileceğini söyler. Ona göre iki âlem vardır. Biri duyular, diğeri ideler âlemidir. İnsan, duyular âlemine düşmeden önce âlem-i melekûtta bulunuyordu Üstün bilgiye sahipti. Fakat dünyada üstün bilgi (ilm-i ledünn)'yi yitirdi. Bu âlemde gerçeğin peşinde yaptığımız şey, unuttuğumuz o üstün bilgimizi hatırlamaktır.[781] Eflatun'a göre insanın hakikati, ilahi bir cevherden ibarettir ve ezelidir. Nefis, irade ve şehvet gibi fani güçlere de sahiptir. Bu kuvvetler, beden ile birlikte ortaya çıkar, bedenin

779 Maarif Erdem, *Mevlânâ ve Sanat*, Mevlevi Kültür Dergisi, S.
780 Danışname, *Tasavvuf ve Hüner-i İslâmî*, Havze Danişname, 15/5957.
781 Bkz. Farabî, Tahsilussaade, çev. H. Atay, AÜİF Yayın no. 115. Ank, 1974.

ortadan kalkmasıyla da yok olur.[782] Buna göre, nefsin ilahi cevher (logistic) boyutu kadimdir, diğerleri hâdistir. Öyleyse tezekkür, sadece nefsin ilahi boyutu hakkındadır.[783]

Estetik, iyilik ve adalet anlayışımız bir tecrübenin ürünü değildir. İnsan, bir başka makamda iyilik, adalet ve sanat ile aşinaydı. Bu âlemdeki sanatı görmekle o yüce güzellik ve sanatı hatırlar. Bu yüce bilgi fıtrîdir ve tezekkür yoluyla gerçekleşir.[784]

Bu âlem misal âleminin tecellisi, hakikat âleminin yansımasıdır ve o âlemden güzellik, estetik rûh ve san'atsal içerik taşımaktadır. Bu evrendeki güzellikler Cennet'teki nimetleri hatırlatırlar. Cennet'te önceki güzellikler hatırlanır; " كلما رُزقوا منها من ثمرةٍ رزقاً قالوا هذا الذي رُزقنا من قبلُ و أتوا به مُتشابهاً/Her rızıklandıklarında bu daha önce tattığımız şeydir, derler, onlara (önceki nimetlerin) benzerleri verilir".[785] Bu benzerlik, insanın eşyayı görmek suretiyle onların üst formlarını ilâhi tecellileri hatırlamasına neden olmaktadır.

Sülûk ehli bu güzellikleri, estetik ve san'atsal görünümleri müşahede eder. Ancak her nefis, kabiliyeti ölçüsünde farklı düzeylerde hakikatten yararlanabilir. Bu nedenle her nefis, hakikatten yararlanma ölçüsüne uygun kalplere ve kalıplara sahip olur. Başkalarından daha fazla hakikati müşahede etmeyi başarmış nefisler, san'at ve estetik arayışında vuslata ulaşmış olurlar.

9.2.2. Sanatın Manevî Mesajı

Sanatın mesajına dair söz söylemek, ancak sanatı anlam dünyamızla ilişkilendirdiğimizde mümkün olabilir. Bu durumda görünen evrende, duyularımızla algılayabildiğimiz varlıklar, evrenin basamaklarını çıkarak yükselmek için birer vesile olur. Her sanat eseri, kendisiyle uyumlu bir batnı (iç, öz) açığa çıkarır. Öyleyse her zaman bu suret (görünüm), hakikat-i

782 Eflatun, *Timaios*, çev. F.Akderin, (İstanbul: Say, 2015), 69.
783 Eflatun, *Timaios*, 519.
784 Eflatun, *Phaidon*, çev. F.Akderin, (İstanbul: Say Yay, 2010), 76.
785 Bakara, 2/25.

ilahi ile uyumlu olacak ve bizim tezekkürümüz (hatırlamamız) o hakikat ve yüceliğe manevi olarak yükselecektir (urûc).

Sanatın manevi mesajı, bizim iç dünyamızda hakikati görünür kılmakla tezahür eder. Böylece iç dünyamızda melekûta döneriz ve "öz" tecelli eder. Böylelikle kişi özüne dönerek "ben"ini, "biz"e (külli nefis)'e dönüştürür. İşte tasavvufun sanatla böyle bir bağlantısı vardır. Sanat, bu ilahi özü tecelli ettirerek manevi kemâl ve yükselişe ulaştırır. Sanatın asıl mesajı, bu uyarı ve hatırlatma (tezekkür)'dan ibarettir.

Dolayısıyla manevi sanatın, öz, fıtrat ve erdemlilik gibi şartları olmalıdır. Bu şartlar gerçekleşmeksizin sanat, bir tezekkür ve yöneliş olmaktan öte bir nevi aldatma ve uyutmaya dönüşebilir. Sanat, ancak hatırlatma (tezekkür) ile sonuçlandığı ve bir işarete dönüştüğü zaman gerçek mesajını verebilir. İşte tasavvufun hakikat nazariyesi, eşyayı birer ayet ve işaret olarak görmekte ve bunlardan ilahi esma ile çıkarımlar yaparak tezekkürde bulunmaktadır. Estetik de aynı şekilde sanatın mesajını iletmektedir. Estetiğin değeri, ruhun manevi yükselişine yardım ettiği ve marifete ulaştırdığı ölçüde büyük olur.

Eğer sanat, bu özelliklere sahip değilse, manevi mesajını gerçekleştiremez. Elbetteki kişinin de bu mesajı algılayabilmesi için birtakım özelliklere sahip olması gerekir. Ancak bu şekilde sanat, Allah'a ulaşmak için bir vesileye dönüşebilir.

9.2.3. Sûfî Hareketin Sanat Mimarları

Sanatçılar, metafizik alana girdikleri andan itibaren zühd ve tasavvufa meylederler. Zühd şairleri, dünya edebiyatında özel bir yere sahiptir. Ebu'l-Atâhiye (öl. 828), Senâî (öl. 1130) ve Mevlânâ (öl. 826) küresel üne sahip bu şairler zühdün sanatsal mesajını aktararak toplumun şahs-ı manevisinde devrimler yapmışlardır. Dünya klasiklerinden Dante (öl. 1321), Montesquieu (öl. 1755), William Jones (öl. 1794), Goethe (öl. 1832), Rilke (öl. 1926), Houfmanstal (öl. 1926), Fitzgerald (öl.

1940), John Milton (öl. 1957), Heidegger (öl. 1976) bu zühd şairlerimizin mesajlarından etkilenmiş isimlerden bazılarıdır. Türk, Arap ve İran toplumları İslâm edebiyatının oluşum sürecinde kurucu unsurlardır. Aynı şey üç farklı dilde ayrı bir form kazanmıştır. Hafız (öl. 1390)'ın dediği gibi[786]:

یک قصه بیش نیست غم عشق و این عجب | کز هر زبان که می شنوم نا مکرر است
Aşk acısı hep aynı hikâye ama / Ayrı dilden işitince tekrar gibi gelmez bana

Zühd ile insanların "ebedî uyku" adını verdikleri ölüm fikri bir son olmadığı gibi bir uyanış, bir diriliştir. Dolayısıyla zühd kavramının etrafında şekillendiği ölüme bir anlık bir hadise gibi bakmak doğru değildir. Ölüm, tedricen gerçekleşen, hayatın her safhasında tecelli eden bir olgudur. Bu nedenle ölüm düşüncesi, hayatın kendisinden daha büyük bir gündem olmalıdır.

Ölümü düşünmek (zühd), mutasavvıf şairlerin zihin dünyalarında özel bir yere sahiptir. Arap şairi insanı, evrendeki diğer varlıklar gibi bir geçişten ibaret görür. Ona göre hayat, onu oyalayan önemsiz bir şeydir. Kabir ise insanın gerçek evidir. Ebu'l-Atâhiye (öl. 826)'nin zühdiyyatında olduğu gibi.[787] Ebu'l-Atâhiye ölümle konuşur, ölümü arındıran bir iksir olarak görür. Ona göre ölüm ve hayat yan yana durur, kan gibi bedende dolaşır.

9.2.3.1. Ebu'l-Atâhiye (öl. 828) ve Zühd Anlayışı

Kûfe'de yetişen ve çömlekçilik yaparak geçinen Ebu'l-Atâhiye (İsmail b. Kâsım), şiirleri sayesinde şöhret olur. Bağdatta Mehdî'nin sarayında sultanlara pek çok şiir yazar. Övgüler dizdiği Mehdî tarafından hapse atılmasıyla hayata bakışı değişir. Kelâm ilmiyle ilgilenir, zâhidlerin hayatını inceler ve kendine has bir zühd anlayışına ulaşır. Şiirlerinde dünyadan, onun değişken ve fâni oluşundan, ölümden ve âhiretten bahseder. Şi-

786 Hafız-ı Şirâzî, *Gazeliyat*, 39, http://ganjoor.net/hafez/ghazal/sh39/
787 Erol Ayyıldız, "Ebu'l-Atâhiye", *İA,* (İstanbul: TDV, 1994), 10/294-295.

irleri çok etkileyici, üslûbu akıcı ve kolaydır. Düşünceleri, dönemin dünya eğlencelerine meyledenlere karşı bir tepkidir. Doğuştan şiir yeteneğine sahiptir. Şiirlerinde rahat ve doğal bir üslûbu tercih etmesi, tasannu' ve gösterişten uzak kalması, sade bir dil kullanması, halkın hislerini onların anlayabileceği şekilde dile getirmesi Ebu'l-Atâhiye'yi yaşadığı devirde haklı bir şöhrete ulaştırmıştır. Mûsikişinas İbrâhim Mevsılî (öl. 804) tarafından şiirlerinin bestelenmesi de onun şöhretini artırmıştır.[788]

Ebu'l-Atâhiye çocukluk ve gençlik yıllarını Kûfe'de geçirmiş, Bağdat'ta vefât etmiştir.[789] Başından birtakım zorlu imtihanlar geçtiği için şiir yeteneği inkişaf eden Ebu'l-Atâhiye'nin deyişleri kısa zamanda dilden dile dolaşmıştır. Saraya davet edilen şair burada müreffeh bir yaşam sürerken aniden gazelden vazgeçip zühd ve tasavvufa yönelmiş, zühdiyyata dair yazmaya başlamıştır. Harun Reşid, tekrar medh içerikli şiirler söylemesi için çok uğraşmış, fakat şair, hapsedilip kamçılanması pahasına da olsa bunu reddetmiştir. Artık Ebu'l-Atâhiye'nin şiiri zühd, tezekkür-i bi'l-mevt, hikmet ve nasihat şiirleridir. Şiirlerinde güçlü bir insicam göze çarpar.[790]

Ebu'l-Atâhiye, Harun Reşid'in talimatlarına zindan ve işkencelere rağmen boyun eğmemiş bir zâhiddir.[791] Bu direnişi, onun zulme karşı zühd isyanında samimi olduğunu gösterir. Ebu'l-Atâhiye zühd anlayışını Kur'ân ayetleri, hadisler ve Hz. Ali'nin sözlerine dayandırır. Bu da sûfî muhalefetin Emevî-Abbasî iktidarlarını kızdırdığını, dolayısıyla başlangıçtan itibaren zalim sultanların mutasavvıflara karşı şiddet, işkence, hapis, sürgün ve idam gibi baskı yöntemlerine başvurduğunu gösterir.

---

788 Ayyıldız, *İA*, aynı yer.
789 Hatip Bağdadî, 1931, 6.
790 Karl Brokelmann, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, Çev. M. F. Hicazi, (Kahire: Heyetu'l-Mısriyye, 1993), 354.
791 Isfehânî, 4/6.

Ebu'-Atâhiye'ye göre en üstün zühd, içinde aynı zamanda dünya isteği olan zühddür. Dünya isteği ile birlikte bu isteğin engellenmesi, nimetler içinde iken oruç tutulması, uykuyu en tatlı yerinden kesip gece namazlarına durulması bir mücadeleyi ve nefisle çatışmayı gerektirir. İşte bu çatışma ona göre içsel devrimin başlangıcıdır. Nefis bu şekilde olgunlaşıp kişisel gelişimini tamamlar:

تزاهدت في الدنيا، و اني لراغب | أري رغبتي ممزوجة بزهادتي

Yaşamı severken zühde yöneldim / Zühd ile yaşamı içiçe gördüm.[792]

Şair nefsini eleştirir, çünkü nefsi dünya sevgisi ile mücadelesinde başarılı değildir. Gerçek bir zâhid olsaydı insanlara ilgi duymaz, kendini Rabb'e adardı:

و لو اني صدقت الزهد فيها | قلبت لاهلها ظهر المجن

Eğer dünya zühdünde samimi olsaydım / Dünya ehline sırt dönerdim

و افضل الزهد زهد كان عن جدة | و افضل العفو، عفو عند مقدرة

Zühdün değerlisi ciddî olanıdır / Affın değerlisi güçlüyken olanıdır[793]

Şâir Hz. Ali'nin; "لدوا للموت و أجمعوا للفناء و ابنوا للخراب/*Ölüme doğun, yok olmaya biriktirin, yıkılmaya binalar yapın*"[794] sözüne nazire olarak şöyle der:

لدوا للموت و ابنوا للخراب / فكلكم يصير الى تباب

Doğun ölmeye, bina yapın yıkılmaya/ Hepiniz yokluğa gidiyorsunuz[795]

9.2.3.2. Senâî (öl. 1130) ve Zühd Anlayışı

12. yüzyılın bilge ve sûfî şairi Ebu'l-Mecd Mecdûd b. Âdem es-Senâî el-Gaznevî[796] başlangıçta Gazne sultanlarına medhiyeler yazar onunla geçinir. Fakat Senâî'nin iç dünyasında bir rûhî devrim olur. Gazâlî, Attâr ve Mevlânâ'da böyle bir şey

792 Senâî, 1341, 76.
793 Senai, 1341, 83.
794 Ali b. Ebi Talib, *Nehcü'l-Belağa*, tah. Seyyid Şerif Radi, 385.
795 Ali b. Ebi Talib, *Nehcü'l-Belâğa*, 84.
796 Safa, 1369, 553.

rastlanmaz. Düşüncesinin yanısıra onun kalbinde ve ruhunda büyük etkisi olan hadiseler meydana gelir.[797]

از برای لقمه نان برد نتوان آبروی | و ز برای جرعه مي رفت نتوان در سعیر
از خردمندی و حکمت هرکز این کی در خورد | کز بي نانی بدست فاسقی باشم اسیر
Bir lokma ekmek için onurunu vermek / Bir kadeh için nâra girmek yaraşmaz
Bu akıl ve hikmete nasıl uyarım? / Rızık için bir fasıka nasıl esir olurum[798]

Şiirleri ayet, hadis, kıssa, sanatsal ve öğretici hikmet misalleriyle doludur.[799] Ona göre ahlâk çok önemlidir.[800] Zühd hareketinin estetik anlatımında Senâî'nin ayrı bir yeri vardır ve o bu konuda yeni bir dönemin başlatıcısıdır. Büyük sanat ve edebiyat çehreleri arasında, onun yöntemini taklide çalışanlar olmuş, Mevlânâ (öl. 1273), Hakânî (öl. 13) gibi ustalar onun izinde yürümüşlerdir.

Senâî, zühd edebiyatında görmüş geçirmiş bir hatip, yüreği acılara gark olmuş bir filozof, bir vaiz edasındadır. O ölümü, insana ansızın ve davetsiz gelen ilahî bir armağan olarak görür. İnsan ölümü mutlulukla karşılamalı, ölüme "arus/düğün" diyebilmelidir.

مرگ جون رخ نمود هیچ منال | بدل و جان همی کن استقبال
Ölüm yokladığında figan etme! / Onu coşkuyla ve istekle karşıla![801]

برگ دنیا خرد نپسندد | مرگ بر مرگ این جهان خندد
Aklı olan kalbini dünyaya bağlamaz / Ölüm, dünya ölümüyle alay eder[802]

9.2.3.3. Mevlânâ (öl. 1273) ve Zühd Anlayışı

Mevleviyye hareketinin kurucusu Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî el-Belhî, Sultan Alaeddin Keykubat (öl. 1237)'ın babasını Konya'ya daveti üzerine ömrünün geri kalan kısmını Konya'da

797 Zerrinkûb, 1378, 161.
798 Senâî, 1378, 294.
799 Safa, 1369, 783.
800 Senâî, *Hadika*, 295.
801 Şefii Kodkeni, 1373, 148, Senai'nin rubaiyatından
802 Senai, 1359, 225.

geçirir. Seyyid Burhaneddin, Mevlânâ'yı Halep ve Şam'a gönderir. Burada dört yıllık bir eğitim daha alır.[803] Mevlâna, Şemseddin-i Tebrizî ile tanışınca dünyaya bakışı değişir.[804] Aşk ve bilimi sentezleyebilen ender bir sanat yeteneği olan Mevlânâ, zühd anlayışını aşkın kazandırdığı estetik yetenek ile anlatmayı başarmış, üstatları Senâî ve Ebu'l-Atâhiye'yi de geçmiştir.

Mevlânâ 66 yaşında Mevlâ'sına kavuşur. Cenazesi büyük bir cemaatle kaldırılır. O gün herkes ağlar, âdet üzere yedi sığır kesilip etleri fukaraya dağıtılır. Sadreddin-i Konevi namazı kıldırmak üzere öne geçer fakat ağlamaktan yere yığılır. Kadı Siraceddin Urmevî (öl. 1283) namazı kıldırır.[805]

Mevlânâ'ya göre olgun insan özgür, yetkin ve insan-ı kâmil (perfect)'dir. Ham ve pişmemişler ise insan-ı nâkıstır. Yani insanlık dairesini tamamlayamamıştır.[806] Ona göre ayrılık sevilen şeylerden uzak kalmanın adıdır. Dervişler ölünce sevdiklerine kavuşurlar, bu yüzden sevinirler. İnsanların geneli ise dünyayı çok sevdikleri için ondan ayrılırken üzülürler.

Mevlânâ'nın zühd anlayışı onun genel düşüncesinin bir parçasıdır. Mevlânâ'ya göre hayatın anlamı, ölümdeki ölümsüzlükten geçer. Bu ölüm, iradi bir ölümdür: "Riyâzetle bedenin ölmesi, diriliktir. Şu bedene zahmet vermek, canı ölümsüzlüğe ulaştırır"[807] der. Bir başka yerde: "Ne mutlu o kimseye ki ölmeden önce öldü" der. Yine "Eğer beden ölürse ona baş üstünde yer verirler, onu baş üstünde götürürler. Beden diri olur da kalp ölürse onu çekemezler.[808] Öğüt dinlersen, iki üç gün çalışır ölmeden önce ölür gidersin. Dünya, birçok kocadan geriye kalan yaşlı bir kadındır. Birkaç gün bu ihtiyar kadınla düşüp kalkmasan ne olur ki?"[809]

---

803 Reşat Öngören, "Mevlânâ", *İA*, (İstanbul: TDV, 2004), 29/441-448.
804 Semih Ceyhan, "Şems-i Tebrîzî", *İA*, (İstanbul: TDV), 2010, 38/511-516.
805 Reşat Öngören, age, aynı yer.
806 Avni Konuk, *Mesnev-i Şerif Şerhi*, 1/7-9.
807 Şefik Can, *Mesnevi Tercümesi*, (İstanbul: Ötüken, 2001), 3/3365-3366.
808 Şefik Can, *Hz. Mevlânâ'nın Rubâileri*, (Ankara: KB, 1990), Rubai No: 917.
809 Can, 1074.

Ölüm Mevlânâ'da düğün gecesidir. Ten kafesine tutsak kılınmış ruhun özgürleşmesi ve Allah'tan bize tevdî edilmiş bir emanet olan "ilahî nefhâ"nın tekrar sahibine iadesidir: "Ben ölürsem sakın bana "öldü" demeyin. Aslında ben ölü idim, dirildim, beni dost aldı, götürdü" deyin.[810]

[810] Can, 573.

ONUNCU BÖLÜM

SÛF HAREKETİNDE SPEKÜLATİF KAVRAMLAR

10.1. İbn Teymiyye ve Tasavvuf

Tasavvufu sıddıkların, Kur'ân ve Sünnet takipçilerinin yolu olarak gören İbn-i Teymiyye, bid'at ve hurafelere karşı Sünnet'i ve selef-i salihinin yolunu takip etmiş, cihâdı ile de öne çıkmış bir şahsiyettir. Bu nedenle İslâm dünyasında mevcut birçok eğilim, düşüncelerini ona dayandırmak istemiştir.

Moğol-Haçlı saldırılarında ilmî yaşam gerilemişti. Halk manevi huzur için tekkelere koşuyordu. Bu da sûf hareketlerinin yayılmasını sağladı. Bu koşullarda yetişen İbn Teymiyye'nin Moğol işbirlikçisi Bâtınî grupları küfürle ithamı, tasavvuf düşmanlığı değildir. Bunu tasavvuftaki sapmalara karşı bir itiraz olarak görmek gerekir.

İbn-i Teymiyye Fıkıh, Tasavvuf, Akaid, Tefsir gibi farklı disiplinlerde çok sayıda eser kaleme almış Bâtınî akımlara savaş açmıştır. Akli ve felsefi yorumlardan kaçınan İbn Teymiyye, Kahire'de üç yıl kalıp 1313'te Dımaşk'a dönünce sultanın emri ile Kale'de hapsedilir. Düşüncelerini yazmaktan da alıkonur ve 1328 yılında hapiste vefat eder. Moğol cihadıyla örnek olan ve şakirdleriyle birlikte Moğollara karşı direnen bu sûfî âlim, es-Siyasetü'ş-Şer'iyye'si ile bir siyasi etik ve siyaset sosyolojisi geliştirmiştir.

İbn-i Teymiyye (öl. 1328) ve öğrencisi İbn-i Kayyim el-Cevziyye (öl. 1350), Resul-i Ekrem (s) ve sahabesinin yaşadığı İslâm'ı (selefiliği) sistemleştirmişlerdir. Hanbelî olmasına rağ-

men bazen kendisi de içtihat etmiştir. İbn-i Teymiyye'nin tasavvuf anlayışı, Kur'ân, Sünnet ve selef-i salihinin (sahabe) yaklaşımıyla şekillenmiştir.

İbn Teymiyye tasavvufa karşı değildir. O, gerçek tasavvufu tasvip etmiş, onu yaşamanın erdemine inanmıştır. İbn Teymiyye selef ulemasının zühd ve tasavvufî görüşlerinden faydalanmış, özellikle Muhasibi'den etkilenmiş, Abdülkâdir-i Geylânî'nin hayranlarından biri olmuştur. O tasavvufu değil, hülûlcü ve ittihadcı Batınî anlayışları reddetmiştir. Tasavvufa sonradan ithal edilip sûfî gençlik hareketinin özünü ifsat eden şeylere, sûfî adını istismar edenlere Kuşeyrî, Kelâbâzî, Hücvîrî, Gazâlî gibi o da karşı çıkmıştır.

İbn Teymiyye sûfi şeyhlerin kitaplarından faydalanır, eserlerinde sülûk ahlâkı ve tasavvufa yönelir. Tasavvufun üzerinde durduğu takvâ, a'mâlu'l-kulûb, ahkâmu'l-cihâd, el-ubudiyye, muhabbetullah, et-takarrubu ilallah gibi konu başlıklarıyla kaleme aldığı kitap ve risaleleri, onun tasavvufî yönünü ve tetebbuâtını gösterir. Mecmu'u'l-Fetâvâ'da Peygamber olmayanların da şefaatleri hakkında hadis zikredip Aktâb, Evtâd, Agvâs, Ebdâl, Nucebâ'dan söz eder. Fenâ hali ona göre tevhid ve ihlâsın hakikatidir. Sekr hali ise söz ve fiilde sorumlulukları kaldıran bir durumdur. Ona göre sûfiler arasında mukarrebler ve muktesitler olduğu gibi nefislerine zulmedenler de vardır. Ancak Peygamberimize iman, onu sevmek ve ona itaat etmekle, tevessül edilebilir.

İbn-i Teymiyye vefat ettiğinde Sûfiyye Kabristanı'na defnedilmiş zühd/sûf anlayışının selefilikle aynı minval üzere olduğunu göstermiştir.Zühd hareketinin var olduğu günden beri geçen 1400 yıllık süreçte tasavvufun ilkeleri, ortaya çıkış nedeni, amaç ve yöntemi konusunda hayli değişikliklere uğradığı bilinen bir gerçektir. Klasik yazarlar özellikle Kuşeyrî, Kelâbâzî ve Hücviri bu durumu sert sözlerle eleştirmişlerdir. Şimdi en çok tartışılan sûfî kavramlardan birkaçını ele alıp tasavvuf tarihinde selef-halef farkını görmeye çalışalım.

10.2. Kerâmet

Sözlükte onur, itibar, değer manasında kullanılan[811] kerâmet, ıstılahta peygamber olmayan kimselerden sâdır olan harikulade durumlardır. Olağan dışı bu durum mümin ve salih bir kimseden değilse buna istidrâc denir. Bir peygamberlik davası ile birlikte olması halinde bu harikulâde durumların adı, mucize olur.[812] Kerâmet, maddî (kevnî, surî) ve manevî keramet (hakiki) olmak üzere ikiye ayrılır. İlki, hayz-ı ricaldir, önemsizdir. Manevî keramet ise, hakiki keramet olup istikamet ve adalettir. Buna göre su üstünde yürümek, havada uçmak marifet değildir. Bunu bir saman çöpü ile bir karga da yapabilir. Burada aslolan bir gönül yapıp da adam olmaktır. Bazıları, kendi kerametlerini kendileri anlatıp insanlar üzerinde etkili olmak isterler, böyleleri için "*kerameti kendinden menkûl*" deyimi kullanılır.

"كلما دخل عليها زكريا المحراب وجد عندها رزقاً/Zekeriya onun yanına mihraba her girdiğinde, yanında bir yiyecek bulurdu"[813] âyeti velâyet ehlinden kerâmetin sadır olabileceğini gösterir. Meleklerin Hz. Meryem ile konuşmaları da bir kerâmettir. Allah yolunda şehîd edilenler de kerâmet sahibidirler. Zirâ şehidlerin ruhu vasıtasız kabz edilir, kefenlenmez, ölü olarak sayılmazlar.

Kerâmet bir onur ve değerdir. Hz. Meryem, Hz. Hacer, Hz. Hızır (salih kul), Hz. Ömer, Hz. Ali, Hz. Hüseyin ve bir kısım sahabi, tabiin, tebe-i tabiin kerâmet ehlidirler. Peygamberlerden sadır olana mucize, müminlerden zuhur edene kerâmet denir. Peygamber, davasını mucizeyle ispatlar ve inanmayanlara meydan okur. Velînin kerâmetinde ise meydan okuma yoktur. Mucizede 'ızhâr', keramette 'zuhûr' söz konusudur. Mucize gibi kerametin de yaratıcısı Allah'tır.[814] Hz. Süleyman, cinler, hayvanlar ve rüzgâr üzerinde tasarrufta bulunmuş[815] peygamber

811 İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, 12/77; Ethem Cebecioğlu, *Sözlük*, 365.
812 Cürcânî, *Tarifât*, 187.
813 Âl-i İmrân, 3/37.
814 Süleyman Uludağ, 265.
815 "Biz rüzgârı onun emrine verdik. Sa'd, 38/36-38

olmadığı halde Hz. Meryem'den de buna benzer olağanüstü durumlar (keramet) sadır olmuştur.[816]

Manevî kerâmet ise tasavvufta çokça anılan gerçek keramettir. Buna amelî keramet de denir. Allah'ın hudud ve hukukuna riayet bu türdendir. Tasavvufta keramet değil istikamet üzere olmak esastır. Çünkü kerameti isteyen insan nefsidir. Allah ise, kullarından iman, istikamet ve adalet istemektedir.

Büyük Kerâmet: Hürriyet, Adâlet ve İstikâmet

Sûfîler, kerameti ilahî bir ikrâm olarak görür, keramet gösterilerini (kerâmet-furûş) tasvip etmezler. [817] Gerçek sûfîler kerâmet vuku bulduğu zaman, Allah'ın kendilerini imtihan ettiğini bilir, Allah'ın kudreti ve ikrâmı karşısında mahcubiyetle karışık bir iç sevinç duyarlar.[818]

Mutasavvıflara göre en büyük kerâmet, kötü huylardan birini değiştirebilmektir.[819] Şâir; "Bir kimsenin bir günde veya bir anda Kâbe'ye gitmesi şaşılacak bir iş değildir. Sam yeli bile aynı kerâmeti gösterir. Kerâmet, Hakk'ın seni düşük bir konumdan yüksek bir konuma getirmesidir"[820] der. Tasavvuf tarihinde, kerâmetten çok istikamet üzerinde durulur. Buna göre hakiki kerâmet, hududullah ve hukukullaha riayet etmek, ilkelere bağlı bir tutum sergilemektir. Halid-i Bağdâdi istikamet ve gayretin sayısız keşf u kerâmetten üstün olduğunu belirtir.[821]

---

816 كلما دخل عليها زكريا المحراب وجد عندها رزقاً قال انا لك هذا قالت هذا من عند الله إنه يرزق من يشاء بغير حساب/Zekeriya her mihraba girdiğinde yanında yiyecek buldu. Bunlar nereden sana? Dedi ki; Allah katındandır. O dilediğini hesapsız rızıklandırır. Âl-i İmrân, 3/37.

817 Süleyman Uludağ, 2005: 7.

818 Mustafa Kara, 2003: 123.

819 Kuşeyrî, 2003, 446.

820 Selçuk Eraydın, 1981: 52.

821 Osman Nûri Topbaş, 2002: 374.

Kerâmet ile mucize birbirine karıştırılmaktadır. Bu yüzden, kimileri kolaycılığı seçip kerâmeti reddederler. Peygamberlerden sadır olan olağanüstü hallere mucize dendiğine göre, peygamber olmayanlardan sadır olan durumlara ne ad verilecek? Peygamber olmadıkları halde Hz. Musa'nın annesi, Hz. Meryem, Ashab-ı Kehf, sahabeden Hz. Ömer, Hz. Ali ve gerek peygamberler tarihinde gerekse İslâm tarihinde yer alan diğer salih insanlardan tevatüren sadır olan olağanüstü hadiselere ne ad verilecek? Kezâ *Buhari*'de yer alan hadise göre, mağarada mahsur kaldıktan sonra dua ve tevessül ile kendilerinden kerâmet sadır olan üç kişinin durumuna ne denilecek?

Mucize bir görevdir ve açıklanması emir gereğidir. Keramet ise Allah'ın bir lütfu ve saklanması gereken, çoğu zaman ehlinin bile haberi olmadan zuhur eden bir durumdur. Mucizeye inanmak farz iken velinin kerametine inanıp inanmamakta insanlar serbesttir.

Netice olarak kerâmet, bir kavram ve olgu olarak mevcuttur. İnsan, Kerîm bir Rabbin var edip kendi ruhundan kattığı kerîm bir varlıktır. En güzel şekilde (ahsen-i takvim) tasarlanmıştır. "ولقد كرمنا بني آدم و حملناهم في البر و البحر/Biz insanı değerli kıldık sonra onları karada ve denizde taşıdık..."[822] âyeti, değerli bir varlıktan ancak kerâmetin sadır olacağını göstermektedir. Kerametlerin en büyüğü, iman, istikamet ve adalet üzere olmaktır. İman ve davranış bakımından Kur'ân'a uymayan bir kimseden sadır olan olağanüstü haller kerâmet değil istidrâc olarak isimlendirilirler.

10.3. Râbıta

Râbıta sözlükte bağlamak, ilgi kurmak demektir. Sûfî ıstılahında ise sülûkunu tamamlamış (kâmil) bir lideri (mürşid) sûreten ve sîreten örnek almak, onun hayat tarzını benimsemektir. Râbıta, bütün toplumsal hareketlerde var olan önderlikle ilgili bir kavramdır. Toplumsal yapılar, önderlerini suret

[822] İsra, 17/70.

ve şekil, yaşantı ve ahlâk bakımından örnek alırlar. Tarikatlardaki bu örnekliğe râbıta adı verilir.

Günlük yaşantıda çokça kullanılan bu kavram, İslâm'ın ilk yüzyılında sınır karakollarında (ribatlar) cihad harici nöbet bekleyen akıncı birliklerinin Allah Resûlü, Medine, sahabîler ve ashab-ı suffe özlemiyle başvurduğu bir uygulama idi. Ancak zamanla bu uygulamaya bidatler karışmış, kavramın ruhu ile uyuşmayan hatta şirke varan bir takım sapmalar müşahede edilebilmiştir.

Tasavvufta râbıta, Allah'ı hatırlamak için yapılır. "Kişi sevdikleriyle beraberdir" hadisi[823] buna işaret eder. Râbıta bir ibadet değildir bilakis liderine bağlı bir kimsenin Allah için bağlandığı mürşidini sevmesi, onu düşünerek örnek almasıdır. Allah'ı sever gibi bir kimseyi sevmek ise şirktir ve merdûddur. Bir insanın aidiyet duygusu ile Rabbine, Peygamberine, anne-babasına, camiasına, okul ve öğretmenine bağlılığı ve sevgisi de bir nevi rabıtadır. Dolayısıyla râbıta, insanın insanı tanrı edinmesi değil, bir duygusal bağ ve pedagojik iletişim kurmaktır.

Şeyhin sûretini tasavvur edip ona benzemeye çalışmak şeklinde uygulanan râbıtayı; ölümden ibret almak anlamında *rabıta-i mevt*, önderi örnek almak şeklinde *rabıta-i mürşid* ve daima huzurullahta bulunma bilinci anlamında râbıta-i huzur diye tasnif edebiliriz.

1. **Rabıta-i Mevt**: Ölümü hatırlayıp düşünce ve davranışları düzeltmek için 'ölmeden önce ölmek' adı verilen bir tefekkür ile bedenin ruh üzerindeki ağırlığı giderilir.

2. **Rabıta-i Mürşid**: Mürşidin ruhaniyetinin, ondaki güzel ahlâk ve hâllerin kendi kalbine aktığını tahayyül etmek.

3. **Rabıta-i Huzur**: Hakk'tan gayri her şeyi silebilmektir.

Tevbe 119'da; "Sadıklarla beraber olun", Maide 35'te: "O'na yaklaşmaya vesile arayın", Âl-i İmrân 31'de "De ki eğer

[823] Buhârî, *Sahih-i Buhârî*, Edeb 96.

siz, Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin", Ahzab 21'de "And olsun Allah'ın Resulünde sizin için en güzel örnek vardır" âyetlerinde geçen model alma, sevme, doğrularla beraber olma gibi davranışlar râbıta kavramının Kurânî delilleridir.

"و هم بها لولا أن رأى برهان ربه/Eğer (Yusuf) Rabbinin burhanını görmeseydi, o da ona meylederdi"[824] âyetindeki burhan, Hz. Yakub'un Yusuf'a temessülüdür (rabıta). Hz. Yusuf bir anda babasını karşısında görünce bulunduğu yerden kaçarak kurtulmuştur.[825] Râbıta, bir eğitim metodu olarak Allah'ı hatırlatan, Hz. Peygamber'in sünnetiyle yaşayan 'sadıklara' benzeme ve onlarla aynileşmeye gayretidir.

10.4. Tevessül

Kur'ân'da tevessül Yusuf 24'te geçer: " يا أيها الذين آمنوا اتقوا الله و ابتغوا إليه الوسيلة/Ey iman edenler! Allah'tan korkun ve O'na yaklaşmaya yol (vesile) arayın" buyurulur. Tevessül konusunda itiraz sadedinde öne sürülen " والذين اتخذوا من دونهم أولياء ما نعبدهم إلا ليقربونا إلى الله زلفى../Allah'ın dışında kendilerine veli ittihaz edenler biz onlara bizi Allah'a daha çok yaklaştırsınlar diye ibadet ediyoruz derler" âyetinin tevessül ile bir ilgisi yoktur. Buradaki veli, yegâne hâkim manasındadır. İbn Teymiyye (öl. 1328) tevessüle dair *Kaidetün Celiletün F'it-Tevessül ve'l-Vesile* adlı bir risale kaleme almış ve tevessülün Kitap ve Sünnet ile sabit olduğunu belirtip bu konuda yapılan hatalara da işaret etmiştir.

Allah'a ulaştıracak gerçek vesile, ilim ve ibadet ile O'nun yolunda yürümek, şeriatın güzel ahlâkını izlemektir. Vâsıl da Yüce Allah'a rağbet eden, O'nu arzu eden kişi demektir.[826] Tasavvuf klasiklerinde salih amel ve Allah'a yakınlık olarak anlaşılan tevessül üç şeyle; Allah'ın isimleri, salih ameller ve iyilerin duasıyla yapılır.

---

824 Yusuf, 12/24.
825 Taberî, *Camiu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân*, (İstanbul: 1988), 6/186.
826 Isfehânî, *Müfredât*, çev. M.Yolcu, (İstanbul: Çıra, 2007), 864.

Bu üç tevessül çeşidiyle ilgili Kur'ân ve sünnette deliller mevcuttur.[827] Sözgelimi Allah'ın isim ve sıfatlarıyla yapılan dualar hadis mecmualarında mevcuttur. Kur'ân-ı Kerîm'de; " ولله الأسماء الحسنى فادعوه بها/En güzel isimler Allah'a aittir. O hâlde O'na bu isimlerle dua edin"[828] âyetinde esma-i ilahi ile tevessül tavsiye edilmiştir. Bu tarz tevessülde kişi neye ihtiyaç duyuyorsa Allah'ın o isimlerine sığınır. Şifa istiyorsa Şâfî, hidayet istiyorsa Hâdî ismine sığınır. Salih amellerle tevessüle gelince; " واستعينوا بالصبر و الصلوة/Allah'tan sabır ve namaz ile yardım dileyin"[829] âyeti buna örnektir. Ayrıca Buhari ve diğer hadis kitaplarında yeralan ve mağarada mahsur kalan üç kişinin çaresizlik içinde Allah'a yalvarıp salih amellerini vesile edinerek tevessül etmeleri[830] de ikinci tevessül türüne örnektir.

Üçüncü tevessül türü ise sâlihlerin duasıyla yapılan tevessüldür. Rasûlüllah (s) namazdan sonra hamdele ve salvele getirmeden dua eden birini gördü: "Bu adam acele etti" buyurdu. Sonra, dua eden kişiyi yanına çağırdı: "Biriniz dua edeceği zaman önce Allah Teâlâ'ya hamd u senâ etsin sonra Peygamber'e selat u selam getirsin. Daha sonra dilediği şekilde dua etsin" dedi.[831] Tevessül ile ilgili bir başka rivayet: "Müezzini işittiğiniz zaman, siz de onun söylediklerini tekrar edin. Sonra bana salavat getirin. Daha sonra bana vesile isteyin. Zira vesile cennette bir yerdir. Kim benim için vesile isterse şefaatim ona helal olur."[832] Yine Hz. Ömer'in yağmur duasına ısrarla Hz. Abbas'ı (Hz. Peygamberin yaşlı amcası) götürerek onu vesile etmesi bir tevessüldür.

Allah'ın isimleri, salih amel ve salih kişilerin duasıyla tevessül İslâm ulemasının ittifakla kabul ettiği tevessül olmakla birlikte, ölmüş kimselerle tevessül konusu tartışmalara sebep

827 Ahmet Yıldırım, Tasavvuf Öğretinin Hadislerdeki Dayanakları, (Ank: TDV, 2009), 283.
828 A'râf, 7/180.
829 Bakara, 2/153.
830 Buharî, *Sahih*, Büyu', 54.
831 Tirmizî, *Sünen*, Deavât, 64.
832 Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, (İstanbul: Polen Yay, 2008), 182.

olmuş, ölülerin artık tasarrufta bulunamayacakları ileri sürülmüştür. Esasen burada kimsenin bir tasarrufta bulunmasına gerek yoktur. Bu itiraz, seküler bir zihin yapısını yansıtır. Hz. Abbas (öl. 653)'ın 88 yaşında hangi tasarrufu ile yağmur yağdı ki? Buradaki tevessülün sırrı, Allah'a arz edilecek duaya, O'nun hoşnutluğu bulunan şeyleri katmaktan ibarettir. Yoksa bu Allah'tan başka bir nesnenin tasarrufu değildir. "Yâ Rabbi! Peygamberinin hürmetine" diye duaya başlamak bir vesiledir. Fakat burada vesileyi amaçlaştırmak şirktir. Bir kimsenin "Ya Hacı Bayrâm, şifa ver, mağfiret et!" gibi ifadeler kullanması o kimseyi ilahlaştırmaktır ki bu şirktir.[833]

Dünya üzerinde hiçbir tevhid ehli mümin Allah'tan başka sığınılacak bir merci ve O'ndan daha üstün bir yaratıcı kuvvet tasavvur edemez. Kâinatın yaratıcısı Allah olduğu gibi onu sevk ve idare eden de O'dur. Dolayısıyla Allah'ın dışında hiç kimsenin bu tür bir idarede mutlak tasarrufunun bulunması imkânsızdır.[834]

[833] Cebecioğlu, *Tasavvuf Deyimler,* (İstanbul: Kitabevi Yay, 2009), 700.
[834] Vahit Göktaş vd., *Tasavvuf Tarihi*, (Ankara: Ankuzem, 2014), 287.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

GENEL DEĞERLENDİRME

11.1. İslâmî Gençlik (Fütüvvet-Sûfiyye) Hareketi

Tasavvuf tarihi kitapları, İslâmî gençlik hareketi sûfiyyenin çoğu meselelerine değinmiş, ancak hareketin sosyo-ekonomik arka plan analizine girmemişlerdir. Bu boşluğu doldurmak için kitabı bir genel değerlendirme ve sonuç kısmı ile tamamlamaya çalışacağız.

İslâm'ın yiğit, fedakâr, zühd ve aşk ehli genç sahabîlerinin Medine'de "sûf"a bürünmüş gençlik hareketi, 632-661 yılları arasındaki 29 yıllık süreçte Kûfe'de sûfiyye adını alırken, sonrası için bir İslâmî hareket modeli geliştiriyordu. Bu modeli bırakıp başka örneklemeler üzerinden bir tasavvuf yaklaşımı bize ve tarihimize ait değildir. Günümüzde neo-sûfism denilen ve tasavvufu İslâmî orijininden kopartarak dinler üstü bir gerçeklik gibi sunmaya çalışan girişimlerin varlığı ortadadır. Bu durumda tasavvuf gerçeğinin ihmal edilemez bir sosyo-ekonomik ve tarihsel karşılığa sahip olduğunu görmek gerekir.

Hicri altıncı yüzyılda sûfî topluluklar, tarikat adıyla toplumsal yapılar tesis ederek kendi ahlâk-adâb sistemlerini uygulamaya koydular. Kendi nefsinden başlayıp dünyanın zulüm saraylarına itiraz eden sûfî muhalefet, İslâm toplumunun ayrılmaz bir unsuru haline geldi. Bu hareket, kültürel ve etnik farklılıklarına rağmen bütün kesimleri İslâm'ın zühd şemsiyesi altında bir arada tutabilen manevi ve entelektüel bir harç teşkil etti.

Sûfilerin uygulamaları, değer ve doktrinleri reformcu, modernist, liberal ulusalcı ve Müslüman sosyalistler gibi bir birinden farklı türedi siyasal grupların eleştirilerine maruz kaldı. Birçoğu dış bağlantılı bu gruplar, sûfileri boş hurafelerin sözcülüğünü yapmakla, eğitimsiz yığınları sömürmekle suçladılar. Oysa Ortadoğu'nun birçok ülkesinde Batılılaşmış ulusalcı hükümetler sûfî kurumların iktisadi temellerini yıkmış, bin yıllık dev gayrimenkul zenginliklerine el koymuşlardı. 20. Yüzyıla gelindiğinde sûfî hareketlerin yıkılışı ülkeden ülkeye farklılık arz ediyordu. Sûfî karşıtı kampanyalar birçok Müslümanın gözünde tasavvuf ve zühdün cazibesini yitirmesine neden oldu. Hareket, az sayıdaki müritleriyle eski etkilerini kaybeden şeyhlerle birkaç önemsiz sığınakta tutunmaya çalıştı. Öyle bir an geldi ki İslâmcı oluşumların neredeyse tamamı tarafından bu hareket yaylım ateşine tutulup yok olma tehlikesi ile yüz yüze geldi. Tasavvuf, onca tahkir, tehdit ve tezyiflere, idam ve işkencelere rağmen varlığını sürdürdü. Geri dönüşü öncekinden daha etkili ve geniş tabanlı oldu.[835]

İlk zâhidler Hz. Sümeyye (öl. 615), Hz. Hatice (öl. 619), Hz. Ebubekir (öl. 634), Hz. Ümmü'd-Derdâ (öl. 650) Hz. Ebu Zerr (öl. 652), Hz. Ali (öl. 661), Hz. Ebu'd-Derdâ (öl. 652), Selman-ı Farisi (öl. 655) Huzeyfe b. Yemân (öl. 657) ve İmran b. Hüseyin el-Huzaî (öl. 672) gibi sahabe idi ve hepsi peygamberini örnek alıp yün giyinenlerdi.[836] Nüssâk, zühhâd, übbâd olarak adlandırılan genç sahabiler de, şeklî ibadetin ötesine ihlas, zühd ve ihsan mertebelerine varmış insan-ı kâmillerdi. Onlar Hz. Peygamber'i harfiyyen takip eder, nefis muhasebesi içinde cihad ve mücâhede anlayışıyla sınır boylarında (suğur) gönüllü askerlik yaparlardı. İlk zâhidler arasında yer alan birçok tanınmış sahabi, temiz bir hayat sürmek ve meşru bir geçim elde etmek ve gerekirse Allah yolunda şehid olmak için sınır boylarına yerleşmişti.

İlk Kur'ân hareketinin, İslâm'ın refah ekonomisinin etkisiyle gelişen dünyevî eğilimlere tepki olduğu aşikârdır. Emevî

835 Kniysh, *Tasavvuf Tarihi*, 52.
836 İbrahim Basyuni, *Neş'etu't-Tasavvufi'l-İslâmî*, (Kahire: 1969), 11.

yöneticilerinin eğlenceleri ve müsrif yaşantıları, bu İslâmi gençlik hareketinin değerlerine aykırıydı. Hariciler ve Ali taraftarlarının militan kanadı bu fâsık hükümeti silah kullanarak devirmeye kalkışmışsa da diğerleri Kerbelâ'dan sonra sivil muhalif direnişi uygun gördüler. Buna rağmen Emevî iktidarları, sûfî muhalefeti daima bir tehdit gördüler.

İslâmî gençlik hareketinin öncüleri, sûfa bürünerek[837] israf ekonomisi ve değerlerin zayıflamasına karşı duydukları hoşnutsuzluklarını gösterdiler. Bu insanlar mutasavvıf (yün giyinen) olarak anıldı. Zamanla bu isim İslâm toplumunda zâhidleri tanımlayıcı bir isim oldu. Böylece sûfî hareket, zulme itiraz eden, haksızlığa karşı çıkarak direnen bir tutumun adı oldu. Bunun için sûfî olmak, elde kor tutmak kadar güç bir tutum haline geldi ve bu vasfı taşıyanların hayatları tecrit, işkence, zindan, sürgün, idam veya şehâdetle noktalandı.

Zâhidler, zühd, fütüvvet ve kahramanlık ahlâkını Allah'a yakınlık ve ihsân bilincinden alıyordu: " و إذا سألك عبادي عنى فإني قريب/Kullarım beni sana sorarlarsa ben yakınım"[838], " و نحن أقرب إليه مِن حبل الوريد/Biz ona şah damarından daha yakınız", " أينما تولوا فثم وجه الله/Nereye dönersen dön Allah'ın yüzü oradadır"[839] âyetlerinden ilhamla Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmuyor, O'ndan başka hiçbir maksûd ve matlûb edinmiyorlardı.

Tasavvuf bu tarzda gelişirken Emevî-Abbâsî iktidarları, bu sivil itirazın isyana yol açmadığı durumlarda harekete iliş-mediler. İktidarlar öncelikle proto-sûfiler içinde isyan eğilimli gruplar üzerinde yoğunlaştılar. Zamanla zühd ehli ilahi aşktan söz etmeye başladı: "يحبهم و يحبونه/Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler"[840] âyeti ile muhabbet, "والذين آمنوا أشد حباً لله/İman edenler ise Allah'a şiddetli bir sevgi duyarlar" âyeti ile bu şiddetli muhabbetin aşk derecesi sûfî gündemleri belirledi. İlk

[837] إذا تصوف فلانٌ يقال له متصوف أو صوفيٌ/Bir kimse tepki amaçlı yüne bürünürse ona mutasavvıf (yüne bürünen) veya sûfî (yünlü giyinen) deniyordu.

[838] Bakara, 2/185.

[839] Bakara, 2/144.

[840] En'âm, 6/54.

Kur'ân hareketi olan sûfiler, ilahi muhabbeti şiirlere aktardılar. Sûfiler göğüs kafesi içinde yer alan kalbi, zincire vurulmuş insan ile betimleyip kafesten, zühd ile kurtularak özgür olmayı amaçladılar.

11.2. Sûfilere Yönelik Sürgün, İşkence ve İdamlar

İslâm tarihinin her döneminde, İslâm'ın değişimci zühd hareketine ilgi duyulmuştur. Hareket, İslâm'ın yayılışında önemli rol oynamıştır. Moğol istilaları sonrası yazılı kaynakları ve yetişmiş insan gücü bakımından büyük bir krize giren İslâm Medeniyetinin Selçuklu/Osmanlı tecrübesi ile yeniden hareket geçmesi, sûfî hareketin rehberleriğinde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla tasavvuf, Müslümanların inkârı mümkün olmayan sosyolojik ve tarihsel bir gerçeğidir. Onu, olumsuz örnekleri gösterip görmezden gelmek ilmî ve tarihsel açıdan mümkün değildir. Tasavvufu red ve inkâr, yer yer vurguladığımız gibi emperyalizmin teo-politiğine dayanmaktadır.

Tasavvufta zühd, takvâ, dinin temel prensipleri ve şeri ölçülerden taviz verilmemiş, ünlü sûfiler haksızlık karşısında iktidarların uygulamalarına muhalefet etmekten çekinmemişlerdir. Zühd hareketi tarihinde her türlü haksızlık, ayrımcılık ve dünyevileşme temayüllerine karşı gelişen bu sivil ve şiddet dışı muhalefet, modern insan hakları mücadelesi için de model olmuştur. Ghandî (öl. 1948)'nin Güney Afrika'dan Hindistan'a taşıdığı ayrımcılık ve işgal karşıtı sivil direnişinde, Hind tasavvufunun etkisi vardır.

Şimdi zühd hareketinin önemli simalarının tavizsiz duruşları neticesinde uğradıkları tazib, sürgün, idam ve şehadetlere ilişkin bir kesit sunalım: İlk zâhid sahâbilerden **Hz Sümeyye** (öl. 615), **Hz. Bilal-i Habeşî** (öl. 641), **Hz. Ebuzer-i Gifarî** (öl. 652), **Selman-ı Farisî** (öl. 656), **Hz. Ali** (öl. 656), **Ammar b. Yasir** (öl. 657), **Habbab b. Eret** (öl. 658)'in uğradığı işkenceler bilinmektedir. İkinci kuşak sahabeden açlık, korku ve şehadetlerle büyüyen **Muhammed b. Ebubekir** (öl. 658), **Abdullah b. Ömer** (öl. 693), **Abdullah b. Zübeyir** (öl. 692),

Hasan b. Ali (öl. 669), **Hüseyin b. Ali** (öl. 680) vb.'nin çile ve şehadetleri zâhid sahabenin uğradığı imtihanlardır.

Hasan-ı Basrî (öl. 728) de Hz. Ali (öl. 661)'nin öğrencisidir, onunla Cemel ve Sıffin'de savaşmış Kerbelâ'dan sonra büyük bir hüzün içinde Basra'ya taşınmıştır. Emevî sultanlarına biat etmeyerek sûfî muhalefetini sürdürmüş, kimsenin muhalefete cesaret edemediği zamanlarda bile Haccac-ı zalime karşı gelmiş, 714 yılına kadar da ondan ve adamlarından gizlenmek zorunda kalmıştı.[841] Çokça Hac yapan hacı lakablı Yusuf es-Sakafî (Haccâc) aralarında Enes b. Mâlik'in de bulunduğu pek çok sahabiye zulmetmiş, meşhur râvi Saîd b. Cübeyr'i öldürtmüş, müslüman mevâlîden haraç ve cizye almıştır. Esmâ bint Ebû Bekir es-Sıddîk, oğlu Abdullah b. Zübeyr'in öldürülmesinden sonra yanına gelen Haccâc'a, "Resûl-i Ekrem Sakif'ten bir yalancının, bir de bozguncunun çıkacağını haber vermişti; gördük ki bozguncu senmişsin" demiştir. Hasan-ı Basrî, Haccâc'ın ardından; "Allahım, onu ortadan kaldır" diye dua etmiş, Ömer b. Abdülazîz şükür secdesine gitmiş, İbrâhim en-Nehaî sevincinden ağlamıştır.[842]

Hasan-ı Basrî, Muâviye'nin Hucr b. Adî'yi (öl. 671) haksız yere şehid etmesini büyük günah olarak görmüş, bu yanlışın onu helâk edeceğini söylemiştir. Irak Valisi de Haccâc'ı ağır bir dille kınamış, Saîd b. Cübeyr'i (öl. 714) katletmesini büyük bir felâket olarak görmüştür. Sûfî müellifler, Hasan-ı Basrî'den "takvâ sahiplerinin öncüsü, Hakk'ın gerçek velîsi, fütüvvet ehlinin önderi" şeklinde söz etmişlerdir.[843] **İmam Cafer-i Sâdık** (öl. 765)'ın öğrencisi **Malik b. Enes** (öl. 795) ve **Fudayl b. İyad** (öl. 803)'dan icazetli **Zünnûn-ı Mısrî** (öl. 860), Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunduğu için ölümden dönmüş, Me'mûn (öl. 833) döneminde tutuklanıp sorgulanmış, işkencelere uğramıştır. Abadan'ın komutanı **Rabi' b. Sabih** (öl. 777) ise Hind seferinde şehid düşmüştür. Hasan Basri'den ders almış olan Rabi'

841 Alexander Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, 22.
842 İrfan Aycan, "Haccâc", *İA*, (İstanbul: TDV, 1996), 14/427-428.
843 Süleyman Uludağ, "Hasan-i Basrî", *İA*, (İstanbul: TDV, 1997), 16/293.

b. Sabih, garnizonundaki askerlere nafile oruç tutturup gece ibadeti yaptırmaktaydı. Sakinleri zikir ile de çokça meşgul olan Abadan Düveyresi (tekke) cihada düşkün zâhidler için bir cazibe merkeziydi. Horasan'lı mutasavvıf **Abdullah İbn Mübarek** (öl. 797) de cihadı ve güçlü bedeni ile ünlüdür. Onun zühdü de aktif bir zühddür.[844] Horasanlı **Şakik-i Belhi** (öl. 810) ise İbrahim b. Ethem ve İbn Mübarek gibi sınır bölgelerde yer alan ribatlarda kalarak İran putperestlerine karşı cihad ederken şehid olmuştur.[845]

Sûfî müellif **Muhasibi** (öl. 857) ise sarayın baskısıyla Kufe'ye sığınmış, evinden dışarı çıkamaz hale gelmiştir. Ömrünün son yıllarını büyük bir yoksulluk ve terkedilmişlik içinde geçirmiş, cenaze namazını ancak dört öğrencisi kılıp defin yapabilmişlerdir.[846]

Maliki fakihi bir muhaddis olan **Ebu Bekir Şibli** (öl. 946) de, İran Demavend valisi iken **en-Nessac** (öl. 934) ile görüşmesinin ardından bir dönüşüm geçirmiş, Cüneyd'in sûfi halkasına katılarak Hüseyin b. Mansur el-Hallac (öl. 922) ile ünsiyet kurmuştur. Hallac'ın infazı sırasında işkenceye maruz kalınca, elbiselerini yırtıp, altın paralar fırlatmak gibi tuhaf davranışlarla işi deliliğe vurup[847] idamdan kurtulmuştur.

Ebu Hüseyin en-Nûrî (öl. 908) ve arkadaşları, Allah ile insan arasında karşılıklı ünsiyetin var olduğunu savunduğu gerekçesiyle idama makum edilmiştir. İlk olarak kendisinin idam edilmesini isteyerek bir planı boşa çıkarmış, bunun üzerine mahkeme yeniden görülüp beraat etmişlerdir. Ancak bu defa Nuri, Rakka'ya sürülmüş, Bağdat'a ancak 14 yıl sonra dönebilmiştir. Sürgünde hastalanıp gözlerini kaybetmiş, çöllerde kimsesiz bir ölüme terk edilmiştir.[848] Yemenli âlim ve zâhid **Amr**

844 Alexander Kniysh; *Tasavvuf Tarihi*, (İstanbul: Ufuk Yay, 2011), 48, 28.
845 Ali Bolat, "Şakik-i Belhî", *İA*, (İstanbul: TDV,), 38/306.
846 Zehebî, *Mizanu'l-i'tidâl*, (Kahire: Darul-Kütübi'l-İlmiyye, 1963), 165.
847 Dilaver Gürer, *İA*, (İst: TDV, 2010), 125; Kniysh, *Tasavvuf Tarihi*, 68.
848 Kniysh, *Tasavvuf Tarihi*, 67.

b. Osman el-Mekkî (öl. 910) de Mekke'den sürgün edilmiş ömrünün geri kalan kısmını Mekke dışında geçirmiştir.[849]

11.3. Zühd Döneminden Bugüne Tasavvuf

Tasavvuf tarihinde Medine, Kûfe, Basra ve Horasan'da etkin olan teşeyyü' ve ehlibeyt düşüncesi günümüz sûfî araştırmalarında yeterince yer almamıştır. Bu ekollerin her biri aslında öncekinin devamıdır. **Medine ekolü**, Medine İslâm Devleti'nin iç bünyesinde meydana gelen yozlaşmaya karşı sahabenin gösterdiği tepkinin adıdır. Ekolün büyükleri Hz. Ebuzer (öl. 652), İbn Mes'ûd (öl. 650), Ammâr (öl. 657), Ali (öl. 661), İbn Ebubekir (öl. 658), İbn Ömer (öl. 693), İbn Zübeyir (öl. 692) Hz. Osman'ın bazı yakınları ile Hz. Ali (öl. 661)'in oğlu Hz. Hasan (öl. 669) ve Hz. Hüseyin'dir (öl. 680).

Valilerinin uygulamaları şikâyetlere neden oluyordu. Hz. Osman bu valileri görevden aldı, fakat yazdığı ferman, kâtibi (özel kalem) Mervan b. Hakem tarafından sahte evrak ile "göreve devam, şikâyetçilerin katledilmesi" şeklinde değiştirildi. Bu olay, ihanet olarak görüldü ve büyük bir siyasi krize dönüştü. Etkileri günümüze kadar gelen kanlı fitne hareketi bu olaylarla başlayıp Hz. Osman'ın şehid edilmesi ve Cemel/Sıffîn olaylarıyla devam etti. Ebû Mihnef (öl. 773), Seyf b. Ömer (öl. 796) ve Vâkıdî (öl. 822)'ye göre Hz. Ali, bazı icraatlarında Hz. Osman'ı eleştirmekle birlikte ona yardım da etmiştir.[850]

Hz. Osman'ın suçsuz kabul eden tarihçiler, fitneyi körükleyen gizli ellerden söz ederler. Müslümanları bölmeye çalışan ve hayalî olduğu tartışılan İbn Sebe (öl. ?) gibi fitnecilerin etkisiyle Valilere yönelik tepkiler garnizon şehirleri Kûfe, Basra ve Fustat'ta (Mısır) hızla yayıldı. Hz. Osman, belki de idarede birliği sağlama arzusuyla üst görevlere akrabalarını tayin etti. Muâviye b. Ebû Süfyân'ı Suriye genel valisi yaptı, Kûfe valiliğine

---

849 Süleyman Uludağ, "Amr b. Osman el-Mekki", *İA,* 3/90.
850 İsmail Yiğit, "Osman", *İA,* (İstanbul, TDV, 2007), 33/438-443.

önce anne bir kardeşi Velîd b. Ukbe'yi, ardından Saîd b. Âs'ı getirdi. Mısır valiliğine Amr b. Âs'ın yerine sütkardeşi Abdullah b. Sa'd b. Ebû Serh'i, Basra valiliğine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin yerine dayısının oğlu Abdullah b. Âmir'i tayin etti. Amcaoğlu Mervân b. Hakem'i de devlet kâtipliğine getirdi. Bütün devlet kademeleri liyakati tartışılan Ümeyyeoğulları'nın eline geçti. Hz. Ali'nin eleştirdiği bu uygulama, halifenin valilere fazla yetki vermesi, onlara mal bağışlaması sebebiyle şikâyetleri daha da artırdı.[851]

Bu gelişmelere karşı ilk itirazlar Medine'de ortaya çıktı. Hz. Osman dâhil kimsenin karşısında söz söylemeye cesaret edemediği Ebuzer-i Gifarî (öl. 652); Abdullah ibn Mes'ud (öl. 652) ve Ammar b. Yasir (öl. 656), Selmân-ı Farisî (öl. 656) bu bozulmalara karşı ciddi ve sert eleştiri yönelttiler. Onların gayreti İslâm'ın muhafazası içindi. Artık Muaviye b. Ebi Süfyân (öl. 680) ve Mervân b. Hakem (öl. 685) için bu otorite isimlerin eleştirileri dayanılacak gibi değildi. Hz. Osman, İbn Mes'ud (ra)'u Kufe kadılığından, Sa'd b. Ebi Vakkas'ı da Kûfe valiliğinden azledip yerine liyakatsiz Velid'i (öl. 680) tayin edince Kûfe şehri karıştı. Bu yıllar Medine ekolünün **Kûfe'ye** evrildiği yıllardır. Böylece Medine'nin ardından ikinci büyük zühd hareketi (muhalefeti) Kûfe'de şekillendi. Tasavvufun Medine, Kûfe, Basra ve Horasan süreçlerini birer toplumsal değişme olarak da ele almak mümkündür.

İbni Haldun toplumsal değişimlerin kökeninde asabiyet adını verdiği ruhî bir olguyu görmekte; ortak sorun ve dayatmaların, kader birliğine sahip insanları bir araya getirdiğini ve bu birlikteliğin kolektif davranışlara dönüşmesiyle büyük toplumsal değişimlerin meydana geldiğini belirtmektedir.[852] Ahmed-i Sirhindî bid'at ve yozlaşmalar karşısında yenilikçi bir değişim anlayışıyla müceddid-i elf-i sânî olarak anılmakta; bidatlara karşı öze dönüşü[853] ortaya koymaktadır. Arnold Toynbee (öl. 1975)'nin; İbn Haldun'a dayandırdığı *meydan okuma cevap*

851 İsmail Yiğit, *İA*, 441.
852 İbn Haldun, *Mukaddime*, Çev. S. Uludağ, (İstanbul: Dergâh, 2007), 96.
853 Ethem Bilgin, Devrimci Sûfî Hareketler: İmam-ı Rabbânî, (İst: 1989), 70.

verme tezi de büyük dönüşümlerin, insanlardaki birikmiş enerjilerin baskılar sonucu kinetize olması şeklinde açıklamaktadır. Weber, muhtemelen Şiî nasb ve tayin teorisinden etkilenerek büyük devrimlerin, olağanüstü güçlere sahip karizmatik liderler tarafından gerçekleştirildiğinden söz eder. Patrimonyal egemenlik ya da Karl Marx'ın Asya Tipi Üretim Modeli de sûfî tezleriyle kısmi benzerlikler içermektedir. Hamid Hamdî ve dönem arkadaşı Said Nursî de ihtiyaç ve zaruret kavramlarından[854] bahsederler.

Toplumsal değişmenin dinamiklerini her toplumun özgün şartlarında aramak gerekir. İnsanoğlu yeryüzünü inşâ ederken, kendisi de çevresi tarafından inşâ olmakta,[855] zihnen-ahlâken dönüşmektedir. Batı'daki ihtilaller seküler isyanlardır. Arkasında yüzyılların diaspora koşulları, açlık, sefalet, feodal zulüm ve servet özlemi vardır. Zühd devrimi ise antisekülerdir. İslâm toplumlarında servet ve şehvetten gözü dönmüşlerin iktidar hırsına karşı bir itirazdır. Maddi doyuma ulaşmış bir toplumda; Velid b. Ukbe (öl. 680) ile Yezid b. Muaviye (öl. 683) gibi yeteneksizlerde somutlaşan, zühd ve takvâdan uzak, ruhsuz, idealsizlere yönelik tepkiler vardır.

Velid b. Ukbe vali tayin edilip Kûfe'ye geldiğinde görevden el çektirilen vali sahabi Hz. Sa'd b. Ebi Vakkâs (öl. 674) "bu görevleri artık saltanata çevirdiniz" demişti.[856] Yine Abdullah b. Mesûd: "Neye geldin?" diye sormuş, Velid de, "vali olarak atandım" deyince: "Bizden sonra bu insanlara ne oldu? Bilmiyorum, düzeldiler mi bozuldular mı?" diyerek şaşkınlığını dile getirmişti.[857] Yeni valinin konuşmaları ve ygulamaları zühd hareketinin tezlerini güçlendiriyordu. Nitekim çok geçmeden Velîd 651 yılında içki içmek vb. davranışları nedeniyle had cezasına çarptırılıp görevden uzaklaştırıldı.

---

854 Vânî el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân,* (Malatya: Yazma, 1918), v. 575.

855 bkz. Bünyamin Duran, *Sosyo-Ekonomik Değişmeye Yönelik Tezler*, (İstanbul: Osmanlı Vakfı, 1995).

856 Ali İbnu'l-Esir, *İslâm Tarihi*, Çev. A. Ağırakça, (İstanbul: 1986), 3/88.

857 İbnu'l-Esir, *Üsdü'l-Ğabe fi Marifeti's-Sahabe*, Tah. İ. Şeybanî, 5/90.

"Velîd, Mekke'nin fethinden sonra Beni Müstalik'e zekât tahsildarı olarak gönderildiği halde 'bunlar irtidat etmişler' deyip, az kalsın müslümanlar arasında bir fitne çıkaracaktı. Müfessirlerin ittifakıyla 'يا أيها الذين آمنوا إن جائكم فاسقٌ بنبإٍ فتبينوا/Ey iman edenler! Size bir fâsık bir haber getirirse onu araştırın' âyeti onun hakkında nazil olmuştur. Hicrî 25 senesinden 29 senesine kadar Kûfe valisi olup, bir gün sarhoş olarak sabah namazını dört rekât kıldırmış ve halife Hz. Osman tarafından had vurulup, azledilmiştir".[858]

Fâsıklığı tescilli bir şahsın Kûfe gibi bir sahabe şehrine vali olması, Hz. Osman'ın nezâketini suistimal eden bir aşiretçi yaklaşımın varlığını göstermiştir. Bir diğer vali Saîd b. Âs'ın "Sevâd-ı Irak Kureyş'in bahçesidir" sözü ise muhalefeti daha da şiddetlendirmiştir. Eşter en-Nehaî, "Allah'ın bize ihsan ettiği bu araziler nasıl Kureyş'in çiftliği oluyor?" diyerek bir tartışma başlattı. Tartışmalar büyüyünce muhalefetin ileri gelenleri Şam'a sürüldü (654). Ancak Hz. Osman'ı ikna edip tekrar Kûfe'ye döndüler ve muhalefetlerini artırdılar. Hareket Basra'da da yankı buldu. Ebû Zer, Muâviye'nin israf harcamalarını ve Müslümanların ihtiyaç fazlası mallarını Allah yolunda sarf etmeyip biriktirmelerini şiddetle eleştirdi. Ebû Zer hilâfetin dünyevî bir iktidar haline gelmesinden endişe ediyordu. Zühd muhalefetinin diğer şikâyet konuları: Hz. Osman'ın yakınlarının çok miktarda mülk edinmelerine göz yumması, bazılarına iktâlar vermesi, Kur'ân-ı Kerîm'i istinsah ettirdikten sonra diğer Kur'an nüshalarını yaktırması, ayrımcılık yapan bazı valilere ses çıkarmaması, Hz. Peygamber tarafından Tâif'e sürülen amcası Hakem b. Ebü'l-Âs'ın Medine'ye dönmesine izin vermesi, kendisini eleştiren Ebû Zer, İbn Mes'ûd ve Ammâr gibi sahâbîleri cezalandırması, Medine civarındaki bazı arazileri mera haline getirmesi, Mekke'de bulunduğu sırada namazları mukimler gibi kılması, Mescid-i Nebevî inşaatında bazı istenmeyen malzemeleri kullandırması, hilâfet mührünü kuyuya (Bi'r-i Erîs) düşürmesiydi.[859]

858 Ahmed Naim, *Sahih-i Buharî Muhtasarı*, (Ankara: 1983), 2/447.
859 İsmail Yiğit, 442-443.

Medine'de başlayan zühd muhalefeti; Kûfe'ye intikal etti. Hz. Ali'nin kısa hilafetinde Kûfe, yeni Medine (Başkent) olarak işlev gördü ve ekolü buraya yerleşti. Kûfe düşünce ekolü, sekülerleşmeye, kabileci ve ayrımcı politikalara karşı daha yüksek eleştiriler yöneltti. İslâm'ın ilk başkenti Medine'de ortaya çıkan Kûfe'de daha yüksek seviyeye ulaşan bu ayrımcılıkla mücadele dili İslâm beldelerinin tümünde makes buldu. Kûfe'nin ardından ekol, Muhammed b. Hanefiyye (öl. 717) ve Hasan-ı Basrî (öl. 728) ile Basra'ya intikal etti. Gençlik yıllarını Hz. Ali (öl. 661)'nin yanında geçiren Hasan-ı Basrî; (öl. 728) Kûfe'nin devamı niteliğinde Basra ekolünü geliştirdi. Vâsıl b. Atâ (öl. 749) da bu ekolün zâhidlerindendi.[860]

Basra ekolü büyük bir üzüntü ve hayal kırıklığı ile Basra'ya çekilen tabiin büyüklerinin geliştirdiği bir yeni ekol olarak Basra'da teşekkül etti. Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye (öl. 700), kardeşlerinin şehadetinden duyduğu büyük üzüntü içinde siyasetten uzak kalmaya özen gösterip Medine'de kalmayı yeğlerken[861] büyük oğlu Ebû Hâşim b. Muhammed (öl. 717) ise Kûfe, Basra ve Horasan'da etkili konuşmalarıyla[862] irşad faaliyetlerini sürdürdü. Basra'dan Horasan'a intikal eden zühd hareketi mütekamil formuna Horasan'da ulaştı. **Horasan ekolü**, zühd muhalefetinin verdiği enerjiyi bilim, cihad, sanat ve edebiyata aktararak İslâm'ı küreselleştiren aydınlanmayı başlattı. Medine'de peygamber sevgisi, Kûfe'de ayrımcılıkla mücadele, Basra'da sivil muhalefet, Horasan'da ise bitmek bilmeyen bilim ve üretim enerjisine dönüşen zühd hareketi muhalefeti günümüzde toplumları aydınlatmaya devam etmektedir.

11.4. Ana Akım İslâmî Eğilimler (3T) ve Tasavvuf

860 Ahmed b. Yahyâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, thk. S.Wilzer, (Beyrut: 1988), 32.
861 Mustafa Öz, "Muhammed b. Hanefiyye", *İA*, (İst: TDV, 2005), 30/331.
862 Hasan Onat, "Ebû Hâşim Abdullah", *İA*, (İst: TDV, 1994), 10/146.

Günümüzde **Teşeyyü'** – **Tasavvuf** - **Tesennün** olarak adlandırılan **3T İslâmî eğilimlerin** kökeni meselesi, Mezhepler Tarihi ve tasavvufun ortak konusudur. Bu eğilimlerin sözlük anlamı, literal ve siyasal anlamlarına dair okumalar yapmaya, eğilimlerin müşterek ve müfteraklarını (ayrışma ve birleşme) anlamaya çalışacağız.

Zirve şahsiyetlerin neden mutasavvıflar arasından çıktığı sorusuna cevap sadedinde zühd hareketinin İslâmî özü temsil, İslâm'ın sanat ve estetik formunu teşkil, yine İslâm'ın değişimci ve devrimci zâhidliğini tersim ettiğini söyleyebiliriz. Her peygamber, çağrısını tevhid ve zühd üzerine kurmuştur. Ancak insanlar bu kökten uzaklaşıp dünyevi asabiyetlere yönelince, tevhid ve zühd hareketi neş'et etmiştir. İslâm öncesi Musevî, İsevî ve Hanif Araplar İbrâhîmî eksenden kaymış, adalet için Hilfu'l-Mutayyibin (İyilik Hareketi), Lü'katu't-Dem, Hilfu'l-Fudûl (değer hareketi)[863] teşekkülleri dışında bütün toplumsal ilişkiler maddi/seküler ölçülere indirgenmiştir. İslâmın gelişiyle aidiyetler, tevhid ve zühdde sabitlenmiş oldu. " يا أيها الناس اتقوا ربكم الذي خلقكم من نفسٍ واحدةٍ/Ey insanlar! Sizi tek bir nefisten yaratan Rabbinize takvalı olun"[864] gibi âyetler ayrımcılığı ortadan kaldırıp insanları tevhid ediyordu. Bazen cahiliye asabiyyeti kendini hissettirse de Allah Resûlü (s) hemen önlemini alıp; "أبدعوى الجاهلية و أنا بين أظهركم"[865] diyerek zühd ve takva dışında hiçbir asabiyyete izin vermiyordu. Allah Resûlü'nün vefatından sonra Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer zamanında da bu birlik korundu. Fakat zühdden uzaklaşan dünya tutkunu insanlar, İslâm'ı yeni kazanç kapısı görüp üst görevlere atanınca Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'nin şehid edilmeleri ile sonuçlanan bir dizi fitnelere ve dünyevileşmeye sebep oldular.

İran, Arabistan ve Türkiye, Mısır gibi ülkelerde yaptığımız araştırmalara göre **Teşeyyü'-Şiî** (Ehlibeyt sevgisi)-**Tasavvuf-Sûfî** (Zühd sevgisi)-**Tesennün-Sünnî** (peygamber sevgisi)

863 Ebu Zeyd, *Hükmu'l-İntimâ ile'l-Firak*, (Riyad: Dar İbnu'l-Cevzî), 1413, 19.
864 Nisa, 4/1.
865 Ben aranızda olduğum halde Cahiliyye davası mı güdersiniz?" Cabir (ra) hadisi, müttefakun aleyh.

isimlendirmelerinin sahabe arasındaki siyasi ihtilaflarla bir ilgisi yoktur. Bu isimlerle yapılan ayrıştırmalar sonraki dönemlere aittir. Çünkü bu kavramların sözlük ve literal anlamlarına göre Hasan-ı Basrî hem müteşeyyi' hem mutasavvıf hem de mütesennindir. Bu üç nispetin toplandığı çok sayıda sahabe ve tabiin vardır. Buna mukabil Yezidçilik veya Muaviyecilik diye bir akım yoktur. Dolayısıyla ana akım 3T eğilimleri (Teşeyyü'-Tasavvuf-Tesennün) 16. yüzyıldan sonra şekillenmeye ve resmileşmeye doğru bir seyir takip etti. Olcaytu (öl. 1316) tarafından 1310 yılında ilan edilen teşeyyü' hareketi giderek siyasal bir çerçeveye oturdu. Olcaytu'nun ardından Erdebil tekkesine bağlı bir Türk sûfî iken, Ebu Muzaffer Bahadır Hüseynî Şâh İsmail'in (öl. 1524) 1501'de Tebriz'de iktidarını açıklamasıyla teşeyyü' resmi mezhep ilan edilmiş oldu. O günden bugüne Türk-İslâm dünyasında Tasavvuf ve Teşeyyü' ayrışması etkileri henüz devam eden bir resmi ideoloji olmuştur. Sünni tasavvufu-Şii irfânı gibi ayrımcı tasnifler bunun ürünüdür. Sünnî Mevlânâ'yı (öl. 1273) Moğol ajanlığı, Şiî Şems'i (öl. 1244) sapkınlıkla suçlayan resmi Tesennün, İran'da ise Mevlânâ ve Senâî'yi (öl. 1140) sünnilikle suçlayan resmi Teşeyyü', sürecin etkileridir. Üçüncü eğilim (Tasavvuf) ise iki eğilime karşı mutedil ve adil bir tutum sergiler. Sünni Mevlânâ'nın (öl. 1273) şiî/Caferî Şems (öl. 1248) ile sıkı diyalogunu bu itidale bağlar. O nedenle tasavvuf ve irfanı ayrıştıran yaklaşımın arka planını görüp aynı kökten beslendikleri halde bu üç eğilimin resmileşerek tatarrufî (aşırı) uçlara yönelmesinin sebeplerini ortadan kaldırmak gerekir. Böyle olunca bütün İslâm âleminin iç sorunlarını çözmesi işten bile değildir.

İslâm, "tamamlanmış" dinin adı, zühd ise onun yeryüzü pratiğinin adıdır. Hz. Peygamber'in rüyası gerçekleşerek [866] Mekke'nin fethi ve adil paylaşımın sağladığı yüksek hayat stan-

[866] لقد صدق الله رسوله الرؤيا بالحق لتدخلن المسجد الحرام ان شاء الله آمنين ... /Kuşkusuz Allah, elçisinin rüyasını hakkıyla gerçekleştirdi, Allah'ın izniyle güven içinde Mescid-i Haram'a gireceksiniz. Fetih, 27.

dardı, İslâm toplumunu refah toplumu yapmıştı. Bölüşüm sistemi sayesinde zekât verecek kimse kalmadı. Refah ekonomisi, birey ve toplumun iktisadi refahını arttırmak için gerekli iktisadi tedbirleri aldı.[867] Medine'nin (630-654) ekonomi-politiğinde vahyin kemali, aynı zamanda zevalin başlangıcıydı. Öyle ise, Medine'deki iktisadî kemâlin, daire teorisi gereği zevâli de beraberinde getirdiğini söylemek mümkündür.

Günümüzde İslâmi hareketlerin yönetici kadrosu arasında çıkmış birçok ihtilaf da gerçekte ilmî değil indîdir. Bu anlaşmazlıkların çoğu, İslâm'ın maslahatı adı altında keyfî (indî) yargılardan kaynaklanmaktadır.[868] Allah Resulü (s): " ما ذئبان جائعان أرسلا في غنم بأفسد لها من حرص المرء على المال و الشرف لدينه/Servet ve makam düşkünü bir kimsenin dinine verdiği zarar, koyunlar arasına dalan iki aç kurdun sürüye verdiği zarardan daha büyüktür" buyurur.[869] Bu nedenle gelenek, tasavvuf, zühd, kelâm, siyaset üzerinde yeniden düşünmek gerekir. Sonuç olarak menşe' ve me'hazından günümüze kadar geçirdiği evreleri ele alıp incelediğimiz tasavvuf:

İslâm'ın ilk neslini kuşanan, emr-i bi'l-maruf yaparak hesap soran, sivil muhalefet geliştiren bir muhalif tavrın adıdır. Mutasavvıflar yün giyerek muhalefetlerini sivil zeminde ortaya koymuşlardır. Tasavvuf; değerleri muhafaza eden anti-seküler bir hareket, adab ve nezaket, devrimci bir hayat, multi-disipliner bir bilim, siyaset üstü bir siyaset, saltanat üstü bir sultanlık, fenâ ve aşk ahlâkı olarak tanımlamak mümkündür.

Servet-şöhret-şehvet sarmalındaki insanı kurtarıp özgürleştirebilmek için tevhidi bir zühd ve takvâ bilincine ihtiyaç vardır. Bu bilinç maneviyatı önceleyen, kalp ve kalbin arı, duru, bir şekilde inşasını hedefleyen zühd öğretisiyle gerçekleşir. Dolayısıyla savaşlara neden olan tatarrufi eğilimlerin önlenmesinde tasavvufun stratejik değeri vardır.

---

867 Nalan Ölmezoğulları, *Bölüşüm, Denge, Refah Ekonomisi*, (İstanbul: Ezgi Kitap, 1998), 28-38.

868 Yusuf el-Karadavî, *İhtilaflar Karşısında İslâmi Tavır*, Çev. O. Taha, (İstanbul: 1992), 223.

869 İmam Tirmizî, *el-Cami'*, Zühd, 879/43.

11.5. Tefrîkten Tevhîde Vahdet-i Vücûd

Vahdet-i vücûd, itikadî tevhidden ictimaî tevhide kadar etkileri olan bir meseledir. Bazıları karmaşık bir konu[870] olarak görmüşse de vahdet-i vücûd aslında sade bir konudur. Basitçe vahdet-i vücûda göre, hakiki varlık yalnız Allah'tır. Diğer varlıklar hakiki değil itibaridirler. Vahdet-i vücûd teriminde vahdet, birlik; vücûd ise varlıktır. O halde vahdet-i vücûd, varlığın birliği demektir. O bakımdan "Evrende her şey Allah'tır" diyen panteizmle bir ilgisi yoktur. Vahdeti-i vücuda göre Allah'ın varlığı karşısında evrenin varlığı itibaridir, yok hükmündedir.

Bazı yazarlar vahdet-i vücûdu çok detaylı, duygu ve hislerle karışık, felsefi derinliğiyle ele alırlar. İbn Arabî'nin *Füsûsu'l-Hikem*'i böyledir. Bu nedenle eser her seviyeden okuyucuya tavsiye edilmez. Kimine göre her asırda o kitabı anlayabilecek az sayıda kimse vardır.[871] Çünkü mesele, belli bir altyapı gerektirmektedir.

Vahdet-i vücûd; Allah, âlem ve insan ilişkilerini, kendine özgü bir sistematikle açıklar.[872] Dolayısıyla vahdet-i vücûd, bir varlık felsefesidir. Buna göre varlık tektir o da Allah'tır. Hakkın dışında başka bir şeyin varlığı sözkonusu değildir. Evrende çokluk gibi görünen şeylerin hepsi O bir ve tek varlıktandır.[873] Hz. Ali: " الحمد لله الذي لا تدركه الشواهد و لا تحويه المشاهد و لا تراه النواظر الظاهر لا برؤيه و لا تحجبه السواتر./Hamd, şâhitlerin idrak edemediği, müşahitlerin kapsayamadığı, bakanların göremediği Allah'a mahsustur. O ki, zâhirdir fakat görünürlüğüyle değil, perdeler onun zahirliğini

---

870 Sainüddin İbn Türke, *Temhidu'l-Kavâid*, (Kum: Encümen-i Felsefe, Müessese Ümmü'l-Kura, 1386), 199; Hümayun Himmeti, *Külliyat-ı İrfan-ı İslamî,* (Tahran: İntişarat-ı Emir Kebir, 1369), 17.

871 Mutahhari, *Aşinaî ba Ulûm-i İslâmî*, (Tahran: Sadra Yayınları, 1377), 47.

872 Ekrem Demirli, "Vahdet-i Vücûd", *İA,* (İstanbul: TDV, 2012), 42/432-435.

873 El-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân fi Tedkîki'l-İtkân*, Vahdet-i Vücûd Risâlesi, (Malatya: Yazma, 1918), 610.

örtemez" der.[874] Bir başka yerde; "الظاهر لا برؤية/Zâhirdir O ancak görünen türden değil" der, mutlak varlığın beş duyu ile algılanamayacağını söyler. " هو الأول و الآخر و الظاهر و الباطن و هو على كل شيئٍ قدير/O evveldir âhirdir; zâhirdir bâtındır"[875] âyeti buna delildir.

İslam tarihinde vahdet-i vücûd denilince İbn Arabî (öl. 1240) akla gelse de İslam'ın varlık felsefesi Hallâc'dan (öl. 922) da önceye Hz. Ali'nin Kûfe mescidinde verdiği bu hutbelere dayanır. Fetihler sırasında sahabe ve tabiinin karşılaştığı ahbâr, ruhbân ve mubedân (İsevî, Musevi, Zerdüşt din bilginleri) ile yaşanan fikri müzakerelerle bir tevhid felsefesi oluşmuş, buna zamanla vahdet-i vücûd denmiştir.

Vahdet-i vücudu Panteizm'le karıştırmak bir algı ve mugalatadan ibarettir. Bazıları ısrarla bu iki kavramı aynı anlamda kullanmak isterler. Oysa Grekçe'de "Pan + theos = herşey + Tanrı" manasınadır. Yani varlığın birliği demek değildir. Bu nevzuhur şirk anlayışı panteizmi savunan kişi ise Portekiz asıllı Spinoza'dır (öl. 1677).[876]

Vahdet-i vücuda göre "همه اوست/Her şey O" değil " همه از اوست/herşey O'ndan" dır. Aslında bir tek hakikat vardır o da Allah'tır ve Allah hem içkin hem de aşkındır. Gerisi bu hakikatin tecellileridir. Buna mukabil panteizmde Allah içkindir, kâinata hülûl etmiş ve onunla ittihat halindedir. Dolayısıyla panteizm ile vahdet-i vücûd birbirinden farklı şeylerdir. Biri tevhide diğeri şirke dayanan iki farklı anlayıştır. Allah'ın âleme hiçbir vecihle müşabeheti yoktur. "إن الله لغنيٌ عن العالمين/Allâh, âlemlerden münezzehtir."[877] Hakk'ı âleme müttahid ve âlemin aynı olarak bilmek son derece ağır bir yanılgıdır. O nedenle hulûl ve ittihat merdûddur.[878]

Gerçekte bütün varlıklar, işler ve oluşlar Allah'ın gücü ve

---

874 Şerif Radi, *Nehcü'l-Belâğa*, 185. Hutbe, 21 Nisan 2017 tarihli erişim; http://islamkutuphanesi.com/turkcekitap/online/nehcul%20belaga/

875 Hadid, 57/3.

876 Ethem Cebecioğlu, 299.

877 Ankebut, 29/6.

878 El-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 617.

kudreti sayesinde gerçekleşirler. Ayrıca bütün mahiyetler, ontolojileri ve kesretleri itibariyle ancak Allah'ın varlığı ile kaimdirler. Aksi halde yokturlar (madum). İşte varlığın birliği/vahdet-i vücûd bundan ibarettir. Görüldüğü gibi burada ne hulûl ne de ittihat vardır.

Hz. Ali; " واحد لا بعدد و دائم لا بأمد و قائم لا بعمدٍ تتلقاه الأذهان لا بمشاعرة و تشهد له المرائى لا بمحاضرة تشهد له أعلام الوجود/O, birdir fakat sayısal olarak değil; daimîdir fakat süreyle kayıtlı olarak değil ve ayaktadır bir yere dayanarak değil"[879] derken vahdet-i vücudu dile getirir. Eğer "bir"in yanında ikinci veya üçüncü farz edilecek olursa ona sayısal teklik denir. Bu ifade ile Allah'ın vahidiyetinin, O'nun zâtı dışında bir varlık tasavvur edilemeyecek derecede bir vahidiyet olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yani O'nun yanında bir başka varlık düşünülemez. Allah, varlıklar içerisinde bir varlık değildir. O'nun varlığı hiçbir şey ile kıyas kabul etmez. Ne sayısal olarak ne de nitelik olarak.

Mahiyetler, Allah'ın sıfat ve esmasının yansımalarıdır. Kendi özlerinde bir şeye malik değillerdir. Şairin dediği gibi;

Dil ne bilir şekeri, şerbeti / Aldığın lezzeti, baldan mı sandın
Ne arı, ne de ağaç verir nimeti / Elmayı, narı daldan mı sandın[880]

Vahdet-i vücûd zühd, ihlâs ve ihsân ile elde edilen bir tevhidi yaklaşımdır. Zamanla, bu tevhidî anlayışta da sapmalar olabilmektedir. O bakımdan İmam-ı Rabbânî (öl. 1624), Hamdî-i Vânî el-Malatî (öl. 1955) gibi sûfî müellifler, vahdet-i vücûd kavramının panteizm ile karıştırılmasından ötürü vahdet-i şühûd kavramını geliştirmişlerdir.

Hülasa bizâtihi kâim olan varlık birdir, O da Hakk'tır. Buna vücûd-u Mutlak denir. O'nun şekli, sureti, haddi yoktur, bütün kayıtlardan münezzehtir".[881] Kâinattaki diğer varlıklar ise kendi zatlarıyla kaim olmadıklarından itibari varlıklardır ve

879 Şerif er-Rıda, *Nehcü'l-Belâğa*, 232.
880 İbrahim Sayar, *Her Şey O'ndan*, http://www.siirfm.com/her-sey-ondan/
881 İ.Fennî Ertuğrul, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, (İstanbul: İnsan 1991), 9.

sayısız derecede çokluğu (kesret) ifade ederler. Bunlar asla kıyas kabul etmezler.

Diğer taraftan vahdet-i vücûdu ilk kullanan yazar sanıldığı gibi İbn Arabi (öl. 1240) değil, kimine göre Sadreddin Konevî el-Malatî (öl. 1274) [882] veya Saidüddin Ferğânî (öl. 1300)'dir.[883] Bu terim İbn Arabinin hiçbir kaynağında geçmez. Ayrıca şuhûd kavramını da Rabbânî'den önce Marûf-i Kerhi (öl. 815) ilk defa ele almıştır.[884] Vahdeti-i vücud hakkında yazarken dikkatli olmak gerekir.[885] Binaenaleyh Hakk'tan başka varlığa layık bir nesne yoktur.

11.6. Postmodern Buhran: Riyâ Ekonomisi

Günümüzde interdisipliner çalışmaların önemi, giderek daha çok anlaşılmaktadır. Özellikle tıp, metafizik ve ekonomi alanlarındaki kopukluğun ciddi sorunlara yol açtığı bir vakıadır. Modern sonrası insanın tüketici yönünü, toplum metafiziği ve ekonomi-politik bağlamda ele almak önem arzetmektedir. Riyâ ekonomisi diyebileceğimiz insani zaaflardan beslenen bir gösteriş tüketiminin neden olduğu rûhî kriz de incelenmelidir.

İnsan gibi sevgi ve ilgiden var olmuş, ünsiyet ile aynı kökten karılmış bir varlık, modern ötesi dönemde, "hubbu'l-evleviyyât/önceliklerin sevgisi"nden koparılarak bir rûh ve ahlâk buhranına düşmüştür. 1929 Dünya iktisadî krizinin görünür nedeni borsanın dibe vurması, bankaların iflasıydı. 1930'lu yılların spekülatorleri yeni bir dünya düzeninden söz ediyorlardı. Akıl hocası "laissez fair/bırakın yapsınlar"in mucidi merkantilist tüccar V. Gournay'dı (öl. 1759). A. Smith (öl. 1790) geldi, *The Wealth of Nations* ile selefine rahmet okutturdu. J. M. Keynes (öl. 1946) ise, *The End of Laissez Fair*'iyle, imparatorlara ilham kaynağı oldu. Laissez fair gerçekte bir ambalajdı. Amaç, Kilise

882 Ethem Cebecioğlu vd., *Tasavvuf Tarihi*, 296.
883 William Chittick, *İbn Arabi; Varis-i Enbiya*, Çev. H. Dehkan, (Tahran: Peyâm-ı İmruz, 1393), 105.
884 Bkz. Aynu'l-Kudât Hemedânî, *Temhidat,* Tahran: 1341, 250.
885 el-Malatî, *Zübdetü'l-İrfân*, 611, 17-19. satırlar.

ve Kraliyet karşısında üçüncü sınıfın kendini ispat çabasıydı. Laissez fair"ci liberalizm, yeni düzenin tüketim ve riyâ ekonomisi üzerine devamını öngörüyordu. Modernite "ne kadar tüketim, o kadar mutluluk" derken nasıl bir canavarın ortaya çıkacağını Keynes tahmin edememiştir. Brzezinsky bile bu vahşi sistemin insanlık dışı olduğunu itiraf edecekti.[886]

11.7. Ruh Krizinden Kurtuluş: Zühd Ekonomisi

Refah; daha fazla tatmin, gelir artışı, mutluluktur.[887] Refah için, mal varlığı ve statü artışı gibi somut verilere bakılır. Bir kişinin ekonomik durumu, diğerlerinin durumları kötüleşmediği halde daha iyi bir hale gelmişse, ekonomik refah artmış demektir. Fakat refah tek başına mutluluğu temin edemez, hatta refah-mutluluk arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Sosyo-ekonomik araştırma bulguları, refah düzeyi yüksek kesimlerde, mutluluk seviyesinin düşük olduğunu göstermektedir.[888]

Dev tesislerde maksimum kâr için insan sağlığı hiçe sayılmakta, toplum, yeni teknolojilerin kobayı yapılmaktadır. Ne Yunan aklı, ne Hint-İran mistisizmi bu gidişi durduramamaktadır. Her iki geleneğin son kırıntıları da riyâ ekonomisine sermaye yapılmıştır. Disiplinlerarası bir yöntemle insan zaaflarını kötüye kullanan bu riyâ/gösteriş ekonomisinin nasıl önleneceği sorusu önem taşımaktadır.

Riyâ, Allah için yapılması gereken işlerde ihlası terk etmek,[889] işi gösteriş, şöhret ve menfaate dönüştürmektir. Süm'a

---

886 Nazif Gürdoğan, *Baştan Çıkarıcı Tüketim*, Yenişafak Gazetesi, 02 Şubat 2000 tarihli nüshası.

887 Nurhayat Şireli, *Refah Ekonomisine Edgeworth*, Pareto, Marshall ve Pigou'nun Katkıları, İstanbul Ünv. İktisat Fakültesi, Bedî N. Feyzioğlu'na Armağan, 2012, http://dergipark.gov.tr/iumamk/issue/763/8233

888 Murat Şeker, *Mutluluk Ekonomisi*, 131, http://dergipark.gov.tr/download/article-file/100902

889 İbnu'l-Münzîr, *et-Ta'rîfât*, riyâ md.

(duyurma) da riyaya benzer mezmum bir tutumdur. Muhammed ümmet için riyâ, gizli şirk olarak tespit edilmiştir. Burada şirk güneşe, taşa, puta tapmak şeklinde değil, ibadetlerin riyâ için yapılması şeklindedir.[890] Allah gösteriş için ibadet ve hayır yapanlara, "Ey riyakârlar! Dünyada amellerinizi kimin için yaptıysanız mükâfatınızı onlardan isteyin?" diyecektir.[891] Bir kimsenin âhiret endişesi taşıdığı edasıyla yüzüne kederli bir görüntü vermesi; oruçlu edasıyla sesi kısık bir hal takınması; âbidler ve zâhidler gibi görünmesi; rükû, secde ve namazları uzatıp titiz bir dindar görüntüsü sergilemesi riyâdır hem de riyânın en çirkinidir.[892]

İnsan davranışlarında esas olan gizliliktir. İnsan bu şekilde, benötesi hastalıklarından kurtulur ve ihlâsın lezzetine varır. Davranışları açıktan yapmanın caiz olduğu durumlar da vardır. Fakat en iyisi yine saklı olandır. "Yazıklar olsun o namaz kılanlara ki namazdan habersiz, riyâ içindedirler/ فويلٌ للمُصلينَ الذينَ هُم عَن صَلوتِهِم سَاهُون الذينَ هُم يُرَائُون" âyetinde riyâ, daha tehlikeli bir inanç sorunu olabilirdi.

Şimdi riyâ ve nifâk üzerine bir ekonomi nasıl kurulabilir? Bu sistemde; ekonomik faaliyetler ve ticari ilişkiler, arz-talep dengesi üzerine değil insanî zaafların istismarı üzerine kurulur. Aklın ve hukukun kabul etmediği bir biçimde insanların satınalma davranışları manipüle edilir. Tanıtım ve pazarlama tekniği adı altında insanlar aldatılır. Toplumsal ilişkilerde insani ve ahlaki ilkelerin çiğnenmesi; sermayenin belli ellerde tekelleşmesi, faiz, yolsuzluk, haksız kazanç, aldatma, yetimi itme, zekâtı vermeme, tartı ve ölçüde hile yapma gibi irtikâplar[893] riyâ ekonomisinin sonuçlarından bazılarıdır. Riyâ ekonomisinde nefs, para ve güç ilahlaştırılmakta,[894]nefsin istekleri ve zaafları denetimsiz piyasayı doğurmaktadır. Oysa insanın en büyük düşmanı bizzat kendi sınırsız istek ve arzuları, yani nefsidir. Resül-i Ekrem (s): "Senin en büyük düşmanın, bizzat

890 Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 4/124.
891 Ahmet b. Hanbel, *Müsned*, 5/428.
892 Muhâsibî, *er-Riâye*, Nşr. A. Ahmet Ata, (Beyrut: 1985), 153-300.
893 Bakara, 2/275; Haşr, 59/7; Maûn, 107/2; Haşr, 59/7.
894 Furkân, 25/43; Câsiye, 45/23.

kendi nefsindir/أعد عدوك نفسك التي بين جنبيك" buyurur.[895]

Riyâdan uzak insan; Allah'ın, "ona ruhumdan üfledim/ و نفخت فيه من روحي"[896] sırrına binaen bir tarafı ile (ruhu) yücelere diğer tarafı ile (bedeni) toprağa aittir. İnsanın asıl kimlik ve aidiyetini toprak değil Allah vermektedir. "Biz Allah'a aitiz ve yine O'na dönücüyüz/إنا لله و إنا إليه راجعون".[897] İnsana kimlik veren ruh kökü korunmalıdır. Ne var ki; insandaki bu varoluşsal ayarlar İblis ve nefis gibi birçok ayartıcının etkisiyle bozulmaktadır.

İnsan, riyâ ekonomisiyle yok oluşa doğru sürükleniyor. Avrupa'da 1789 merkantilistlerin zaferi ile sonuçlanan mücadele; bugün bir salgın halini alan küresel sermaye üzerinden, insanlığın fıtratını tahrip etmektedir. İnsan, kapitalizmin küresel "riyâ/tüketim ekonomisi"nin gizli/açık saldırısına maruz kalırken, onu bu yok oluştan kurtarmanın yolu; gösteriş (riyâ) hırsından zühd, fakr ve kanaat ile tedaviye yönelmekten geçer. Çünkü riyâ, '*uyûb-i nefs*/benlik zaafları'ndan bir ruh hastalığıdır. Bu hastalık, Kur'ân-ı Kerîm'in ilk nazil olan ayetlerinden itibaren kınanmaktadır.[898]

Böyle bir ekonomide her şey kâr içindir. İnsan, bilim, sanat, estetik, kültür hatta felsefe ve din tüketime malzeme yapılır. Tüketimi artırmak, dolayısıyla toplam kârı artırmak tek amaç haline gelir. İnsanlar her türlü tüketime ikna edilirler. Savaşlar, ekinlerin ve nesillerin tahribi, bu yok oluşun farklı göstergeleridir. Riyâ ile çalışan Keynesyen ekonomide, ekonomik insanın (homo-economicus[899]) maksimum kâr ideali için ürünlerin fiziksel ömürlerinin kısaltılması, satış artırıcı yöntemler, kredili satışlar gibi yöntemlerle kitlelerin satınalma gücü sanal

---

[895] Beyhakî, *ez-Zühdü'l-Kebir*, tah. A.Haydar, (Beyrut: Kütüp Seqafiyye, 1996), 84.

[896] Hicr, 15/29.

[897] Bakara, 2/156.

[898] Maûn, 107/5-6; Nisa, 4/38, 142; Bakara, 2/264.

[899] Homo-economicus: Bütün davranışlarında rasyonel davranan, kârını maksimum yapabilen insandır. Bkz. Hüseyin Akyıldız, "Homo Economicus", S. Demirel Ünv. *İİBF Dergisi* Y.2008, S. 2, 13/29-40.

olarak artırılır ve insanlar ölene kadar borçlandırılırlar.

Zühd ekonomisinde ise minimum tüketim (kût-i lâ yemût), metafizik âlemle insanın ilişkisini kurar ve onu maddenin esaretinden azad eder. Memlûk (esir) olmamasını sağlar. Tasavvufun bir tanımı da böyledir: " التصوف ألا تملك شيئاً و لا يملكك شيئٌ /Tasavvuf, hiçbir şeye malik olmamak, hiçbir şeyin memlûkü da olmamak"tır. Riya ekonomisi ise, tam aksine satın alma arzusunu tahrik eder. Bunun için işletme fakültelerinde pazarlama teknikleriyle kitlelerin nasıl yönlendirileceği ve ihtiyaçları olmadığı halde daha çok ürün satın almalarının nasıl sağlanacağı öğretilmektedir. Kitleler bu ekonomide mutlu olmak için daha çok tüketim yapmaları gerektiğine inandırılır. Kavramlar da bu amaçla kullanılır: İndirim, kampanya, talih, değişim, devrim, müjde, fırsatlar, gün, gece, Ramazan, kandil, noel, yortu gibi. Emtia fiyatlarını az gösterme (küsurat tekniği, renk psikolojisi) gibi her türlü hile de bu amaca hizmet için kullanılır.

İnsanların belli/sınırlı bir gelirleri ve bedensel güçleri olduğu halde; sınırsız olan hırs, tama', biriktirme arzuları, çoklukla övünme ve gösterişe dayalı satınalma içgüdüleri, letaif (kalp-ruh-sır-hafi-ahfa) ve zühd eğitimi olmayan insanlarda en üst seviyede suistimal edilirken, analiz kabiliyeti (kalp algısı) yüksek kimselerde bu oran alt seviyelere düşmektedir.

İnsanların ihtiyaçlarını gidermek mümkündür ancak onların sınırsız istek, hırs ve açgözlülüklerini doyurmak imkânsızdır. Kur'ân-ı Kerîm'de çok sayıda ayet buna işaretle, bin yıl yaşamayı arzu ettiren bu kalbî hastalığı kınar.[900] Hadislerde de hırsın kötülüğüne değinilerek, insana bir vadi dolusu altın verildiği takdirde mutlaka ikincisini isteyeceği beyan edilir.[901]

"Tüket, mutlu ol" aldatmacası, riyâkâr ekonomilerde vardır. Çözüm ise bu yıkım ekonomisinin zühd/minimum tüketim ve fakr/minimum ihtiyaç fikrinde yatmaktadır. Riyâ ekonomisinin bumerang etkisi, yalnız zühd/fakr donanımıyla bertaraf edilebilir. Dolayısıyla insani zaaflar/uyûb-i nefs, sınırlanır;

900 Bakara, 2/96, 213; Ali İmran, 3/14.
901 Müslim, *Sahih*, Zekât, 117 "1048".

birey, bilinçli ve istekli olarak zâhidâne bir tutum sergilemeye başlar.

İslâm'ın zühde dayalı iktisadî sistemi dünyayı, ahiretin elde edildiği bir yer olması sebebiyle önemser ve değerli görür. Dünyanın malını, mülkünü de "hayr" olarak isimlendirir: "Kendiniz için hayrdan (dünya malı) ne verirseniz Allah'ın yanında onu bulursunuz/وما تقدموا لأنفسكم من خير تجدوه عند الله".[902] Burada dünyanın hayr olabilmesinin koşulu, dünyevî olanın Allah'a adanmış olmasıdır.

Servet hadd-i zâtında şer değil hayrdır ve iktisadi hayatta mübâdele (trampa) için kullanılmaktadır. Bu açıdan servetin iyi bir şey olduğunu, adanmış serveti çok olanın hayrının da çok olacağını söylemek mümkündür.[903] Bu bakımdan zühd hareketi, bizatihi sermaye ve zenginliğin düşmanı değildir. Sûfî düşüncenin reddettiği; servet, makam ve benzeri şeylerin, *hubbu'l-evleviyyât*ta (sevgi hiyerarşisi), Allah ve Resulünün önüne geçirilmesidir.[904] Yoksa dünya ve içindekilerden hoş ve temiz olarak yemek,[905] yeryüzüne dağılıp Allah'ın rızkını aramak[906] kötülenmemiştir. İslam'ın zühd hareketi, yerleşik kanaatin aksine iktisadi kalkınmayı, yeryüzünün imarı bilir ve asitanelerini büyük şehirlere kurarlar. Hz. Ömer de 7 şehir kurmuş, şehirlere altyapı hizmetleri götürmüştür.[907]

Yine İslam'ın hicret politikası, dağlık veya çöl arazilerine doğru değil şehir ve medeniyet merkezlerine doğrudur. Bu ba-

---

902 Müzzemmil, 73/20; Bakara, 2/110.

903 Ali Şeriatî, *İslâm ve Sınıfsal Yapı*, çev. Doğan Özlük, (Ankara: Fecr Yay, 2008) 34.

904 Sevgi hiyerarşisi; Tevbe, 9/24. "Eğer babalarınız, çocuklarınız, eşleriniz... Allah ve Resulünden ve cihâddan daha sevimliyse Allah hükmünü verinceye dek bekleyin/ قل إن كان آبائكم و ... أحب إليكم من الله و رسوله و جهاد في سبيله فتربصوا حتى يأتي الله بأمره و الله لا يحب الفساد"

905 Bakara, 2/57, 172; Arâf, 7/160; Taha, 20/81.

906 Cuma, 62/10.

907 Muammer Gül, "İslam Şehrinin Doğuşu", Balıkesir Ünv. *SB Dergisi*, S. 6, Aralık, 2001, 4/83.

kımdan tasavvufta şigeft (mağara, halvetgâh, çilehâne) kültürünü, sadece nefis eğitimi için, maksimum 40 gün süren muvakkat bir itikâftan ibaret görmek gerekir. Ayrıca; "Senden önce gönderdiklerimiz, şehirler halkından vahyettiklerimizdir / وما أرسلنا من قبلك إلا رجالاً نوحي إليهم من أهل القري"[908] âyetine göre peygamberler şehirli oldukları gibi Cuma namazı da, sadece medeniyetin doğduğu, geliştiği, yayıldığı yer; hayat, bolluk ve sanatın merkezi[909] olan şehir ya da şehir hükmündeki yerlerde kılınabilmektedir.[910]

Ayrıca iman'ın "kârlı bir alış-veriş", cennetin ise "müminlerin canları karşılığında satın aldıkları" yer olması; alışveriş, ticaret ve kâr kavramlarının İslâm'ın ilk zâhidlerine (sahabe) hiçte yabancı olmadığını göstermektedir. Buna göre selefin zâhidleri hayatın içindelerdi ve zühde dayalı İslâm çağrısı onları yapmakta oldukları işlerinden alıkoymamıştı. İslam'ın sûf hareketinin geliştirdiği insan-ı kâmil modeli cihad, mübareze, üretim, ticaret, eğitim ve vakıf hizmetleri ile şöhret bulurken Weber'in "protestan ahlakı" ile İngilizlere has bir üstünlük gibi sunduğu "dindar tüccar" modeli[911] oldukça basit durmaktadır.

Şer'î referanslara dayanan bu zühd/sûf hareketi; Emevî Arap asabiyetine karşı içeriden gerçekleşen ilk muhalefetti ve biri feodal/pragmatik, diğeri zâhid/idealist iki tipolojiyi gündeme getirmişti. İlginçtir ki şarkiyatçılar, İslam'ın Medine'sinde ortaya çıkan, aktif zâhidliği benimseyen ve ilk nesilden itibaren Horasan ekolüne ve ondan neşet eden anti-emperyalist sûf hareketlerine kadar uzanan bu idealist çizgiye hiç yer vermemişlerdir. Horasan Melamileri için de dünya, kaçınılması gereken bir yer değil, işlenip düzen verilmesi gereken bir yerdir. Onlar için; velilik mertebesi, halk içine karışıp alış-veriş etmek ve bir an olsun Allah'tan gafil olmamaktır. Bu yaklaşım Kur'ân-ı

908 Yusuf, 12/109.
909 İbn Haldûn, *Mukaddime*, 1/221, 436.
910 Rıdvan Seyyid, *İslamda Cemaatler Kavramı*, çev. M. Can, (İstanbul: Endülüs, 1991), 85.
911 Ülgener, 17.

Kerîm'de; "O kişiler ki ticaret ve alım satım, onları Allah'ı anmaktan alıkoymaz/رجال لا تلهيهم تجارة و لا بيع عن ذكر الله"[912] hükmünden alınmıştır. Anadolu Melâmetileri Bayramîlerce, tarımsal planlama, ürün çeşitlendirmesi, tarım arazileri ıslahı, kooperatif ve organize sanayi bölgeleri kurularak aktif zâhidlik uygulanmıştır. Tasavvuf 12. yy. ile birlikte fikrî hareketten, bir tüzel kişiliğe dönüşmüş, endüstriyel kalkınmanın motor gücünü teşkil etmiştir.

İnsan-ı kâmilin zühd perspektifi değişimci, inkılapçı ve ideal bir proaktif ahlâktır. Yalnızca âbidâne davranışları içeren ve kendi ahireti için çalışan bir zühd değildir. Onun zühdü, aynı zamanda toplumun bütün kesimlerinin kurtuluş ve saadetidir. Dünyada bir tek kişi bile aç kalsa o tok yatamaz, bir tek kişi bile açıkta kalsa o rahat uyuyamaz, bir tek kişi bile zulme uğrasa, o titrer ve mazlumlar için çareler düşünerek sabahlar.

[912] Nûr, 24/37.

SONUÇ

Hz. Peygamber'in Hira sonrası duyurduğu Tevhid akidesi ve onunla eşzamanlı başlayan zühd hareketi, ilk Müslümanların yaşamında belirgindir. Hz. Hacer, Hz. Meryem, Hz. Sâre gibi İslâm'ın ilk Müslümanı Hz. Hatice (öl. 619) de, bu dönemde zühd hareketinin öncüsüdür. Onun zühd tutumu, bütün varlığını Allah davasına adayarak dünyayı küçümsemesidir.

Tarihin büyük zâhide kadını Hz. Hacer; Babil yıllarında tecrit, teb'iz görmüş bir kumadır. Zühd eğitimi için bir rida, bir izar ile herşeyden teberri eden, zâhidane yürüyüşünü ruhunda başlatmak üzere Hacer'in ayak izlerini takip eden tevhid ehline rehberlik etmiştir.

Diğer bir zühd kadını Hz. Meryem (öl. 45) ise 2038 yıl önce Süleyman Mabedi'nde Rabbine ahdedilmiştir. Bir nezir/özgür olarak; isâr, vera', tazarru' içinde Kudüs eşrafına, Roma lejyonlarına ve dünyaya meydan okumuştur. Zühd hareketi Hadice (öl. 619) ile Fatıma (öl. 633)'dan (Mekke-Medine'den) Rabiatu'l-Adeviyye (öl. 796)'ye (Kudüs'e) ondan sayısız halka ile günümüze ulaşmıştır.

Zühd/sûf hareketi, menşe' bakımından tevhid ile eşzamanlı bir hareket olarak çok eskilere dayanmaktadır. Tasavvufun dış kaynaklı olduğunu iddia edenler, eğer hareketin Hz. Hacer, Hz. Meryem ve Enbiya (hepsine selam)'nın zühd tutumlarına dayandığını ima ediyorlarsa, bunda isabetlidirler. Lâkin sûfî hareket, geçmiş nebevî geleneklerden mülhem, fakat zamanla içi boşaltılan Hindu, Kadim İran, Yunan, Hristiyan ve Musevîliğin tesiriyle oluşmuştur, denirse bu yanlıştır, muhâldir.

Tasavvuf tarihini anlamak için İslâm'ın zühd teorisini, menşe'ini ve Medine ekolünü tanımak, sosyo-ekonomik hadise-

lerin izini sürmek gerekir. Buna göre İslâm, kemâle ulaşmış dinin adı, zühd hareketi ise bu dinin; zaman, insan ve toplumla buluştuğu anda başlayan takvâ hareketinin adıdır.

Bugün bilim; eşyanın bilgisini zihne aktarmaktan ibâret hale gelmiştir. Oysa bilgileri yalnızca zihinde istiflemek, onları ziyan etmek olur. Maksada ulaştırmayan, Hakk'a vâsıl etmeyen, tefekkürde derinlik kazandırmayan, Rabb'in muhabbetini tattırmayan mâlumatlar kuru bilgiden ibârettir. Fuzûlî (öl. 1556)'nin dediği gibi: Aşk imiş her ne var âlemde, gerisi kîl u kâl imiş ancak. Muhasibî (öl. 857)'nin sahabeden naklettiği gibi; bilginin istima'ı, fehmi, hıfzı, yaşanması ve neşri bir bütündür. Ancak bu bütünlük sayesinde ilim, marifet olup bir insanı ve toplumu şahsiyet sahibi yapabilir.

Bu araştırmada tasavvuf mensuplarının şahsiyet sahibi olduklarını gördük. Zühd/sûf hareketi, bir değer ve onur hareketidir. İslâm'ın ve Hz. Muhammed'in (s) ilkelerini muhafaza ve müdafaa eden bir tevhid hareketidir. Bunu tespit etmenin yolu, ilk nesil sahabenin davranışlarını yakın takibe almak ve bu hareketin onlarda nasıl bir etki meydana getirdiğine bakmaktır.

Araştırmanın verilerine göre İslâm'ın ilk dönemindeki zühd, bugün algılanan ve bilinenden farklıdır. Zühd kavramı; dünyanın bütün yaşam alanlarında aktif olduğu halde dünyaya değer vermemek, kalbte en büyük değer olarak Allah ve Resûlünü yerleştirmektir. Dolayısıyla, ilk iman edenlerin yalnız Allah için sergiledikleri davranışları, birer zühd davranışıdır. Hatice binti Huveylid ve ilk şehide Sümeyye binti Habbat (M.Hamidullah'a göre adı "Yamih" olan Türk asıllı sahabi kadın) başta olmak üzere, Ebubekir (öl. 634), Ali (öl. 661), Zeyd (öl. 665) ve Ebuzer (öl. 652) hazeratının zühd tutumları ilk örneklerdir.

Dünya ve içindekileri bir oyalanma, değersiz bir meta' gören bu anlayış (zühd fikri) ilk müminlerin hareketlerindeki en büyük karakterdi. Bu nedenle İbn Haldûn (öl. 1409)'un belirttiği gibi sahabe, kendi aralarında üstünlük ifadesi olmak üzere zühhâd, ubbâd sıfatlarını kullanmaktaydı.

Yine araştırmaya göre hulafa-i raşidinden sonra artan ve tabana yayılan sermaye etkisiyle dünyevileşme başgöstermiştir. Nebevî öğretilerden uzaklaşan, hukukullah ve hududullah hassasiyeti azalan ve yeni valilerin etrafında toplanıp iktidar nimetlerini paylaşarak Roma-Sasani valilerini taklit eden yeni bir zümre türemiştir. Bu durum zühd ve takva sahibi sahabe ve tabiin'i derinden üzmüştür. Bu nedenle dünyevileşmeye itiraz eden zâhid kimseler seslerini yükseltmeye başlamışlardır. Bunlar Roma taklitçisi yöneticilerin uygulamalarını eleştirerek hesap soruyor, valilerin yakasından tutup cübbesini parçalayacak kadar özgüven içinde savrulan kesimleri Allah'ın azabı ve Mü'minlerin gazabı ile uyarıyorlardı.

Hz. Peygamber'in vefatından sonra giderek tepkiler artmıştır. Zühd hareketinin ileri gelenleri, Hz. Ömer (öl. 644), Hz. Osman (öl. 656) ve Hz. Ali (öl. 661)'nin şehadetiyle neticelenen süreçte, şiddetin çözüm olmadığını görmüşlerdir. Bunun üzerine ordular hazırlanıp iki ordu savaşacakken Hz. Hasan hakkından feragat etmiş ve kan dökülmeden barış imzalanmıştır. Buna göre Muaviye halife olacak, o ölünce yerine Hasan b. Ali (öl. 669) sonra Hüseyin b. Ali geçecekti. 17 yıllık bu barış sürecinde savaş olmamışsa da dünyevileşme giderek artmıştır.

Muaviye b. Ebi Süfyan (öl. 680)'ın anlaşmaya uymayarak yerine oğlu Yezid'i halife tayin etmesi ümmetin büyükleri arasında tepkiye neden oldu. Tepkilerini giyinişleriyle, söylem ve tavırları ile ortaya koyan zâhidler, İslâmî Tasavvufun sistemleşmesine öncülük ettiler. Zühd hareketi mensupları İslâm beldelerinden gayr-ı müslim toplumlarına dinin özünü taşıyarak yeni kapılar açtılar. Sonra zühd düşünce sistemi İslâm'ın küreselleşmesinde önemli rol oynadı.

Başlangıçta müşriklere karşı hakikatin şahitliğini yapan zühd hareketi, neden iç bünyeye yöneldi? Kûfe'de sûf hareketine evrildi ve Basra üzerinden Horasan'a intikal etti? Bu dönüşümün nedeni ne idi? Hz. Osman'ın şehadeti, Cemel-Sıffîn olayları, Kerbelâ ve Hârre vakaları Hz. Osman'dan sonra Hz. Ali (öl. 661), Hasan (öl. 870) ve Hüseyin (ö 680)'in peş peşe şehit edilmeleri, bu sebeplerin önemli olanlarıydı. Yezid'e (öl. 683) biat

etmeyenlerin Horasan'a doğru göçe zorlanmaları da bir başka sebepti.

İslâm'ın ilk yüzyılının kanlı bir ihaneti olan Harre Vak'ası, Allah'ın hukuk ve hududunu çiğneyen bir kesimin, Medine'de işlediği bir sahabe ve tabiin katliamıydı. Zühd hareketine karşı işlenmiş bu şen'i cinayette *Tarihu'l-Hulefâ'*nın aktardığına göre Peygamber şehrinde 700'ü hafız kurrâ, 80'i sahabi olmak üzere yaklaşık 10.000 kişi katledildi. Medine üç gün boyunca mübah sayılıp tecavüzlere uğradı. Tarihi kaynaklar, bu olaydan sonra doğan babasız doğan çocuklara, "Harre Evladı" dediler. En çok hadis rivayet eden sahabilerden Ebu Said el-Hudrî (öl. 683) de işkenceyle şehid edildi. Bütün bunlar, Yezid'e (öl. 683) biatı reddeden ve ilk zâhidlerin bulunduğu Medine'yi cezalandırmak için yapıldı. Ardından aynı cinayetler, Yezid'e biâtı reddeden Abdullah b. Zübeyir'e (öl. 692) yöneldi. Kâbe (Beytullah) mancınıklarla tahrip edilip ateşe verildi.

Bu olaylar zinciri; zühd hareketi öncü sahabilerinin (Ammar, Ebuzer, Bilâl, Ali, İbn Mes'ud, Sad b. Ebi Vakkâs vb.) 30 yıl önce Hz. Osman'a yalvarmalarının ne denli haklı ve hayatî olduğu ortaya çıktı. Atamalardaki ehliyet, liyakat ve adaletsizlik, başlangıçta dinin ilkelerinden küçük bir sapma gibi görülse de bir iktidar hırsına dönüşünce toplumu emsalsiz günahlara sürükleyeceğini gösterdi.

Tarihçi İbn Sa'd (öl. 844)'ın *Tabakat*'ında geçtiğine göre Yezid bu olaydan sonra, sahabileri şehid eden askerleri önce ödüllendirdi sonra öldürttü. Bu tarihten sonra hiçbir şey eskisi gibi olmadı. Sûfî hareketin Kûfe ekolünden bekkâun ve tevvâbun zümreleri ortaya çıktı. Katliamların acısını canlı tutan faaliyetleri ve şiddet dışı yöntemleriyle, hukukullaha riayetsizlik karşısında yüne bürünmeleri, zühd hareketini sûfî harekete dönüştürdü.

Hasan-ı Basrî (öl. 728) ve arkadaşları büyük bir üzüntü içinde Basra'ya çekildi. Şam, Bağdat, Mısır, Basra valilerinin uyguladığı israf ekonomisi, sosyo-ekonomik ve siyasi zulümler

İkinci Ömer'e kadar devam etti. Ömer b. Abdülaziz (ş. 720) bütün zulüm ve haksız uygulamalara son verdi. Ehlibeyte yönelik hutbelerde okunan hakaretleri kaldırdı. Gasp yoluyla Emevî hanedan mensuplarının eline geçen arazi ve gayrı menkuller ya sahiplerine veya hazineye devredildi. Zulme uğramış kesimlerin, yaraları sarılıp onure edildi ve iade-i itibarları sağlanıp memnun edildiler.

Özellikle menfaati için Müslüman olan bazı kesimler, nebevî mirası önemsemeyerek dünyevi servet ve iktidarı Allah ve Resulünden önde tutmaya başladılar. Bu Resul-i Ekrem (s)'in bıraktığı "iki emanet"e (hukukullah) riâyetsizlik demekti. Bilim ve eğitimle meşgul olan zühd hareketi, ilkelere riayet konusundaki mücadelesini sürdürdü. Medine'de gelişen ekol, Kûfe, Basra ve Horasan güzergâhın izleyerek Anadolu'ya ve Balkanlara intikal etti. Kûfe ekolü Kerbelâ'nın şokunu uzun süre atlatamadı. Bekkâûn ve Tevvâbûn zümreleri bu şaşkınlığın ve pişmanlığın göstergesiydi. Hz. Ali'nin en yakınlarından ve tabiinin ileri gelenlerinden Hasan-ı Basrî (öl. 828) artık Basra'ya yerleşti. Ömrünün sonuna kadar Şam iktidarlarına muhalif duruşunu devam ettirdi. Ölüm listesinde yeraldığı Haccac-ı Zâlim'den (öl. 714) 14 yıl boyunca gizlendi.

Araştırmanın sonuçlarından biri de Hasan-ı Basrî'nin muhalif tutumunun Basra Ekolünün temellerini atmış olmasıdır. Böylece Basra'dan Horasan'a uzanıp Horasan Ekolü'ne evrilen bir süreci başlatmıştır. Serhad bölgelere (suğur) giderek oralardaki zaviyelerde (sınır karakolları) cihad ve nefis tezkiyesi ile meşgul olan zâhid ve âbidler ehlibey ve sahabe efendilerle buluşarak Horasan'da yaşamaya, İbrahim b. Ethem (öl. 777), Maruf-i Kerhî (öl. 815) ve Bayezid-i Bestâmî (öl. 874) gibi hareketin öncülerini yetiştirmeye başladılar.

Çalışmaya göre bir başka açıdan İslâm tarihi okunursa, dört râşid halife'den sonra, sûfî bir iç muhalefetin yükseldiği görülecektir. Esasen hareketin bir iktidar talebi olmadığı halde, kimi emirler bu itirazı bir başkaldırı olarak görmüşler ve tasavvuf ehline yönelik şiddet yöntemlerine başvurmuşlardır. Sünnet'e bağlılıklarıyla Ehl-i Sünnet çizgisini takip etmiş Ehl-i Beyt imamları, bu hareketin tabii mensupları olmuşlardır. Zira onlar,

ehlisünneti temsil ederler. Selef-i salihinin zühd hareketi ile Ehlibeyt ve ehlisünnet âlimlerinin çizgisi arasında bir farklılık yoktur. Bir adım daha atarak, evlad-ı Resûlün gerçek Ehl-i Sünnet'i temsil ettiği, Ehl-i Sünnet'în ise gerçek mânâda Ehl-i Beyt taraftarı olduğu bir gerçektir.

Sûfî muhalefeti, sivil bir muhalefettir. Mutasavvıflar, iktidarların yanlış uygulamaları karşısında pasif ve sofistike yöntemler geliştirmişlerdir. Sıcak mevsimlerde yün giymek, insanların ezberlerini ve alışkanlıklarını bozan söz ve davranışlar sergilemek, zekice ve hikmetli analojilerle muhataplarına düşüncelerini aktarmak onlarla özdeşleşen yöntemler olmuştur. Tasavvuf, "Müslüman kanı dökülmesin" yaklaşımındayken, çoğunlukla Kûfe'li uç (radikal) eğilimler, tasavvufî mücâhedeye ek olarak daha siyasal bir dil kullanmışlardır. Resmi anlamda Sünnî-Şiî ayrımının ilk banileri olarak İran'da Kum gibi kentlerde yoğunlaşarak Isfahan gibi sünnî şehirleri bile zorunlu olarak şiîleştirmekte bir beis görmediler.

Bu çalışmada elde edilen sonuçlardan biri de tasavvuf hareketinde adalet, infak, nefisle mücadele, dünyanın aldanışlarına karşı direnme gibi başlıkların öne çıkmasıdır. Hareketin sosyal hedefi; her türlü ayrımcılığı ortadan kaldırmak, köleliğe son vermek, herkesi çalışıp kendi emeğinin mahsûlünü yemeğe teşvik etmek, bir kadının korkusuzca yüzlerce kilometre (San'a'dan Hadramevt'e) yol gidebildiği bir güvenli ülke meydana getirmek, zekât verecek bir yoksul kalmayacak kadar servetin adil paylaşıldığı bir sosyo-ekonomik yapı inşa etmektir. Asr-ı saadet'in küresel hedefi ne ise tasavvufun hedefi de aynı programı takip etmektir. Tasavvuf tarihi bu tarz fikir ve eylemlerle dolu olduğundan nice mutasavvıf âlim, sultanları rahatsız ettikleri gerekçesiyle idam edilmiş veya sürgün edilmişlerdir. Hallac-ı Mansur'un "ene'l-hak/ben hakkım veya haklıyım" sözüyle küfre girdiği ve idam edildiği yazılmışsa da asıl nedenin, Kelâmi düşünceden değil sisteme yönelik sosyo-ekonomik eleştirilerinden kaynaklandığı görülmüştür.

Tasavvuf, toplumsal hayatta bazı zorlukları beraberinde getirmiş, sûfî öncüler, tarihte peygamberlerden sonra en çok çile çeken insanlar olmuşlardır. Peygamberler yeni bir şeriatı vazettikleri için, tasavvuf ehli ise ezber bozdukları için tepkilere maruz kalmış, çile çekmişlerdir. Tasavvufta sabır, tevekkül ve istikamet kavramları bu nedenle üzerinde durulan kavramlardır. Sevgi ve letafet peygamberi Hz. İsa bile, havarilerine sabredip kılıçlarını keskin tutmalarını tenbih etmişti. Çünkü ilahi mesajların insanlığa sunumu sırasında bu mesajı engellemeye çalışanlar daima varolmuş ve engellere karşı hazırlıklı olmak tavsiye edilmiştir.

Zühd hareketi, kurtuluş için sürekli mücâhedeyi, nefisle mücadeleyi gerekli görür. Cihâd (mücâhede) rûhunun diri tutulmasını ister. Bu rûh hali diri tutularak, hem Müslümanlar, hem de insanlığın kazançlı çıkacağı öğütlenir. Bunun için bahsi tasavvuf kitaplarında cihad bahsi önemli bir yer tutar, hatta kimi kitapların giriş konularını oluşturur.

Bu araştırmada adı çokça zikredilen fakat asıl önemli yönü ihmal edilen sûfî şahsiyetler, maksadını aşan büyüklemeler (ifrat) ile hakkını teslim etmeyen değerlendirmelerden (tefrit) uzak, camî' ve mani' bir tarzda ele alınmaya çalışılmıştır. Tarihi sûfî şahsiyetler, daha iyi tanınmaya; yaşanan sosyal, siyasal ve ekonomik koşulların bir parçası oldukları gerçeği ile değerlendirilmeye çalışılmıştır. Zira tasavvuf hareketinin, diğer ilim ve disiplinlerden bağımsız olarak anlaşılmasının zorluğu herkesin malumudur. Dolayısıyla temel İslâm bilimlerinin yanısıra tarih, felsefe, sosyoloji, iktisat ve siyaset hatta antropoloji ve psikoloji gibi bilim dallarından da yararlanarak analizler yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızı sonuçlandıran hususlardan biri de iz'an ve insâf ölçüsüdür. Bu ölçü, diğer alanlarda olduğu gibi tasavvuf alanında da gerçekler ile gerçekmiş gibi olanların arasını tefrik etmeyi gerektirir. Bu itibarla zühd hareketi tarihini, meselenin bütün boyutlarıyla ve hakikatiyle ele almayan her çalışma eksik, hatalı ve bilimsellikten uzak kalacaktır. Kaldı ki bu hareketi; İslâm tarihinin durağanlaştıran, gerileten, Müslümanları yenilgiye uğratan, pasif ve edilgen bir akım olarak göstermek, dahası

tasavvufa istişrakî tezlere paralel olarak bir Hind-Aryan veya Yunan-Hristiyan menşe' bulmaya çalışmak, tarihin ve bilimin sefaleti olacaktır.

Zühd hareketinin parlak siması Hasan-ı Basrî (öl. 728)'nin ölene dek zâlimlere biat etmemesi, Rabi' b. Sâbih (öl. 777) ve Şekik-i Belhî (öl. 790)'nin şehid edilmesi, *er-Riâye* müellifi Muhasibî (öl. 857)'nin tecrid edilip bir süre sonra ölü bulunması, Zünnûn-i Mısrî (öl. 860)'nin *Kur'ân mahlûktur* diyen iktidara karşı çıktığı gerekçesiyle hapsedilip işkence edilmesi, Ebu Hüseyin en-Nûrî (öl. 908)'nin idamla yargılanıp Rakka'ya sürülmesi, Yemenli sûfi Osman el-Mekkî (öl. 910)'nin dönemin zalimleri tarafından Mekke'den sürülmesi, Hallâc (öl. 922)'ın idamı günlerinde Ebubekir Şiblî (öl. 946)'nin işkence ve idam tehlikesiyle işi deliliğe vurup tımarhaneye tıkılması, Necmeddin-i Kübrâ (öl. 1221)'nın şehid edilmesi ve daha sayısız örnekler, sûf hareketi tarihinin edilgen değil, bilakis alın teri ve kanla resmedilmiş İslâm'ın faâl hattının günümüze taşıdığı fütüvvet, sehâvet, uhuvvet ve şehadet mesajlarını içerdiğini göstermektedir.

Son iki yüzyılın sömürü karşıtı büyük halk direnişlerinin arkasında da tasavvuf şeyh ve dervişlerinin olduğu dikkate alındığında, zühd tarihi; isâr ve şehâdetten beslenen aşkın tarihidir.

KAYNAKÇA

Akkuş, Mehmet. "Hüsâmeddin Üşşâkî", *İA*, İstanbul: TDV, 1998, 18/515.
Altunkaya, Mustafa. "Horasan Mektebi", *TSJ*, V, 11/2 Winter, (Ankara: 2016).
Âmidi, *Giraru'l-Hikem*, Beyrut: Darulhadi, 1992.
Arpauşt, Sait. "Pîr", *İA*, İstanbul: TDV, 2007, 34/272.
Aşkar, Mustafa, "Niyazî-i Mısrî", *İA*, İstanbul: TDV, 2007, 33/166-169.
Aşkar, Mustafa. *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İstanbul: İz Yay, 2015.
Ateş, Süleyman. *İşari Tefsir Okulu*, Ankara: AÜİF Yayınları, 1974.
Aynî, M. Ali. *İslâm Tasavvuf Tarihi*, İstanbul: Akabe Yay, 1985.
Azamat, Nihat. "Hacı Bayram-ı Velî", *İA*, 14/442, İstanbul: TDV, 1996.
Barthold, Vilhelm. *Tezkire-i Coğrafya-yı İran*, Ç. H.Serdadver, Tahran: İntişarat-ı Tehrân, 1358.
Bayrakdar, Mehmet. *Tasavvuf ve Modern Bilim*, İstanbul: İnsan Yay, 2016.
Bayram, Mikail. *Ahî Evrân: Tasavvufi Düşüncenin Esasları*, Ankara: TDV, 2020.
Bozkurt, N. Küçükaşçı" M.S. Medine", *İA*, 28/305, İstanbul: TDV, 2003.
Cabirî, Muhammed. *Arap Aklının Oluşumu*, İstanbul: Kitabevi, 2000, 250.
Can, Şefik. *Hz. Mevlânâ'nın Rubâileri*, Ankara: KB, 1990, Rubai No: 917.
Can, Şefik. *Mesnevi Tercümesi*, İstanbul: Ötüken, 2001, 3/3365-3366.
Cebeci, Lütfullah. *Kur'ân'a Göre Takvâ*, İstanbul: Sehâ Neş. 1985.
Ceyhan, Semih. "Şems-i Tebrîzî", *İA*, İstanbul: TDV, 2010, 38/511-516.
Ceyhan, Semih. "Taç", Zühd", "Semâ", *İA*, (İst: TDV, 2010, 13, 09), 34/363.
Chittick, William. *İbn Arabi; Varis-i Enbiya*, Çev. H. Dehkan, Tahran: Peyâm-ı İmruz, 1393.

Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Ta'rîfât-Terimler Sözlüğü*, Ç. Ali Erkan, İst: Bahar1997.
Çağrıcı, Mustafa. "Hürriyet", *İA*, İstanbul: TDV, 1998, 18/502.
Çakan, Varis. Hoca Ahmed Yesevi ve Divan-ı Hikmet, *Milli Folklor*, 2005, Yıl. 17, S. 68, 207.
Çetin, Osman. "Horasân", *İA*, İstanbul: TDV Yayını, 1998, 18/234-241.
Deylemî, Sireveyh. *Müsnedü'l-Firdevs*, tah. S. Zağlul, Lübnan: Dar Kütüb, 2010.
Duğaym, Semih. *Mustalahat İlmi'l-Kelam*, Beyrut: Mektebe Lübnan, 1988.
Durusoy, Ali. *el 'Ukûd-üd Duriye min Menâkib-i İbn-i Teymiyye*, İst: 1989.
el-Akkad, Mahmud. *İslâm Felsefesi* Çev. A. Demirci, Ankara: Nur, trz, 137.
el-İsfahanî, Râğıb. *el-Müfredât*, çev. M.Yolcu, İstanbul: Çıra, 2010.
el-Karadavî, Yusuf. *İhtilaflar Karşısında İslâmi Tavır*, Çev. O. Taha, İst: 1992.
el-Malatî, Hamîd Hamdî-i Vânî. *Zübdetü'l-Merviyye*, Malatya: 1918.
el-Malatî, Mısrî. *İrfan Sofraları*, çev. S. Ateş, Malatya: İÜ, 2014.
Elyade, Mirçah. *Ferheng ve Din*, Tahran: Guruhi Müterciman, 1374.
Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları*, İstanbul: Mavi, 1997.
Erdem, Maarif. *Mevlânâ ve Sanat*, Mevlevi Kültür Dergisi, S.
eş-Şibî, Mustafa. *es-Silatu beyne't-tasavvufi ve't-teşeyyü'*, Kahire: Da-ru'l-me'arif, 1975.
Fayda, Mustafa. "Ömer b. Hattab", *İA*, İstanbul: TDV, 2010, 34/47.
Gazalî, Muhammed. *Turasuna'l-Fikrî fi Mizani'l-Akli ve'ş-Şer'*, 60-65.
Göktaş, Vahit vd., *Tasavvuf Tarihi*, Ankara: Ankuzem,2014, 287.
Gül, Muammer. "İslam Şehrinin Doğuşu", BÜSB Dergisi, Aralık, 2001, 4/83.
Gürdoğan, Nazif. Baştan Çıkarıcı Tüketim, *Yenişafak Gazetesi*, 02 Şubat 2000.
Hammâdî, M. *Bâtınîlerin ve Karmâtîlerin İçyüzü*, Çev. İ. Hatip Erzen, Ankara: DİB Yay, 1948, 32-33.
Hayyatiyan, Kudretullah. *Uluslararası İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri*, 6.
İbn Türke, Sainüddin. *Temhidu'l-Kavâid*, Kum: Encümen-i Felsefe, 1386.
Kara Mustafa, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İst: Dergâh, 2014, 223.
Kara, Mustafa. "Bedeviyye, Tekke, Tarih", *İA,* İstanbul: TDV, 1992, 318-319.
Kâşânî. *Istılâhâtu's-Sûfiyye*, (Dimeşk: 1995).
Kazıcı, Ziya. İA, "Ahilik", İstanbul: TDV, 1988, 1/540-541.
Kelâbâzî. *Doğuş Devrinde Tasavvuf*, çev. S.Uludağ, İstanbul: Dergâh 2014.
Kılıç, M. Erol. İslâm Sanatının Arka Planında Tasavvuf, *Gelenekten Geleceğe*, S. 1, Ankara: 2004.
Kılıç, M.Erol. "İbnü'l-Arabî", *İA*, 20/494, İstanbul: TDV, 1999.

Kılıç, M.Erol. *Anadolu'nun Ruhu*, İstanbul: Sûfî Yay, 2011.
Kılıç, Ünal. "Yezid b. Muaviye", *İA*, 43/513, İstanbul: TDV, 2013.
Komisyon. *Büyük Türkçe Sözlük*, "Estetik", Ankara: TDK, 1997.
Konevî, Sadreddin. *Hüsnü't-Tasarruf fi Şerhi't-Taarruf*, İstanbul: Süleymaniye Ktp.,Çelebi Abdullah, 176 Envanter, vr. 250 ab.
Konevî, Sadreddin. *İcâzu'l-beyân fi te'vîl-i ümmi'l-Kur'ân*, Kahire: 1970.
Kuşeyrî. *er-Risale*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi, 2004.
Kutluer, lhan. "Mistisizm", *İA*, 30/188, İstanbul: TDV, 2005.
Kutup, Seyyid. *Yoldaki İşaretler*, İstanbul: Hilal Yayınları, 1990.
Kuzâî, M. *Müsned-i Şihâb*, çev. A. Akar, Konya: Armağan Kitap, 2011.
Küçükaşçı, M.Sabri. *İA*, 16/245-247, İstanbul: TDV, 1997.
Kürkçüoğlu, Kemal Edip. *Tasavvuf Tarihi*, haz. T. Günaydın, İstanbul: Büyüyen Ay, 2014.
Laden İ'tizâdî. *Makaleha ve Hitabeha*, Tahran: Neşr-i Hakikat, 1390.
Leyla bint-i Abdullah. *Sûfîyye-Akide ve Ehdâf*, Riyad, Daru'l-Vatan, 1990.
M. Özelsel, Michaela. *Halvette 40 Gün*, çev: P.B. Ateş, İstanbul: Kaknüs 1991.
M. Theodoor Houtsma, R. Hartman, T. W. Arnold. "Tasavvuf", *Daira-tu'l-Maârifi'l-İslâmiyye*, Dubai: Merkezu'ş-Şarika li'l-İbda'i'l-Fikrî, 1998.
M.Celal Şeref. *Dirasat fi't-Tasavvufi'l-İslâmî*, Lübnan: Daru'n-Nahda, 1984.
Malik b. Nebî. *ez-Zahiratu'l-Kur'âniyye*, Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1982.
Malik b. Nebî. *Fi Mehbi'l-Ma'rake*, Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1968.
Malik b. Nebi. *Müşkiletü's-Sekafe*, çev. A.Şahin, Dimaşk: Daru'l-Fikr, 2000.
Mevlânâ, *Divan-ı Kebir*, 7/44, Ankara: MEB Yayınları, 1994.
Mevlânâ. Celâleddin. *Mesnevi*, 2880, E. Tar 2016: //www.mas-navi.net/1/10/tur/5
Mevlânâ. *Dinva-ı Şems*, Gazel no. 762; Rubaiyat, Rubai no. 793.
Mîr Veliudin. *The Quranic Sûfism*, Delhi: Motilal Banarsidass, 1977. Re-vised Hardcover.
Miskeveyh. *Tehzîbu'l-Ahlâk*, Ç.A.Şener, Ankara: KB Yay, 1983.
Mucemu'l-Vasît, *Mecmeu'l-Lüga*, Kahire: Mektebetu'ş-Şuruk, 2004.
Muhammed b. Hasan. *Besairu'd-Derecat*, 3/88, Kum: Müessese İmam Mehdi,.
Muhâsibî. Ebû Haris b. Esed el-, *er-Riâye*, nşr. A. Ahmet Ata, Beyrut: 1985.
Muhasibî. *Nefsini Bilen Rabbini Bilir*, çev. A. Pekcan, İstanbul: Gelenek 2011.
Muslu, Ramazan. "Ali Semerkandî'nin Keşfu'l-Esrâr'ında Zâhir-Bâtın", *SlF Dergisi*, 2000, Sayı. 2.
Mutahhari, *Aşinaî ba Ulûm-i İslâmî*, Tahran: Sadra Yayınları, 1377.
Mutlak, Mahmud. *Hüner Mavera-yı Tabiat*, Tehran: Neşri Mearif, 1384.

Müslim, *Sahih-i Müslim Muhtasarı*, İstanbul: Polen Yay, 2008.
Nasr, S. Hüseyin. "Life Sciences, Alchemy and Medicine", London: Camb-ridge, Volume 4, 1975.
Necmeddin-i Kübrâ. *Risâle ile'l-Hâim*, çev. M.Kara, İstanbul: Dergâh, 1996.
Necmeddin-i Kübrâ. *Tasavvufî Hayat*, (İstanbul: 1998), 51.
Necmeddin-i Kübrâ. *Tasavvufta On Esas*, S. Gökbulut, İst: İnsan, 2010.
Oral, Mustafa. "Estetik ve Tarihçesi", *Köprü Dergisi*, Yıl. 2000, 71.
Ölmezoğulları, Nalan. *Bölüşüm, Denge, Refah Ekonomisi*, İst: Ezgi, 1998.
Öngören, Reşat, "Mevlânâ; Suhreverdiyye" *İA*, İstanbul: TDV, 2004.
Öz, Mustafa "Kerbelâ", "Muhammed b. Hanefiyye", *İA*, Ankara: TDV, 2022.
Özdoğan, Öznur. *Psikolojik Yaklaşımla Arınma*, İst: Özden Öze, 2007
Rabbânî. *Müjdeci Mektuplar*, Çev. H. Işık, İstanbul: Hakikat Kitabevî, 2003.
Reyşehri, M. *Mizanu'l-Hikme*, 2/895, http//lib.eshia.ir/11023/2/895.
Rıdvan, Seyyid. *İslam'da Cemaatler Kavramı*, çev. M.Can, İstanbul: Endülüs, 1991.
S. Aydın, Mehmet. "İnsan-ı Kâmil", *İA*, 22/331, İstanbul: TDV, 2000.
Salih Rabb, Mahmud Şübkî. *Dirasat fi't-Tasavvuf ve'l-Felsefeti'l-İslâmiyye*, Gazze: 2006.
Savi, Saime İnal. "Senâî", *İA*, 36/502, İstanbul: TDV, 2009.
Seccadî, Seyyid Ziyauddin. *Mebadi-i İrfan ve Tasavvuf*, Tehran: Semt, 1389.
Semerkandî, Ali b. Yahya. *Bahru'l-Ulum*, Süleymaniye, KAP, 106, 1/4ab.
Senâî. *Hadikatu'l-Hakika Şeriatu't-Tarika*, çev. M. Altunkaya, İst: Çıra 2016.
Senâî. *Hadikatu'l-Hakika ve Şeriatu't-Tarika*, M.Razavî, Tahran: 1368.
Serrâc. *el-Lüma'*, tah. A.Mahmud-A.Sürûr, Mısır: Kütüb Hadise, 1960.
Sofuoğlu, Mehmed. *Tefsire Giriş*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
Suhreverdî. *Avârif*, Tah. A.Mahmud, M.Şerif, Kahire: Daru'l-Mearif, 26.
Suhreverdi. *Avarifu'-Ma'arif*, Çev. İ. Gündüz, İst: Vefa Yay, 1990.
Suyuti. *el-Leâli'l-Mesnû'a*, Beyrut, Daru'l-Marife, 1419.
Sülemî. *Tabakatu's-Sûfiyye*, Tah. N. Şibriyye, Kahire: Mektebe Hancı, 1982.
Sülemi. Tasavvufta Fütüvvet, çev. S. Ateş, Ankara: AÜİF, 1977.
Sülemî. Tis'atu Kütüb Cevâmiu'l-Âdâbi's-Sûfiyye, Ankara: AÜ, 1981.
Sülemî. *Uyubu'n-Nefs ve Müdâvâtuhâ*, Kahire: Dar Şurûk, 1981.
Şankıtî, Muhtar. *Sahâbe Arasında Siyasi İhtilaflar*, İstanbul: Çıra, 2005.
Şeker, Murat. *Mutluluk Ekonomisi*, 131, http://dergipark.gov.tr/ down-load/article-file/100902

Şekûr, Muhyiddin. *Su Üstüne Yazı Yazmak*, çev. S.Oktay, İstanbul: İnsan 1995.

Şeriatî, Ali. *Biz ve İkbal*, çev: M. Altunkaya, Ankara: Fecr Yay, 2007.

Şeriatî, Ali. *İslâm ve Sınıfsal Yapı*, çev. Doğan Özlük, Ankara: Fecr Yay, 2008.

Şerif Cürcânî. Târifât-Sözlük, İstanbul: Bahar Yayınları, 1997.

Şerif Radi. *Nehcü'l-Belâğa*, 185. Hutbe, 21 Nisan 2017 tarihli erişim; http://islamkutuphanesi.com/turkcekitap/online/nehcul%20belaga/

Şinasi. *İki Cihan Arasında*, haz. İ. Kocakaplan, İstanbul: Kapı, 2007.

Şireli, Nurhayat. "Refah Ekonomisine Edgeworth, Pareto, Marshall ve Pigou'nun Katkıları", *İÜİF, Bedî N. Feyzioğlu'na Armağan*, 2012, http://dergipark.gov.tr/iumamk/issue/763/8233

Taberânî. *Mu'cemu'l-Evsat*, Kahire, 1415/1995,

Taberî, İbn Cerîr. *Camiu'l-Beyan*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988.

Taberî, İbn Cerîr. *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Mısır: Dar Maarif, 1967.

Taftazânî. *Tasavvufî'l-İslâmî*, Kahire: Sekâfe, 1991.

Tahir'ül-Mevlevî. *Şerh-i Mesnevî*, Konya: Selam Yayınları, 1963.

Tahralı, Mustafa. *İA*, "Rifaiyye", 35/99-103, İstanbul: TDV, 2008.

Tatçı, Mustafa. *Niyâzî-i Mısrî Divan-ı İlâhiyât*, İstanbul: H Yay, 2015.

Tehânevî. *Mevsûatu Keşşâf Istılâhâtu'l-Fünûn*, Beyrut: Lübnan Kitabevi, 1996.

Tiblâvî, M. Sa'd. *İbn Teymiyye'de Tasavvuf*, çev. A.Durusoy, İst: İnsan, 2002.

Tirmizî. *Câmiu'l-Kebîr*, tah. A.Ma'ruf, Beyrut: Daru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

Topbaş, O.Nuri. "Muhabbetin Kantarı Fedâkârlık", *Altınoluk* 2015, S. 347.

Topbaş, O.Nuri. http: //muhabbettekisir.darulerkam.altinoluk.com/hirs-hased-ve-kanaat/

Turgut, İhsan. *Estetik Kavramının Sorgulanması*, İzmir: Anadolu Mat. 1996.

Türer, Osman. *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul: Ataç, 2015.

Uludağ, Süleyman. "Abdülkadir-i Geylânî", "Amr b. Osman el-Mekki", *İA*, İstanbul: TDV, 1988, "Dünya", "el-Lüma'", "Gazali", "Halife", "Hasan-ı Basri", "Hırka", "Hücviri", "Hankah" "Kelâbâzî", "Kuşeyrî", "Makâm","Marifet", "Mürid", "Nefis", "Tevazu" "İbn Teymiyye" *İA*, İstanbul: TDV, 1997.

Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf'ta Usûl Meselesi*, İstanbul: Ensar, 2005.

Ülken, Hilmî Ziyâ. *Aşk Ahlâkı*, İstanbul: Ülken Yayınları, 1981.

Vâni el-Malatî, Hamid Hamdi. *Zübdetü'l-irfân fi tedkîki'l-itkân*, tah. Mevhibe Altunkaya, İstanbul: Çıra, 2016.

Veliudin, Mîr. *The Quranic Sûfîsm*, Delhi, India: Motilal Banarsidass, 1977. Revised Hardcover.

Yapıcı, Asım; *İslâm'da Tövbe ve Dinî Yaşayıştaki Rolü*, İstanbul, Beyan 1997.

Yesevî, Ahmed. *Divan-ı Hikmet*, haz. H.Bice, Ankara: 1993.

Yesribi, Çista. *Bahsi Der Bab-ı Hüner-i İslâmî*, Sure-i Mehr, 1388.
Yıldırım, Ahmet. *Tasavvufun Hadislerdeki Dayanakları*, Ankara: TDV, 2009.
Yıldırım, Celal; *İslâm Tasavvufunun Özü*, İst: Demir, 1978.
Yıldız, H.Dursun. "Abdullah b. Zübeyr", *İA*, İstanbul: TDV, 1998.
Yılmaz, Davut. *İnsan-ı Kâmil ve Sırları*, İstanbul: İnsan, 2018.
Yılmaz, H. Kamil. *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yay, 2015.
Yiğit, İsmail. "Osman b. Affân", *İA*, İstanbul: TDV, 2007, 33/438.
Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, İstanbul: Kabalcı, 2006.
Yüce, Abdulhakim. *Razi'nin Tefsîrinde Tasavvuf*, İzmir: Çağlayan, 1996.
Zebîdî. *Tecrid-i Sarîh*, çev. A. Naim, Ankara: DİB, 1976, 5/525.
Zehebî. *Mizanu'l-i'tidâl*, Kahire: Darul-Kütübi'l-İlmiyye, 1963.
Zemahşerî. *Makâmâtu'z-Zemahşerî*, Beyrut: Daru'l-Kütüb, 2004.
Zerkânî. *Menahilu'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Daru'l-Kütübi'l-Arabî, C.1.
Zerrinkub, Abdulhuseyn. *Costicu Tasavvuf-i İran*, Tahran: EmirKebir, 1369.
Zerrûk, Ahmed. *Tasavvufun Esasları*, çev. M.Uysal, İstanbul: Endülüs, 2011.

Kur'ân ve İrfân

